

Український інститут національної пам'яті

Олена Стяжкіна

РОКАДА: ЧОТИРИ НАРИСИ З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

ДУХ І ЛІТЕРА

УДК 94+930.2(477+4)''19''
С889

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

С889 Стяжкіна Олена. Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової. – К.:
ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. – 272 с. (Сер. «Друга світова»)
ISBN 978-966-378-764-0

У книжці «Рокада: чотири нариси з історії Другої світової» йдеться про необхідність українського погляду в історієписанні війни. У тому числі, й про формування європейської перспективи для аналізу подій, й про повернення суб'єктності спільнотам і людям, які були привласнені чужими історичними наративами.

В першому нарисі розглядаються проблеми зміни методологічної оптики дослідження Другої світової війни. Другий нарис відображає стан безперервної війни як складової політики радянської влади в 1920–1930-ті роки. Третій представляє аналіз схожості та відмінності окупаційних режимів на українських землях кінця 1930–1940-х рр. У четвертому досліджуються взаємини між радянською державою та різними спільнотами після війни, коли влада формувала запобіжники для усіх видів соціальних та національних солідарностей.

Для істориків, студентів та усіх зацікавлених проблемами дослідження Другої світової війни.

Рецензенти:

*Тамара Вронська, докторка історичних наук
Ірина Грідіна, докторка історичних наук*

Видання книги стало можливим за підтримки

Видавці: *Костянтин Сігов, Леонід Фінберг*

Відповідальна за випуск: *Анастасія Негруцька*

Редактор та коректор: *Оксана Жмир*

Верстка: *Світлана Невдащенко*

Дизайн обкладинки: *Галина Ліхтенштейн*

На обкладинці використано роботу з циклу «Покинуті вікна» (2020)
художниці *Олени Турянської*

ISBN 978-966-378-764-0

© Український інститут національної пам'яті
© О. Стяжкіна, 2020
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2020

ЗМІСТ

Передмова 5

Нарис 1

Друга світова війна в житті та смерті українців:
спроба налаштування методологічної оптики..... 13

Нарис 2

Режим безперервної війни:
мобілізація, мілітаризація та практики підтримання
неоголошеного надзвичайного стану
у підрадянській Україні 1920 – початку 1940-х років 43

Нарис 3

Окупаційні режими на українських землях:
постання і руйнації/стабілізації
та подібності й відмінності 89

Нарис 4

Україна у 1943–1953 роках:
практики рерадянзації й неочікувані зміни
незавершеної війни..... 163

Список умовних скорочень..... 262

Іменний покажчик 265

Передмова

РОКАДА: ЧОТИРИ НАРИСИ З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

Рокада – це дороги у фронтовій смузі, які проходять паралельно лінії фронту. Вони можуть бути залізничними, шосейними, ґрунтовими. Їхній смисл не у якісних характеристиках, а у можливостях. Рокади – це про забезпечення маневру й основу військових комунікацій; про підготовку наступу, підвіз зброї, вивезення поранених, про потенцію посилення, про зв'язок. А з тим – про війну, якою вона є.

Цей термін подарувала мені історикиня Тамара Вронська, а їй – Михайло Коваль, історик Другої світової, той, хто зрушив з місця надгробок міфу «Великої вітчизняної», під котрим, у концепті «великого руського народу», було замуровано українців, й одним із перших оприявнив боротьбу й трагедію українців, дав голос військовополоненим, оstarбайтерам, депортованим, окупованим, дав голос людям, які пережили або не пережили війну. У певному сенсі ці потужні спроби, зроблені ще у 1990-ті, були рокадою – забути-ми/забороненими, але вкрай важливими напрямками, що обумовили чесне вивчення перебігу подій Другої світової та її наслідків для України.

Моя книжка – також про рокади. Про можливість та необхідність українського «маневру» й посилення комунікацій між істориками, філософами, соціальними антропологами, про «режим видимості», який формується й відкривається зі зміною методологічної оптики, включенням подій в Україні у європейський контекст, переглядом та «перекваліфікацією» просторових і темпоральних кате-

горій, поверненням суб'єктності тим спільнотам і групам, які були або «привласнені» «чужими» історичними наративами або «розчинені» у широких узагальненнях.

Ідея книжки та її реалізація пов'язані з важливим проектом Інституту історії НАН України, що має на меті створення «Нарисів історії України», написаних з позицій антиколоніалізму/постколоніалізму, з позиції України та українців як політичної нації.

Запропоновані мені теми виявилися певним викликом і певним ризиком. Викликом – бо Друга світова не була стрижнем моїх наукових пошуків. І навіть книжка «Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років» (2019) мала за ідею не стільки перебіг подій війни, скільки сценарії її проживання, «вписування» у державні концепти, проблематизацію нелінійності досвідів, тягаря й суцільного страху, яким був позначений вибір «радянського» як свого для жінок, котрі пережили чи не пережили окупацію. Звісно, як це часто трапляється, після того, як книжку написано й видано, з'явився неспокій стосовно того, що вона могла бути кращою, оскільки не всі сюжети/ідеї втілено чи доведено до блиску та повного прояснення. Тож, певний «запас» для роботи у проекті був. Ризик же полягав у питаннях – чи достатній цей запас? Вадою чи перевагою є соціальна й хронологічна дистанція між темами, над якими я працюю, й тими, заглиблюватися у які випало через аналіз величезного історіографічного доробку українських та зарубіжних істориків? Чи буде помічним досвід цієї війни – війни, котру Російська Федерація у «гарячій фазі» розпочала проти України у 2014 році, мій власний досвід – як свідка агресії та окупації?

Усі ці питання залишаються відкритими й досі. Але саме вони дозволили мені зрозуміти, що тексти, написані для проекту, є нічим іншим, як рокадами – паперово-літерною місцевістю для маневру, комунікації, зв'язку між істориками, що опрацьовують тему Другої світової, між історіями європейських країн, між загальними тенденціями, що визначали й супроводжували світову катастрофу, й специфікою її розгортання на українських землях тощо.

У ході роботи над проектом з'ясувалося, що обсяг написаних текстів є трохи більшим, ніж планувалося, а стиль – трохи відрізняється від класичного академічного письма. Тож, праця у проекті Інституту історії НАН України продовжується, а виконана робота, можливо, вже потребує читача/чку. Принаймні, так вважає видавництво «Дух і Літера» та один із його керівників та натхненників Леонід Фінберг. Ідея публікації належить йому. Відповідальність за всі можливі вади – виключно авторці, тобто – мені.

Чотири нариси, представлені тут, не пов'язані між собою логікою системного викладу усіх подій Другої світової.

У першому йдеться про методологічну оптику, яку можна було б застосувати для аналізу української історії Другої світової. Я намагаюсь аргументувати необхідність продовження дискусії щодо хронології війни, темпоральних розламі, усередині яких опинились як події, так і пам'ять про них. Я пропоную подумати над поняттями «зрада» й «колаборація», особливо у контексті людських уявлень про те, хто був чи не був окупантом на українських землях; про складні категорії Добра й зла, які могли би бути корисними не тільки для філософського осмислення подій, але й для їхнього історичного аналізу; про «історичні рани» та відповідальність, про «гарячий час», котрий не завершується у 1945 тощо.

Завдання другого нарису – аналіз мобілізаційних заходів напередодні війни та переосмислення цього сталого та політично обтяженого й акцентованого «концептуального» для радянської міфології сюжету. Варто зазначити, що крім фактологічного опису, встановлення хронологічної та політичної логіки подій, цей «мобілізаційний сюжет» відігравав неабияку роль у формуванні міфу «Великої Вітчизняної війни», оскільки змальовував історичну картину, в якій завжди наголошувалася несподіваність, неочікуваність, раптовість війни, що, хоча й визрівала у «мілітаристських колах західного імперіалізму», та все ж заскочила зненацька «миролюбну радянську державу». Аргументами на користь цієї концепції були, зокрема, й фак-

ти певної неготовності до війни військових та промислового комплексу. Концепт «нападу Німеччини без оголошення війни» цілком підтримував ідею несподіваності та пояснював недоліки підготовки до відсічі агресії. Аналізуючи у другому нарисі соціальні й політичні процеси, інспіровані більшовицьким керівництвом у 1920–1930-ті, я стверджую, що мобілізація та мілітаризація були невід’ємними частинами політики радянської влади, а більшість складових надзвичайного та воєнного стану, регламентованих низкою документів – трудова повинність, нормоване постачання, регулювання робочого часу, реквізиції, обмеження в’їзду й виїзду, надзвичайне судочинство, адміністративне заслання/вислання тощо – були константою повсякденного життя й створювали особливий, неоголошений стан безперервної війни задовго до початку Другої світової та офіційного запровадження «воєнного стану» 22 червня 1941 року.

Ідея третього нарису полягала у тому, щоб сформувати послідовну картину встановлення/руйнації/поновлення окупаційних режимів та спробувати відповісти на питання: наскільки схожими й наскільки різними були окупаційні режими на українських землях? Чим спричинялася природа відмінностей? Якими були очікування, страхи та надії людей за умов падіння одних і встановлення інших державних та квазідержавних структур? Як окупація (окупації) впливала на внутрішні стосунки між людьми та спільнотами? Як вироблялися стратегії життя під окупантами, як змінювалися чи не змінювалися ці стратегії впродовж окупації та як насильство й відповіді на насильство створювали уявлення про межі й кордони, інтереси та бажання власне української громади? Новим у цьому нарисі є не стільки й не тільки фактичний матеріал, вже ґрунтовно проаналізований українськими й зарубіжними дослідниками, скільки відмова від логіки аналізу окупаційних режимів, котра передбачала розрізнення й «тематичне» розведення окупаційних режимів, їхнє нерівномірне масштабування й поляризацію, завдяки яким нацистська окупація завжди (й, певною мірою, справедливо, зважаючи на міру її антилюдських проявів) створювала «корисну»

тінь не тільки для розуміння радянської окупації, але й для тих окупаційних режимів, які встановлювали на українських землях союзники Німеччини – Румунія та Угорщина.

Четвертий нарис презентує аналіз процесів, що відбувалися на українських землях після вигнання нацистів та їхніх союзників. У фокусі цієї частини дослідження – реконфігурація взаємин між радянською державою та спільнотами, яка стала наслідком війни та окупації, з одного боку, й небезпечним викликом для більшовицької влади, з іншого. Я стверджую, що відновлення довоєнного статусу кво для радянського режиму означало не тільки й не стільки відбудову економіки, скільки приборкання та придушення тенденцій усвідомлення людьми, які у різні способи виходили з війни, власної долі, власної сили й власної спроможності, що відбувалося на різних рівнях, у різні способи та на підставі різних – прагматичних та символічних – підвалин. У нарисі розглядаються питання про те, як Кремль, повернувши контроль над утраченими у ході двох світових воєн територіями України, реалізував перевинайдення формули власного існування, закріпившись не як потенційно безкласове суспільство, а як оновлена версія Російської імперії. У фокусі уваги – механізми й способи, завдяки яким придушено паростки потенційної громадянської взаємодії й сформовано запобіжники для усіх видів соціальних та національних солідарностей, а також спроба з’ясувати, в який спосіб виник новий «суспільний договір» та які саме люди й спільноти ставали соціальною базою оновленої імперської моделі, а які (й чому) – послідовними борцями із нею. У нарисі представлено аргументи стосовно погляду на «Велику вітчизняну» не тільки як на точку «нуль» у створенні СРСР як радянської імперії, а й як на точку «нуль» у відліку її руйнації, зумовлену неочікуваними наслідками Другої світової.

Уважні читачі помітять у книжці не зняті при редагуванні повтори. Їх, щоправда, небагато, й більшість стосується методологічних зауважень, які перекочували з першого нарису в усі інші. Це – усвідомлена позиція, оскільки претензія на зміну методологічної опти-

ки нічого не варта, якщо вона не застосовується до власного дослідження. Один повтор є принциповим – ним завершується й методологічний нарис і, власне, висновки наприкінці книжки. Йдеться про важливе зауваження Президентки країни Керсті Кальюлайд, зроблене у серпні 2019. Для Естонії, зазначила Президентка, Друга світова завершилась 25 років тому – у 1994 році, «коли останні ешелони з радянською технікою залишили країну»¹. Тепер цих повторів уже три. Хай би як компульсивно та політично обтяжено це не виглядало в історичному дослідженні, процитовані слова є дуже важливими, оскільки визначають хронологію «гарячого часу», символічну й прагматичну тривалість Другої світової, які є дуже різними для різних країн. Зрештою, ця заява дозволяє поставити питання про те, чи є завершеною Друга світова для України.

Цієї книжки не було б, якби не було кола однодумців, їхньої інституційної та персональної підтримки. Тож – моя вдячність Інституту історії НАН України, робота у ньому повернула мені відчуття дому й можливість професійної реалізації; Центральному державному архіву вищих органів влади й управління та всім його співробітникам і співробітницям, які зробили й роблять усе необхідне й навіть трохи більше, щоб історики «зустрілись» із необхідними для їхніх досліджень джерелами; видавництву «Дух і Літера», яке невтомно створює український гуманітарний простір.

Моя глибока подяка дорогим колегам. Передусім, Тамарі Вронській, яка допомагала мені на цьому шляху документами, порадами, чесною критикою, редагуванням і щирим уболіванням за долю рукопису; Ларисі Якубовій – її читання й питання, залишені на берегах, дозволили прояснити та уточнити низку важливих міркувань та висновків; Ірині Грідіній, чия підтримка завжди була вчасною, а поради – необхідними.

¹ President Kaljulaid will attend the World War II commemorative event in Poland. – 31.08.2019. Режим доступу: <https://www.president.ee/en/meedia/press-releases/15400-president-kaljulaid-will-attend-the-world-war-ii-commemorative-event-in-poland/index.html>

Хочу також вкотре висловити свою вдячність Леоніду Фінбергу – без рішучості й натхнення, з якими він працює із книжками (у тому числі, й моїми), багато що з написаного залишилося би зоною сумнівів і не побачило би світ. Моє щире захоплення й вдячність редакторкам видавництва «Дух і Літера» Анастасії Негруцькій та Оксані Жмир, верстальниці Світлані Невдаченко, авторці ідеї для обкладинки – дизайнерці Галині Ліхтенштейн.

Моє щире захоплення й велика вдячність художниці Олені Турянській, чия робота з циклу «Покинуті вікна» стала смисловим центром твердої оправки книжки.

Моральну підтримку, незриме схвалення та корисні відгуки надавали мені друзі. Товариство та допомога Інни Хюреніної та Євгенії Ковальової – не тільки подруги, а й доньки – були великою втіхою й радістю у моменти, коли я намагалася «втєкти» від завершення роботи або впадала у відчай, коли якась тема здавалася мені непідійнятною.

Моя величезна вдячність також усім історикам та історикиням, які працювали й працюють у цій темі, чії роботи стали натхненням, частиною внутрішньої історіографії, дискусійними майданчиками та джерелом уведених ними до наукового обігу фактів.

У книжці можуть трапитися помилки, що лишилася непоміченими після того, як кілька людей і я сама вчитали весь текст – беру всю відповідальність за цю прикрість на себе. Також можуть бути небезспірні твердження й свідомо чи несвідомо пропущені сюжети – це також простір моєї відповідальності. Єдиним виправданням цієї ситуації є той факт, що я не ставила перед собою завдання створити наскрізну й всеосяжну картину Другої світової в її українському вимірі. Впевнена, що історики, які працюють у цій царині, та які ще прийдуть, аби її вивчати, краще впорайуться із цим амбітним завданням.

Олена Стяжкіна,
Київ, квітень 2020 р.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ЖИТТІ ТА СМЕРТІ УКРАЇНЦІВ: СПРОБА НАЛАШТУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ОПТИКИ¹

Як та якими українці увійшли у Другу світову та як і якими з неї вийшли? Й, головне, чи вийшли – з огляду на напад РФ на Україну, що відбувся у 2014 році?

Мета цієї роботи – пошуки та роздуми щодо пояснювальних концептів, які б дозволяли описувати й аналізувати катастрофи і зради, способи виживання й пошуки радостей, зростання національної свідомості й зречення українського коріння, подвиги та боягузтва, праведництво та участь у вбивствах, насилля та втечі, провини й жертвовність людей, які жили в Україні та опинилися у вирі Другої світової війни. Це спроба підійти до аналізу життя пересічних громадян, запобігаючи логіці бінарних опозицій та штучних категоризацій я поділів на умовно «добрих» та «умовно» поганих українців. Масштаб поставленої проблеми видається заважким, але кожний шлях починається із невеликого кроку. В рамках цього «кроку» не варто очікувати остаточних висновків та рішень. Завданнями є осмислення перешкод щодо адекватного описання людського досвіду Другої світової війни на теренах України, з-поміж яких не унікальність цих перешкод, «незавершене минуле» з його політичними та етичними викликами, специфіка видимості та невидимості українців, якою позначений й історичний, й політичний світовий дискурс, уявлення про географічні та політичні кордони України, особливості існування українців як спільноти і як суспільства, неоднорідність та нестабільність ідентифікаційних моделей людей, які прожили чи не прожили досвід війни, проблема адекватного

¹ Цей текст опубліковано у книзі: Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля. У 2-х кн. – Кн. 1: Простори історії / Відп. ред. Г. Боряк; Упоряд.: С. Блащук, Г. Боряк, В. Горобець, А. Кудряченко, В. Матях, В. Ткаченко, В. Солошенко, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». – К., 2020. – С. 587–608.

словника для опису підокупаційного життя й неусталеність хронології та хронотопу Другої світової війни для її сучасників та сучасниць.

Описання людського досвіду проживання (чи не проживання) війни завжди наштовхується на низку етичних і політичних перешкод, в яких розповідь про відвагу, жертвовність, відчай, зраду, загибель завдає рамки неможливості відстороненого аналізу й іноді формує стратегії свідомого умовчання. А політика, зокрема, й політика пам'яті, заохочує до вибіркової історичної амнезії, завдання якої можуть бути різними – від забезпечення єдності нації до виправдання поведінки еліт, від потреб економічної модернізації до створення системи міжнародних союзів, від легітимації суспільних змін до відновлення довіри до громадянського суспільства. Як зауважив Тоні Джадт², жодна з європейських країн, люди яких вийшли з війни, не впоралась із завданням адекватного описання власного досвіду. Страх розплати за колабораціонізм³, негероїчність людей під окупацією⁴, прагнення в усьому звинувачувати Німеччину⁵, різні словники для описання того, що зробили німці, й того, що зробили «ми», міфи Рухів Спротиву⁶, штучно створені ідеологічні концепції єдності нації перед обличчям ворога⁷, тривала невидимість жертв і виконавців Голокосту, пропагандистські твердження про «країну –

² Judt T. The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe // The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath / Ed. by I. Deák, J. T. Gross, T. Judt. – Princeton: Princeton University Press, 2000. – P. 293–325.

³ Rousso H. The Vichy Syndrome / Henry Rousso. – Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1994. – P. 400.

⁴ Deak I., Naimark N. M. Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II / Istvan Deak, Norman M. Naimark. – Westview Press, 2015. – P. 288.

⁵ Judt T. The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe... – P. 296.

⁶ Suleiman S. R. Crises of Memory and the Second World War / Susan Rubin Suleiman – Cambridge, Mass.; London, 2006. – 296 p.; Sindbæk T. Usable History. Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002/ Tea Sindbæk. – Aarhus: Aarhus University Press, 2012. – P. 248.

⁷ Frommer B. National Cleansing: Retribution Against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia / Benjamin Frommer. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 410.

жертву підступного ворога» (навіть за обставин, коли країна, як-от Італія, була союзником Райху) – все це було й наслідком, і причиною того, що «європейці (як державні можновладці, так й пересічні люди) відхиляли будь-які колективні зусилля розібратися із пам'яттю про війну, що оточувала їх з усіх боків. Коли з'ясувалося, що зусилля ні до чого не призводять, питання залишилося невирішеним, похованим, відкинутим та вибірково забутим»⁸.

Для частини Європи, до якої належить Україна, минуле, пов'язане із Другою Світовою, це, за висловом Тімоті Снайдера, історія кривавих земель, де впродовж 1930–1940-х років загинуло щонайменше 14 мільйонів людей. «Сталінська війна проти України, – зауважила Ханна Арендт у роботі «Джерела тоталітаризму», що вперше вийшла друком у 1951 році, – була вдвічі більш ефективнішою, ніж страшне та криваве німецьке вторгнення»⁹.

«Цей регіон, – зазначила Енн Епплбом, – був... ареною більшості обумовлених політикою убивств у Європі – убивств, які почалися не в 1939-му зі вторгнення до Польщі, а в 1933-му, з голоду в Україні... Упродовж 1930-х, 1940-х та початку 1950-х смертоносні армії та лиха таємна поліція двох тоталітарних держав проходилися сюди-туди цими територіями, щоразу спричиняючи значні етнічні та політичні зміни [і геноциди]»¹⁰.

І якщо для Західної Європи, зауважив Тоні Джадт, проблемою була коротка пам'ять, то на іншій частині континенту, на «справжньому архіпелазі скривавлених історичних земель», проблема: «там надлишок пам'яті, надлишок минулого, на котре люди можуть покладатися здебільшого як на зброю проти чужого минулого»¹¹.

⁸ Judt T. The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe... – P. 303.

⁹ Арендт Х. Джерела тоталітаризму. – 2-е вид. / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 467.

¹⁰ Applebaum A. The Worst of the Madness // The New York Review of Books. – November 11. – 2010. Режим доступу: www.nybooks.com/articles/2010/11/11/worst-madness/.

¹¹ Judt T. The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe... – P. 307.

Більшість істориків, за Крісом Лоренцом, вважали відстань у 50 років абсолютним мінімумом для того, щоб тепла пам'ять вистигла й перетворилася на холодну історію¹². Проте «надлишок» пам'яті, з яким зіткнулись історики в другій половині ХХ століття, не тільки аж ніяк не «охолював» сам себе, а й проблематизував питання неминущості минулого, залишаючись дражливою частиною теперішнього¹³. Й це змінило й змінює історичну науку. Аляйда Ассман зауважила, що історики «відмовилися від уявлення про те, ніби минуле є сферою того, що більше не існує, а тому є недосяжним для людського впливу». Дослідниця підкреслила, що минуле, яке вважали остаточно завершеним, «за певних обставин може знову повернутися у сферу актуальної значимості й діяльної активності теперішнього»¹⁴. Російська війна проти України, розпочата Кремлем у 2014 році, якнайкраще підтверджує цю думку.

Окрім «надлишку пам'яті» на історію, як академічну дисципліну та на історієписання Другої світової війни впродовж останніх тридцяти років впливала, подекуди навіть позитивно тиснула, культурна «політика визнання»¹⁵, що виникла й зростала не в академічних, а у громадських, активістських соціальних колах Європи та Північної Америки.

¹² Lorenz Ch. Unstuck in Time, or The Sudden Presence of the Past // In K. Tilmans, F. van Vree, J. Winter (ed.). *Performing the Past, Memory, History and Identity in Modern Europe*. – Amsterdam: Amsterdam UP, 2010. – P. 85; Див. також: Phillips M. History, Memory and Historical Distance / In P. Seixas (ed.), *Theorizing Historical Consciousness*. – Toronto, 2004. – P. 86–109.

¹³ Див. наприклад: Шваліна Й. Мовчання говорить. Теперішнє залишається, тільки час минає. Зміцнювати мир, осмислювати минуле / Пер. з нім. Ольги Плевако. – К.: Дух і літера, 2016. – 304 с.; Bevernage B. *History, Memory, and State-Sponsored Violence. Time and Justice*. – New York; Abingdon: Routledge, 2011. – P. 262.

¹⁴ Ассман А. Распалась связь времен? Взлет и падение темпорального режима Модерна. – Новое литературное обозрение; Москва; 2017. – С. 125. Документ у форматі doc. – Режим доступу: <https://klex.ru/pd2>.

¹⁵ Taylor Ch. The Politics of Recognition / Charles Taylor // In Amy Gutman (ed.), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994. – P. 25–73.

«Політика визнання» – це історія про людей, яким можна й слід бути проявленими і прийнятими у суспільстві в усіх своїх гараздах та негараздах. Чарлз Тайлор зазначив, що, оскільки «наша ідентичність частково формується через визнання або його відсутність, часто через невизнання інших людини або група людей можуть зазнати реальної шкоди, справжнього спотворення, особливо якщо суспільство навколо них віддзеркалює обмежене, принижене, зневажливе їхнє зображення». Тому «політика визнання» – це спосіб запобігання шкоди, пригнічення, «ув'язнення когось у неправдивому, спотвореному, зменшеному способі буття»¹⁶.

Для історичної науки таке бачення людського було абсолютною новацією, внаслідок якої темами історичних досліджень стали й минуле як таке та його впливи на теперішнє та майбутнє, й сюжети, пов'язані із ціною, яку сплачували «мовчазні» та пригнічені за успіх військових вторгнень та великих перемог, й проблематизація страждань, насилля, поневолення, відповідальності виконавців, як пересічних людей, так і державних можновладців. «Політика визнання» не полегшила труд істориків, однак зробила можливим «поєднання історії та пам'яті», котре Діпеш Чакрабарті назвав «історичними ранами».

«Історичні рани, – зазначив Чакрабарті, – не збігаються з історичними істинами, але останні є умовою їхньої можливості. Історичні істини є широкими, синтетичними узагальненнями на основі дослідження колекцій окремих історичних фактів. Вони можуть бути помилковими, але вони завжди піддаються перевірці методами історичних досліджень. Історичні рани поєднані як з історією, так і з пам'яттю, тому їхня істинність не завжди піддається перевірці історичними методами»¹⁷. Отже, фокус на «історичних ранах» є достатньо проблематичним, однак емансипаційний потенціал цього фокусу важко переоцінити. Носії «історичних ран» – окремі люди, певні групи та спільноти – стають не тільки «видимими», але

¹⁶ Ibid. – P. 25.

¹⁷ Chakrabarty D. History and the Politics of Recognition / Dipesh Chakrabarty // In Keith Jenkins, Sue Morgan (Ed.). *Manifestos for History*. London; New York: Routledge, 2007. – P. 77–78.

й проблематизованими в усій складності досвіду, набутого ними у реаліях воєнного часу та пролонгований у пам'яті дотепер.

«Історичні рани» не є сталими утвореннями, їхня присутність у досвіді та пам'яті може бути подоланою через роботу з минулим, зокрема й через практики аналізу та описання цього минулого, його чесну й болісну історіюризацию. «Соціальний консенсус, на якому вони базуються, завжди відкритий для нових викликів, а отже в принципі може бути скасованим»¹⁸.

Концепт «політики визнання» й «історичних ран» виник у межах *subaltern studies* на хвилі роботи із колоніальним минулим підкорених і тих, хто підкорював. До певної міри, цей концепт є інсталяцією метафори у поле історичного знання. Однак ця метафора завдає оптику широкого розуміння, в якій віктимізація підкорених народів поступається місцем більш вираженому погляду на складні й суперечливі взаємодії метрополії та периферії, де однобічний диктат «старшого брата» або одноосібна тиранія Сталіна або Гітлера доповнені розумінням участі – примусової чи добровільної – тих, хто створював стратегії та умови підкорення.

Проте «історичні рани» – і як концепт, і як частина політик пам'яті – зорієнтовані не тільки на національні історичні наративи. Вони визискують та потребують включення режиму видимості й визнання, а отже не лише історичного оприявлення, а й політичних вибачень від тих, хто заподіював насилля, ігнорував та замовчував геноциди й соціальні катастрофи. «Історичні рани» не дають «вистигнути» минулому, замикаючи його у довгому та неминущому, «сьогодні». Як зауважив Кріс Лоренц, «уявлення про те, що гаряче теперішнє само собою перетворюється на холодне минуле, є бажаною моделлю часу для тих, хто хотів би залишити минуле у спокої. Зазвичай це ті, кому загрожує судовий вирок»¹⁹.

В історії, яку пережили чи не пережили українці у 1930–1950-х роках, є безліч історичних ран, визнаних і через вирок нацизму від

¹⁸ Ibid. – P. 78.

¹⁹ Цит. за: Ассман А. Распалась связь времен? Взлет и падение темпорального режима Модерна. – Новое литературное обозрение; Москва; 2017. – Документ у форматі doc. – Режим доступу: <https://kllex.ru/pd2>.

імені Нюрнберзького трибуналу, і через прийняття низкою країн того, що Голодомор був геноцидом²⁰, і через європейську політику вибачення²¹ й власне вибачення, принесені від імені України єврейському²² та польському²³ народам, і від імені Польщі²⁴ – українському народові. Каменем спотикання не тільки для «зниження температури» «гарячого часу», а й для вибору оптимальної оптики історичного аналізу соціальних сценаріїв проживання/не-проживання Другої світової війни на українських теренах є той факт, що на шальках злочинів проти людства дії радянської та нацистської влади були позначені як не зіставні. Нацизм було засуджено, а комунізм як радянський варіант тоталітаризму – ні. Порівняно нещодавно – 3 липня 2010 – було зроблено чергову спробу засудження комунізму. З ініціативи Чеського уряду відомими європейськими політиками, істориками та дисидентами було підписано «Празьку декларацію» («Prague Declaration on European Conscience and Communism»)²⁵. Автори декларації закликали європейську спільноту визнати нацистський та комуністичний режими найбільшою трагедією ХХ століття та виробити єдині критерії щодо жертв обох тоталітаризмів. Підписанти декларації наголосили на необхідності «досягти загально-

²⁰ Визнання в світі Голодомору актом геноциду. – Режим доступу: <http://memorialholodomor.org.ua/holodomor/genocide/act>.

²¹ Olick J. K., Coughlin B. The Politics of Regret. Analytical Frames / In Torpey J. (ed.) Politics and the Past. On Repairing Historical Injustices. – Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 2003, pp. 37–62; Wigura K. Wina narodów, Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki. – Warsaw-Gdansk: Scholar, 2011. – P. 269.

²² Виступ Президента України у Кнесеті Держави Ізраїль. 23 грудня 2015 року – 13:58. Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-u-knesseti-derzhavi-izrayil-36552>.

²³ Українці знову просять прощення за Волинь // Історична правда. – 2016. – 3 червня. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2016/06/3/149102/>.

²⁴ Bracia Ukraińcy. – Режим доступу: <http://liberte.pl/bracia-ukraincy/>; Поляки просять в українців вибачення за історичні кривди // Історична правда. – 2016. – 7 липня. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2016/07/4/149125>.

²⁵ Prague Declaration on European Conscience and Communism. June 3rd, 2008. – Prague, Senate of the Parliament of the Czech Republic. Офіційний сайт Декларації. Режим доступу: // www.pragedeclaration.eu / <http://www.pragedeclaration.eu/>.

європейського розуміння того, що й нацистський, і комуністичний тоталітарний режими ... є руйнівними у своїй політиці застосування крайніх форм терору, придушення всіх громадянських та людських свобод, початку агресивних війн... і що як такі вони повинні вважатися головними катастрофами ХХ століття»²⁶.

Однак цю пропозицію було сприйнято неоднозначно, а отже питання про визнання злочинів комуністичного режиму залишається відкритим²⁷ не тільки для політикуму, але й для істориків. Так, спроби синтетичного погляду на злочини Сталіна й Гітлера напередодні та в період Другої світової війни²⁸, здійснені Тімоті Снайдером у роботі «Криваві землі», його твердження про пов'язаність та характер взаємної реакції й конструювання геноцидів, його оптика, через яку Сталін та Гітлер постають однаковими злочинцями, викликала неабияку критику істориків та інтелектуалів²⁹.

Попри суттєвий крок у напрямі визнання рівної провини нацистського та комуністичного режимів у розв'язанні Другої світової війни, зроблений завдяки ухваленню Європейським парламентом резолюції «Про важливість європейського пам'ятання для майбутнього Європи» від 18 вересня 2019 року, де наголошено, що старт найжорстокішої війни у європейській історії виявився прямим результатом ухвалення пакту Молотова-Рібентропа, котрим два тоталітарні режими задля завоювання світу поділили Європу на дві зони впливу³⁰, – академічний словник для історіє-

²⁶ Ibid.

²⁷ Детальніше: Примаченко Я. Советское vs националистическое: противостояние дискурсов и практик в постсоветской Украине // *Studia Universitatis Moldaviae*. – 2017. – № 10. – С. 270.

²⁸ Ця спроба не була першою. Наприклад, Ханна Арентс у роботі «Джерела тоталітаризму», виданій у 1951 році, абсолютно недовозначно порівнювала сталінський комунізм та гітлерівський нацизм як схожа системи знищення людей.

²⁹ Дискусії з приводу книги Т. Снайдера можна подивитись тут: Daniel Lazare. Timothy Snyder's Lies // *Jacobin*. – September 2014. Режим доступу: www.jacobinmag.com/2014/09/timothy-snyders-lies/.

³⁰ European Parliament resolution on the importance of European remembrance for the future of Europe. – 18.09.2019. Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-01097_EN.html?fbclid=IwAR2ehCrhOEjtbqVnCFQJXsrL0wOGcRo5UpZ8v5LAA0A9mkBbzCrYxdz-lc.

писання Другої світової все ще сформований у спосіб, який справедливо унеможливило будь-яке виправдання нацизму, однак тяжіє до «нормалізації» комунізму³¹. Внесок СРСР у розгром гітлерівської Німеччини став однією з причин такої «нормалізації», через це історичні рани, заподіяні комуністичним режимом поневоленим народам, залишаються незагоєними й утруднюють не тільки політичну, але й наукову роботу з минулим. Українці, котрі пережили чи не пережили війну, потрапляють у простір, сформований кількома візіями, серед яких найпотужнішими є наративи «переможців у війні проти вселенського зла» та «жертв, що потерпали від злочинів всіх режимів». Й обидва вони – дуже проблематичні.

Так, потужний переможний наратив є частково винайденим радянським каноном, де українці виступають як частина радянського-«руського» народу-переможця, й частково привласненим – через новітню російську політичну мову, в якій народом-переможцем виступає виключно «російський народ». Як слушно зауважив Пітер Дікінсон, західні інтелектуали й історики, що вивчають Другу Світову, називали й продовжують називати радянські війська «русскімі» (Russian), продовжують писати, що саме «русскіє» (Russian) втратили двадцять сім мільйонів життів. Вони залишали й залишають поза увагою Україну, мільйони українських воїнів, які були у Червоній Армії, масштаби втрат мирного українського населення, а отже – під впливом радянського (а тепер і російського) дискурсу таке «приголомшливе упущення» демонструє не внесок України, а розміри «сліпої зони», якими роль українства у Другій світовій позначено у свідомості європейців³².

³¹ Аргументи на користь цієї позиції здебільшого виглядають так: «Сталінський Радянський Союз, скориставшись можливістю, захопив колишні території Царської імперії та встановив нелюдську систему ГУЛАГу. Але це був не агресор проти нацистської Німеччини та фашистської Італії, а жертва агресії; а радянський опір був головним фактором знищення нацизму та відновлення демократії у Європі» // Davies R. W. *Soviet History in the Yeltsin Era*. – Houndmills, London: Macmillan Press, 1997. – P. 56.

³² Dickinson P. *History as a Weapon in Russia's War on Ukraine*. – October, 3, 2016 – Режим доступу: <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/history-as-a-weapon-in-russia-s-war-on-ukraine>.

А наратив, пов'язаний із вивченням трагедій, масових вбивств, депортацій, насилля, – проблематизований відсутністю «крапки». Не в тому сенсі, що не тільки віктимність та об'єктність, але й дієздатність та суб'єктність були складовими «мученого життя»³³ (Александр Еткінд), а й у тому, що злочини проти людства, скоєні нацистами, отримали символічне та реальне покарання, натовість злочини сталінського (й ширше – комуністичного) режиму, злочини виконавців та призвідників масового насилля, зафіксовані, проаналізовані, частково меморіалізовані³⁴, залишаються – без юридичних підстав засудження комунізму – в зоні «трьох крапок», створюючи небезпеку прочитання їх як «далі буде»³⁵, й унеможливаючи перехід «гарячого теперішнього» у «холодне минуле».

Означені вище методологічні виклики – не єдині труднощі в осмисленні історії Другої світової для українців. Складність того, що відбувалося в українських землях у 1930–1950-ті роки, полягає

³³ Еткінд А. Кривое горе: Память о непогребенных / Александр Эткинд; авториз. пер. с англ. В. Макарова. 2-е изд. – М.: Новое литературное обозрение, 2018. – С. 49.

³⁴ Бажан О., Золотарьов В. «Великий терор» на Харківщині: масштаби, виконавці, жертви / Бажан Олег, Вадим Золотарьов // Краєзнавство. – 2012. – 1. – С. 85–101. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/kraj_2012_1_85; Денисенко Г. Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «Великого терору» // Г. Денисенко // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 101–108; Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі / НАН України. Інститут історії України. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – 240 с.; Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. – Том. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. / Ред. кол.: В. Бірчак, Т. Блауверль, В. Васильєв, Л. Віола, О. Довбня, В. Золотарьов, І. Кашу, А. Когут, С. Кокін, М. Панова, Р. Подкур, Д. Россман, А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге; Відп. ред.: В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола; Авт.-уклад.: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. НАН України. Інститут історії України; Торонтський університет; Вірджинський університет; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – К.: Видавець В. Захаренко, 2019. – С. 936.

³⁵ Війна РФ проти України, жорстокість окупантів, експансіоністська риторика Кремля, брутальність «спецоперацій», дуже схожих із тим, як легітимізувалась агресія СРСР проти Фінляндії, країн Балтії, Польщі, Гітлера – проти Австрії, Чехословаччини, Польщі засвідчують, що «далі буде» вже перетворено на реальність практичних дій.

у тому, що географічні кордони цих земель є явними з відстані у вісімдесят років, однак не такими явними й не такими видимими для тих, хто опинився у вирі війни та «радянського національного будівництва» у зазначений період. Колоніальні практики «нарізання» внутрішніх – адміністративних та міжреспубліканських – кордонів, втілені Москвою на підрадянських територіях, «викидали» українців за межі України, руйнували локальні спільноти чи (через «автономізацію» як це було з Молдовою) визначали «майже українцями» інші народи. Питання належності до України не було очевидним для мешканців Закарпатської України, чиє керівництво в момент падіння Чехословаччини бачило варіант свого самозбереження у союзі з Райхом. Українці в Польщі поставали як проблема та небезпека, тож польський уряд з допомогою «пацифікації», «осадництва», «консолідації держави» вдавався до колоніальної практики та асиміляційних дій, маючи на меті створити «польського українця». Тимчасом вже існувала потужна діаспора українців в Європі та в Північній Америці, і це були чи не єдині люди, які точно знали, що живуть не в українських землях.

Проблематичності та гостроти усім спробам аналізувати життя і смерть українців під час Другої Світової війни додає осучаснення дефініції: вживаючи термін «українці», ми маємо на увазі політичну націю, формування якої продовжується й на початку ХХІ століття. Як справедливо зазначив Джордж Лібер, «історія першої половини ХХ століття визнає, що невисловлені припущення про національну ідентичність та політичну активність у минулому не обов'язково збігаються з теперішніми»³⁶. Тому варто було б зауважити, що Другу світову війну насправді зустріли не українці як політична нація, а група спільнот із дуже різним рівнем національної свідомості та ідентичності. Поруч з українцями, які бачили себе спільнотою із тривалою історичною традицією, поставали «радянські українці», «малороси», «польські українці», русини, гуцули, лемки тощо. Проте це «постання» не обов'язково було стабільним – хтось саме

³⁶ Liber G. O. Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2016. – P. 11.

у роки війни усвідомлював себе як українця, а хтось волів бачити себе частиною «великого русского народу». Крім того, війну проживали чи не проживали й інші нації та спільноти – поляки, євреї, німці, білоруси, молдаване, греки, татари, вірмени. Їхні стратегії і тактики життя у вирі входження у війну, її незавершеної трагедії іноді ґрунтувалися і на зусиллях зберегти ідентичність, і на добровільних чи примусових її змінах як альтернативи загибелі чи репресій. Концепція «народів-ворогів»³⁷ (та практичні дії щодо їхнього покарання) не була винятково нацистським винаходом: сталінська тоталітарна машина показово «призначала» й демонстративно розправлялась із «народами-ворогами», починаючи з 1930-х років. Як зауважив Тімоті Снайдер: «Сталін був піонером у галузі національних масових знищень»³⁸, його «досягненнями» задовго до Гітлера були «польська», «німецька», «румунська», «болгарська», «грецька» та інші національні «операції»³⁹, що призвели до кривавих трагедій цілих народів, що жили поруч із українцями. Гітлер, своєю чергою, також починав масові вбивства з поляків. «Якщо б нацистський режим раптом зник у першій половині 1941 р., – зауважив Крістофер Браунінг, – його найсумнозвіснішим досягненням зі знищення людства були б так звані вбивства за допомогою евтаназії 70–80 тис. ні-

³⁷ Weiner A. Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism, *American Historical Review* – 104: 4 (october 1999). – P. 1114–1155; Martin T. Modernization or Neo-Traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism / In Sheila Fitzpatrick (ed.). *Stalinism: New Directions*. – New York, 2000. – P. 348–367; Martin T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing // *Journal of Modern History*. – 1998. – № 70 (4). – Pp. 813–861.

³⁸ Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Пер. с англ Л. Журнажи. – К.: Дуліби, 2015. – С. 127.

³⁹ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 116–156; Weiner A. Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton, 2001. – 432 p.; Нікольський В. М. Бут О. М., Добров П. В., Шевченко В. О. Книга пам'яті греків України. Наукове видання. – Донецьк, 2005. – 457 с.; Джуха І. Г. Греческая операция. История репрессий против греков в СССР / И. Г. Джуха. – СПб., 2006; Рубльов О., Якубова Л. «Національні справи» та їхній вплив на життя нацменгромад України // Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід. – К, 2014. – С. 225–235 та ін.

мецьких психічно хворих, а також систематичні вбивства представників польської інтелігенції... «Пізніше Голокост євреїв «затмарив решту надзвичайно численних звірств націонал-соціалізму»⁴⁰. Однак звірства радянського комунізму щодо «народів-ворогів» не припинилися після вигнання нацистів⁴¹: масові депортації-вбивства заторкнули кримських татар, так званих «українських націоналістів», «космополітів» (під цим евфемізмом радянська влада приховувала антиєврейську кампанію, не завершену тільки внаслідок смерті Сталіна). Режим здійснював насилля руками й діями людей⁴²: представниками силових та партійних структур, кар'єристами та визискувачами, ідеологічними фанатиками, справжніми садистами, конформістами-«пересічними людьми»⁴³. Серед них були українці, росіяни, євреї, білоруси, вірмени тощо. Їхні імена та прізвища зафіксовані у наказах та розпорядженнях НКВС(МВС)–НКДБ(МДБ), партійних документах, спогадах. Однак у межах тотального терору були й ті, хто допомагав, рятував, виявляв людяність. І їхні імена фіксували хіба що родинні перекази, оскільки говорити й пам'ятати про тих, хто хоча б у чомусь не підкорився системі, було небезпечно і для врятованих, і для тих, хто рятував.

⁴⁰ Browning C. *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – p. ix.

⁴¹ Williams B. G. Hidden Ethnocide in the Soviet Muslim Borderlands: The Ethnic Cleansing of the Crimean Tatars // *Journal of Genocide Research*. – 4: 3 (2002). – P. 357–373; Blank S. A Double Dispossession: The Crimean Tatars After Russia's Ukrainian War // *Genocide Studies and Prevention*. – 9: 1 (2015). Див. також: Lyman H. Legters. Soviet Deportation of Whole Nations: A Genocidal Process / In Samuel Totten et al., *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*. – New York: Garland Publishing, 1997. – P. 112–135.

⁴² Класифікація Алетт С്മюлерс. Цит. За Маттінглі Д. Жінки в колгоспах – велика сила: хто вони – українські призвідниці Голодомору? // Україна модерна. – 2018. – 20 вересня. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz>.

⁴³ Крістофер Браунінг зробив вислів «пересічні люди» специфічною власною назвою для німців, які брали участь в «остаточному розв'язанні єврейського питання» як члени поліцейського батальйону: Browning C. R. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 And The Final Solution in Poland* / Christopher R. Browning. – New York: Harper, 1992. – P. 271.

Очевидно, що ситуації із пролонгованим терором, формували «історичні рани», завдані не тільки владними режимами, але й локальними спільнотами, сусідами, місцевими призвідниками депортацій та масових убивств. Однак «політика визнання» як концептуальний підхід дозволяє бачити «історичні рани» іншого ґатунку: «рани», заподіяні невидимістю, знеціненням чи невизнанням жертвовності та героїзму певних людей, для яких у післявоєнному героїчному каноні не знайшлося місця.

Намагання побачити людей у війні потребує слів або термінів, якими б можна було описувати певні загальні чи схожі за своїми ознаками процеси. Зазвичай, для такого аналізу використовується слово «суспільство». Цей термін є корисною, проте оманливою та суб'єктивною аналітичною категорією, що сприяє закріпленню певних радянських (щоправда, родом з логіки Просвітництва) дихотомій на кшталт «народ і партія», «держава й суспільство» тощо. Пошуки «суспільства», тобто усвідомлених усіма чи більшістю людей суспільних інтересів та цінностей, заради яких люди готові діяти спільно, у радянській державі, куди входила більша частина українських земель, наштовхуються на очевидний процес атомізації, котрий став наслідком «упокорення страхом»⁴⁴ усіх верств населення, з одного боку, й, з іншого, на проявлене «різноголосся»⁴⁵ та ситуативні, короткочасні, мінливі системи солідарності, які створювалися й розсипалися під натиском загроз та страхів від «чисток», Голодомору, війни, чергової хвилі репресій.

Не менш проблематичною категорією для аналізу того, що відбувалося з людьми в означений період, є поняття «держава», яка в описаннях практик терору, насильницьких та дисциплінарних дій, мобілізаційних та організаційних заходів стосовно суспільства часто постає як знеособлена (сакралізована чи механістична) інституція, що діє раціонально, вирішуючи власні прагматичні завдання.

⁴⁴ Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці (1917–1953 рр.): Наукове видання. – К., 2013. – С. 624.

⁴⁵ Гриневич В. С. Неприборкане різноголосся: друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941. – Київ-Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра», 2012. – С. 508.

Таке уявлення, а отже й репрезентація радянської влади (держави) є разом і відлунням домодерних образів влади⁴⁶, й елементом сакралізації⁴⁷ владних структур, який був частиною радянського міфологічного простору. Тим часом у пору «соціалізму», як зазначила Керолайн Гамфрі, такі поняття, як держава, державні органи, державні інституції, мали дуже специфічну форму. Саме ця специфіка робить неможливими прості бінарні протиставлення на кшталт «держави»/ «суспільство», «публічна сфера»/«приватна сфера»: система державних відносин пронизувала весь суспільний простір згори до низу й на кожному рівні відтворювалась наново (на рівні підприємства та колгоспу, школи чи лікарні, родини чи сусідства тощо), формуючи/ маючи багатоступінчасту ієрархію (або, у термінах авторки, *nesting hierarchy* – ієрархію гніздувань)⁴⁸. Станіслав Кульчицький, аналізуючи природу радянського державного проекту, запропонував подивитися на нього як на втілену модель «державосуспільства», котре «не височить над суспільством, а вбирає його в себе, а саме: розсмоктує всі горизонтальні зв'язки і структури, що існують; прошиває суспільство на всю його товщину власними вертикальними структурами; «атомізує» суспільство, ставлячи кожную окремо взятую людину один на один перед собою»⁴⁹. З огляду на процес відтворення влади на всіх рівнях, зіткнення з нею з приводу мобілізації, евакуації, повернення, потрапляння за ґрати тощо завжди було не тільки безособовим, але – обов'язково – персоніфікованим.

⁴⁶ Священное тело короля: Ритуалы и мифология власти / [отв. ред. Н. А. Хачатурян]; Ин-т всеобщ. истории РАН; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М.: Наука, 2006. – С. 486.

⁴⁷ Lane C. Legitimacy and power in Soviet Union: socialist rithual // British Journal of Political Science. – 1984. – Vol. 14. – №2. – P. 207–217; Thrower J. Marxism-Leninism as the civil religion of Soviet society: God's commissar. – Lewiston, NY: The Edwin Mellen Press, 1992.

⁴⁸ Цит. за: Юрчак А. «Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение». – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – С. 214.

⁴⁹ Кульчицький С. Початок поглинення суспільства державою-комунією (1917–1928) // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Колективна монографія. Том 1. Відповідальний редактор В. Смолий. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 38.

«Влада», як було зазначено вище, завжди мала ім'я, тіло, біографію, історію, а це означає, що індивідуальні стосунки й мотиви стосовно вибору, який люди робили у ситуації тривалої війни, мали не лише ідеологічні, а й індивідуальні інтенції, у тому числі й інтенції помсти чи допомоги, зради чи рятування, довіри чи зневаги.

Політичні сценарії, що втілювалися на підрадянських українських землях упродовж 1920–1950-х років, вміщували у себе й радянський експеримент створення «нового комуністичного суспільства», й імперські стратегії та практики управління Україною як «домініоном». Очевидний «колоніальний присмак» був відчутний у настановах та правилах життя, що їх формували для українців уряди Польщі, Румунії, Угорщини. Німецьке ж захоплення українських територій стало, за словами Венді Ловер, «найрадикальнішою колонізаційною кампанією в історії європейського завоювання та розбудови імперій»⁵⁰. Однак чи встигали люди цілком усвідомити, який саме сценарій втілює той чи інший режим? Чи точно вони слідували настановам влади? Чи розуміли їх правильно?

Соціальні ґрунти 1930–1950-х років були крихкими та нестабільними. Круті й не дуже політичні повороти могли різко змінювати життя людей та спільнот, а могли – вкрай рідко – проходити не поміченими. Крім того, швидкість розповсюдження настанов наштотувалася на інерцію виконавців, та на нездатність зрозуміти/осягнути владні вимоги, що розгорталися на фоні тотального насильства, пропагуваного чи не єдиним шляхом до «світлого майбутнього». Характеризуючи зміну вектору радянського експерименту – від усесвітньо універсального проекту, що спирався на клас пролетаріату, до наслідування імперської російської традиції побудови «великої держави» – Сергій Єкельчик зауважив: «якщо у двадцятих роках СРСР був державою рівних національностей і нерівних класів, то в кінці тридцятих він перетворився на державу рівних класів й нерівних національностей, де центр

⁵⁰ Lower W. 'On Him Rests the Weight of the Administration': Nazi Civilian Rulers and the Holocaust in Zhytomyr / In R. Brandon and W. Lowe (ed.). *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 2008. – P. 225.

дедали більше ототожнювався з російською нацією»⁵¹. Цей перехід помічили ті, кого таврували як «народ-ворог» (помічений, але чи зрозумілий?); у ньому, як доводить Єкельчик, брали участь українські радянські інтелектуали – історики, письменники, кінематографісти, зголошуючись і конструюючи для України унікальну позицію «майже одного народу – молодшого брата». Однак для людей, які з певних причин обрали для себе радянський проект, цей перехід не був абсолютно усвідомленим. Наприкінці 1930-х років частина українців, чоловіків та жінок, переважно – містян, усе ще продовжувала набувати радянської ідентичності, «розпаковуючи» (термін Галфіна) себе через категорії класу, практики непримирності до «колишніх людей», через ідеї всесвітньої пролетарської революції та пошуки «класових ворогів» у власному оточенні. Вони вступали у війну як свідомі комуністи пролетарського походження і вбачали у ворожому наступі на СРСР зазіхання на «соціалістичну революцію» та «підступи світового імперіалізму», проте з війни чи окупації вони могли вийти (якщо вийти) з абсолютно протилежними поглядами на себе й світ.

Глибока недосвідченість в історії, політиці, брак інформації про те, що відбувається, нездатність до аналізу, орієнтація на локальні взаємодії (зокрема, і образи), призводила, наприклад, до радості, яку висловлювали євреї щодо анексії Польщі Радянським Союзом: «Ви хотіли Польщі без євреїв, а зараз ви маєте євреїв без Польщі»⁵², або до емоційного піднесення, яке демонстрували українці, «святкуючи крах польської держави»⁵³ й зустрічаючи у вересні 1939 року радянську армію хлібом-сіллю, квітами, «тріумфальними арками, прикрашеними червоними й жовто-блакитними прапорами»⁵⁴.

Для підрадянських українських селян, які вижили після геноциду, досвід окупації, особливо якщо він не позначався голодом,

⁵¹ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ: Критика, 2008. – С. 19–20.

⁵² Gross J. T. *The Sovietisation of Western Ukraine and Western Byelorussia / In Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–46*. Ed. Norman Davies, Antony Polonsky. – Palgrave Macmillan, 1991. – P. 66.

⁵³ Ibid. – P. 65.

⁵⁴ Ibid.

міг бути не найстрашнішою катастрофою, оскільки найстрашнішу вони вже пережили. Більше того, прихід німців міг вбачатися й часто-густо вбачався як можливість визволення, а для висланих селян, затаврованих «куркулями», і як шанс повернення додому з віддалених глухих місцевостей.

Однак майже жодна реакція, жодний сценарій сприйняття війни не стали для людей заданим раз і назавжди. Надії на «совети» у Західній Україні не справдилися. Ілюзії щодо німців швидко розвіялися, як незабаром розвіялися й ілюзії щодо можливої лібералізації режиму після вигнання нацистів. «Дзеркало», в якому відбивалася людська поведінка в умовах панування обох режимів, завжди було викривленим тією чи іншою пропагандою, крізь яку люди мали бачити себе й оцінювати свою поведінку. Однак редукування всіх проявів людського чи нелюдського до впливу тільки владних настанов не може бути коректним. Люди бачили, діяли та оцінювали себе й інших виходячи не лише із примусу: вони зраджували й рятували, ставали посіпаками чи опиралися режиму, вони ховалися й погоджувалися, взаємодіяли та виживали, брали участь у злочинах чи попереджали про злочини, виходячи зі власних уявлень про добро та зло, про правильне та неправильне. Й ці уявлення не були повністю «одержавлені» більшовиками чи «поставлені на службу Райху». Оприявлення та вивчення цих складних і тонких механізмів потребує поширення методів психології, соціології, інших гуманітарних наук на роботу із історичними джерелами. Описувати історію людей у війні через категорії Добра і Зла – важка справа з огляду на специфіку джерел та дослідницькі завдання, що ставлять перед собою історики. Важка – проте варта того, аби долучити ці категорії до розуміння причин і наслідків цивілізаційних катастроф нацизму й комунізму, корені яких, як показали у своїх експериментах Стенлі Мілгрем⁵⁵ та Філіп Зімбардо⁵⁶, містяться у природі соціальних взаємодій і можуть «проростати» навіть у демократичних державах:

⁵⁵ Milgram S. Obedience to Authority: An Experimental View. – New York: HarperPerennial, 1995. – P. 256.

⁵⁶ Zimbardo Ph. The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil. – New York: Random House, 2007. – P. 576.

«Добрих людей можна підштовхнути, спокусити чи посвятити таким чином, аби вони почали поводитися погано. Вони також можуть почати поводитися в ірраціональний, дурнуватий, саморуйнівний, антисоціальний і безглуздий спосіб, якщо їх занурити у “тотальні ситуації”, котрі впливають на людську природу таким чином, що вони спричиняють виклик нашому відчуттю стабільності й цілісності особистості, характеру і моральності...»⁵⁷.

«Політика визнання», націлена на роботу з «історичними ранами», не меншою, а, може, й більшою мірою потребує включення в історичний аналіз категорії добра. Аналізуючи витоки тоталітаризму, Ханна Арендт зауважила, що тоталітаризми створювали такі умови, за яких «совість вже не може слугувати критерієм поведінки, а чинити добро стає неможливим»⁵⁸. Цей висновок видатної мислительки був одним із тяжких наслідків гуманітарного мовчання, якими позначилися 1940–1950-ті роки щодо роботи з недавнім минулим Другої світової та з аналізом комуністичного режиму, що відтворювався на теренах Східної Європи Радянським Союзом. Однак з часом пошуки добра стали частиною європейського⁵⁹ та українського історієписання⁶⁰. Проте питання про те, чи можливі

⁵⁷ Ibid. – P. 210.

⁵⁸ Арендт Х. Джерела тоталітаризму... – С. 504.

⁵⁹ Tec N. When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Occupied Europe. Oxford: Oxford University Press, 1987. – 288 p.; Oliner S. P., Oliner P. M. The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe. New York: The Free Press, 1988. – 419 p.; Werner E. E. A Conspiracy of Decency: The Rescue of the Danish Jews. Boulder, CO: Westview Press, 2002. – 204 p.; Grose P. A Good Place to Hide: How One French Community Saved Thousands of Lives in World War II. New York: Pegasus Books, 2015. – 352 p.

⁶⁰ Сусленський Я. Справжні герої. – К.: товариство «Україна-Ізраїль», 1993. – 148 с.; Ковба Ж. Людяність у безодні пекла... – К.: Сфера, 1998; Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. – К.: Центр «Ткума», Дух і літера, 2009. – 296 с.; Дослідження та викладання історії Голокосту. Україна, Нідерланди, Бельгія. Збірник матеріалів міжнародного проекту «Історія Голокосту в Україні та Нижніх Землях» / Під ред. М. Оттена та Юлії Смілянської. – Київ-Арнхем: Дух і літера, 2010. – 396 с.; Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті: збірка наукових статей. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015. – 200 с. та ін.

добро й справедливість, чи можуть вони перемогти в умовах масового насилля й геноцидів, залишається дискусійним й не вичерпаним, зокрема, й з точки зору введення у науковий обіг історій людей, що рятували інших – приречених на страти, депортації, тотальне знищення.

Виваженого та усвідомленого аналізу потребує питання колаборації: і як поняття, що потребує аргументованої авторської позиції у процесі його визначення, і як явища, котре вимагає більш глибокого осмислення з урахуванням усіх складних історичних, соціальних, антропологічних, етнічних, політичних перспектив. З точки зору радянського та почасти й сучасного російського канону осмислення колабораціонізму в роки Другої світової війни було й залишається питанням політичним, оскільки точкою відліку «зрадництва» визначено інтереси держави СРСР. Отже й колабораціонізм поставав як співпраця із ворогом в інтересах ворога-загарбника й на шкоду самій державі. Власне таке тлумачення дозволяло стигматизувати всіх людей, які опинилися на окупованих територіях, а також підтримувати та в радянський спосіб легітимізувати концепцію «народів-зрадників», зокрема й «українсько-німецьких буржуазних націоналістів, що пособляли фашистам»⁶¹. Однак від самого початку формування радянського канону колабораціонізму його історична й політична аргументація була сумнівною. Західна Україна та мешканці цієї території, які за висловом Сари Файнберг, були брутально загарбані Червоною Армією в 1939, асоціювали радянський режим із репресіями НКВС й бачили себе жертвами радянських злочинів⁶², а не відданими радянськими громадянами. Примітно, що й союзники СРСР у війні не бачили в мешканцях цієї частини України радянських громадян. Зокрема, після завершення Другої світової війни, у травні 1946 року уряд Великої Британії виробив інструкцію щодо можливості повернення радянських громадян, які опинилися на

⁶¹ Гриневич В. Міт війни та війна міті. Режим доступу: <http://sites.utoronto.ca/jacyk/hrynevych.pdf>.

⁶² Fainberg S. Memory at the Margins: The Shoah in Ukraine (1991–2011) // In Georges Mink, Laure Neumayer (Ed.). History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe Memory Games. – New York, Palgrave Macmillan, 2013. – P. 91

території Британії, до СРСР, котра містила красномовне визначення: «[л]ише ті особи, які були громадянами СРСР і перебували на території Радянського Союзу станом на 1 вересня 1939 року будуть розглядатися, як громадяни СРСР з метою репатріації»⁶³. Олеся Хромейчук з'ясувала, що бійців 14-ї гренадерської дивізії Ваффен СС «Галичина» у британських документах позначали як «невизначених українців» або «сумнівних поляків», проте в жодному разі не як радянських громадян⁶⁴.

Ситуація із підрадянською Україною, зважаючи на вкорінення міфу «Великої вітчизняної», та на спосіб мислення про Україну та українців у примордіалістській парадигмі «єдиного з росіянами народу», вводить питання про легітимність радянського режиму, який постав після придушення національної революції, у простір, що потребує тривалої аргументованої дискусії. Залишаючи тут за дужками роздуми про окупаційну/колоніальну/імперську природу більшовицького режиму⁶⁵, варто наголосити на кількох параметрах існування радянських українців у контексті проблематичності вписування їх у радянське державне бачення

⁶³ Хромейчук О. Історія упереджень: сприйняття дивізії «Галичина» в 1947 і в 2011 роках // Україна модерна. – 23 січня 2012 // <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/97-olesya-khromeychuk-istoriia-uperedzhen-spryiniattia-dyvizii-halychyna-v-1947-i-v-2011-rokakh>; Хромейчук О. Радянська репатріаційна місія та британська комісія з перевірки біженців. – Україна модерна. – 08.12.2016. <http://uamoderna.com/md/khromeychuk-repatriation>

⁶⁴ Khromeychuk O. "Undetermined" Ukrainians. Post-War Narratives of the Waffen SS "Galicia" Division. – Oxford: Peter Lang, 2013.

⁶⁵ Шпорлюк Р. Імперія та нації. – Київ: Дух і Літера, 2000. 354 с.; Velychenko S. The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought // Ab Imperio. – 2002. – No. 1. – P. 332–334; Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. – Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 368 с.; Hirsch F. Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. Cornell University Press. 2005. 376 p.; Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. – Київ: К.І.С., 2011. – 240 с.; Stalin and Europe: Imitation and Domination, 1928–1953. T. Snyder, R. Brandon (eds.). Oxford: Oxford University Press, 2014. 326 p.; Расевич В. «Совіти» і «большевики» колись і тепер. Чи слід вважати радянський період окупаційним? // 29 вересня 2017 р. Режим доступу: https://zaxid.net/soviti_i_bolsheviki_kolis_i_teper_n1437655.

проблеми колабораціонізму. Йдеться не про те, ким вважали себе люди, що жили на українських землях, йдеться про те, чи бачила радянська держава своїми громадянами селян, позбавлених паспортів або «колишніх» та репресованих людей, позбавлених громадянських прав? Чи бачила радянська держава себе легітимною на території, де впродовж 1920–1930-х років системно репресувала й знищувала «організації українських націоналістів», відправляла на розстріл або до ГУЛАГу «петлюрівців», «вояків армії УНР», членів українських партій, тим самим, щоправда у дуже примхливий спосіб, визнаючи й існування незалежної української держави, й потенціал її прихильників, й навіть обрії майбутнього відновлення української незалежності? Оцінюючи швидко й подекуди панічну евакуацію/втечу радянських партійців та чиновників з території України в момент наступу влітку 1941 року гітлерівських військ, Карл Бергхоф влучно зазначив, що в ці вирішальні дні «із “західного” погляду, советська влада поводитися не як свій уряд, а як завойовник, який мусив відступити»⁶⁶.

Розмірковуючи над проблемою державного колабораціонізму у його радянсько-російській версії, можна парадоксальним чином дійти думки, що, вступаючи у відносини саме з радянською владою й діючи на її користь, мешканці Західної України «зраджували» польську державу, а жителі лівого берега Збруча – зраджували Українську Народну Республіку.

Втім, проблема колаборації/зради – дуже складна для істориків Другої світової війни. Як справедливо зазначають Елеонора Нарвселіус та Гелінада Грінченко, поняття «зради» не є сталим та «зацементованим» раз і назавжди. Його змістовне наповнення залежить від змін у розумінні кордонів/меж/обмежень – як географічних, політичних, так й ментальних, від наявності усвідомленого «ми» як маркера спільної (сусідської, етнічної, регіональної, національної, професійної тощо) ідентичності, від оцінки сучасниками (яка може суттєво відрізнятися від оцінки наступних поколінь) обста-

⁶⁶ Бергхоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Бергхоф; авторизований переклад з англ. Т. Цимбала, наук. редактор перекладу В. Гриневич. – К.: Критика, 2011. – С. 296.

вин «зради», від психологічних, національних, соціальних інтенцій, котрі люди мали до катастрофи війни та окупації, від уявлень про те, кого люди мали за ворога, від результату, який мала чи не мала колаборація/зрада тощо⁶⁷.

Тут важливо підкреслити, що українці, які потрапили під окупацією в роки Другої світової, не приставали на радянське визначення колаборації. Зафіксований у радянському дискурсі окупації міф про «всенародне засудження зрадників та посіпак» не витримує документальної перевірки: люди й спільноти у своїх оцінках завжди виходили із конкретних обставин, ситуації, характеристики її учасників, демонструючи солідарне ставлення й воліючи зберігати секрети про поведінку тих, чиї дії за пори окупації були на користь громаді чи окремим людям⁶⁸.

Вивчення проблеми зради/колаборації в умовах війни й відсутності незалежної держави Україна потребує очевидної зміни фокусу: від інтересів СРСР до інтересів звичайної людини, від «беззастережного осуду, накладеного домінуючим, насамперед орієнтованим на націю, ідеологічним дискурсом, до співчуття та поваги щодо особистого вибору тих, хто своїми незалежними діями позиціонував себе проти політично гнітючих систем чи колективного тиску»⁶⁹. Це завдання, за всієї очевидності, втім, не є легким, оскільки сценарії життя людей під окупацією часто були зигзагоподібними, мінливими, котрі неможливо включити в жодний сталий концепт, окрім концепту «сірої зони моралі» (Прімо Леві), яка «має надзвичайно

⁶⁷ Narvselius E., Grinchenko G. Introduction: “Formulas of Betrayal” – Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory / In Gelinada Grinchenko, Eleonora Narvselius (Ed.) Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal. – Palgrave Macmillan, 2018. – P. 1–30.

⁶⁸ Детальніше про це: Borovyk M. Collaboration and Collaborators in Ukraine During the Second World War: Between Myth and Memory / Mykola Borovyk / In Gelinada Grinchenko, Eleonora Narvselius (Ed.) Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal. – Palgrave Macmillan, 2018. – P. 285–310; Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки в самобаченні 1940-х років. – К.: Дух і літера, 2019.

⁶⁹ Narvselius E., Grinchenko G. Introduction: “Formulas of Betrayal” ... – P. 3.

складну внутрішню структуру і містить у собі достатньо, щоб заплутати нашу потребу судити»⁷⁰.

Проблематичною та дискусійною є проблема часу: хронології та хронотопу війни. Темпоральний режим Модерну, сформований інтелектуалами навколо уявлення про лінійність, гомогенність, безперервність та невідворотність часу, не відповідає ані політичним, ані етичним викликам сучасного історієписання. Зорієнтований на історію нації- та державотворення західно-європейського взірця, темпоральний режим Модерну, «працював» на виключення «інших», легітимацію права тільки однієї нації на творення держави, формував лінії «своїх-чужих», дозволяв оперувати категоріями «вчасно» чи «не вчасно» для оцінки революцій, масових протестів, війн тощо⁷¹. У рамках усталеного темпорального режиму Модерну «зникали» й не бралися до уваги інші, не модерні, способи відчуття та проживання часу. А минуле на цій лінійній хронологічній схемі було позначено як незворотній процес, стосовно якого можна й треба тримати «дистанцію». Однак, як зауважив Кріс Лоренц, катастрофи ХХ століття підірвали впевненість інтелектуалів щодо можливості тримати таку дистанцію⁷². Час, позначений катастрофами, створив темпоральну аномалію і виявився «зворотнім» (Бербер Бевернаж). «Поруч з епізодами, які ми повертаємо, щоб у той чи інший спосіб використати, існують епізоди, які переслідують нас, оскільки вони не піддаються нашому контролю; залишаючись латентними, вони рано чи пізно нас наздоганяють», – зауважила Аляйда Ассман⁷³. Скасування терміну давності за злочини проти людства слугує, як підкреслює Бевернаж, маркером відмови від лінарного уявлення про час⁷⁴. Визнання «історичних ран», наголошує Кріс Лоренц, передбачає

⁷⁰ Levi P. *The Drowned and the Saved* / Translated by Raymond Rosenthal. – London: Abacus, 1989. – P. 27.

⁷¹ Lorenz Ch. *Unstuck in Time, or The Sudden Presence of the Past...* – P. 77–81.

⁷² Ibid. – P. 71.

⁷³ Ассман А. *Распалась связь времен?... Документ у форматі doc.* – Режим доступу: <https://klex.ru/pd2>.

⁷⁴ Цит. за: Ассман А. *Распалась связь времен?... Документ у форматі doc.* – Режим доступу: <https://klex.ru/pd2>.

концепцію часу, який не «стирає» минуле, а може пояснити присутність, тривалість минулого (duration) у теперішньому⁷⁵.

Ідея присутності минулого у теперішньому, зворотності та незавершеності часу, його не-лінійності для різних людей та різних спільнот дозволяє побачити, як, за словами Джорджа Лібера, «народа України не йшли лінійним, неминучим, незворотнім шляхом до сучасності. Їхня історія містить багато непередбачених обставин, розривів і складних поворотних моментів»⁷⁶. Критика ж темпорального режиму Модерну як проекту, котрий «не бачив» та «враховував» «інших», додає сміливості щодо питань до конвенційного календаря та хронології описання Другої світової у контексті минулого українців, яке потребує «політики визнання» зокрема й в академічному письмі. Спроба хронологізації Другої світової війни для українського суспільства через усталений радянський міф Великої Вітчизняної, який на початку ХХІ століття підтримували російські історики та пропагандисти, очевидно потерпіла фіаско. Однак й загальноприйнятий «календар» Другої світової, що розпочалася 1 вересня 1939 й завершилася 2 вересня 1945, не цілком адекватний для описання фактичної історії війни для українців, оскільки частина українських земель (Карпатська Україна) потрапила під угорську окупацію вже навесні 1939 року внаслідок знищення Чехословаччини, під якою (у стані «відданих» після Першої світової війни земель) знаходилися ці території. Але й 2 вересня 1945 для частини українців війна не завершилась, я з огляду на ситуацію з скасуванням «воєнного стану» у 1945 році на території підрадянської України й у 1946 році для Західної України⁷⁷ або зі встановленням державних кордонів між Польщею та СРСР⁷⁸ внаслідок

⁷⁵ Lorenz Ch. *Unstuck in Time, or The Sudden Presence of the Past...* – P. 70.

⁷⁶ Liber G. O. *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954.* ... – P. 11.

⁷⁷ Вронська Т., Пилипчук С. Трансформація особливих правових режимів на українських землях у ХІХ – ХХ столітті. – С. 19. – Режим доступу: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/18951/1/Vronska_Pylypchuk.pdf.

⁷⁸ Роговська А., Стемпель С. Польсько-український кордон в останні пів століття // Україна – Польща. Діалог над кордоном // Незалежний культурологічний часопис «І». – 1997. – № 11.

«обміну ділянками державних територій», останнє з яких відбулося у 1951 році, коли велика кількість людей опинилася у становищі втрати⁷⁹ (домівки, свободи, родини, громадянства, а іноді й життя). Для цих людей війна вочевидь тривала й після «переселення». Як тривала вона й для вояків ОУН-УПА, котрі не визнавали радянської влади, й продовжуючи збройну боротьбу проти СРСР і наприкінці 1940-х й на початку 1950-х⁸⁰.

З огляду на вищевикладене є сенс вводити у наукову площину дискусійні моменти щодо можливостей аналізу/прочитання декількох точок «входу» та «виходу» українців з війни. Поза колоніальною оптикою такими точками може бути «поставлене» у роки Першої світової й таке, що закривається (й буде закритим нашою перемогою) війною РФ проти України, «українське питання».

Хронологізуючи історію України навколо цього питання, Джордж Лібер у книзі «Тотальні війни і творення модерної України. 1914–1954», зауважив, що формування та еволюція сучасної України була «інтерактивною відповіддю на тотальну війну та масове насильство минулого століття». Історик погоджується із Тімоті Снайдером в оцінці Центрально-Східної Європи як «кривавих земель», однак оскаржує твердження Снайдера про те, що масові вбивства почалися у 1932 році. «Великі Держави відкрили це довгострокове кровопролиття в 1914», – відзначає Лібер і називає Голодомор 1932–1933 років та радянські соціальні експерименти⁸¹ «другою тотальною війною України», маркуючи її як «невід’ємну частину континууму масового насильства Першої та Другої світових воєн»⁸².

⁷⁹ Чмелик Р. Відображення в пам’яті місцевого населення процесу творення радянсько-польського кордону в Україні (1939–1945 рр.) // Народознавчі зошити. – № 6 (102). – 2011. – С. 947–952.

⁸⁰ Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в 1946–1956 рр. – К., 1999; Burds Jeffrey. The Early Cold War in Soviet Western Ukraine, 1944–1948 // The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, Number 1505. – Pittsburgh, 2001. – 69 p.; Киричук Ю. Український національно-визвольний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003; Шаповал Ю. Війна після війни // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів, 2004. – С. 184–201.

⁸¹ Liber G. O. Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954. P. 111–200.

⁸² Ibid. – P. 111.

Історик наголошує, що у великій трансформації, котра привела до появи модерної України, не має сенсу розділяти світові війни і міжвоєнну пору, ба більше, Джордж Лібер вважає, що впродовж 1914–1954 років Україна пережила три війни, де міжвоєнний період як період кривавої соціальної інженерії може розглядатися саме у категоріях тотальної війни і відповідних воєнних втрат, воєнного насильства, що відіграло надзвичайну роль у творенні й, водночас, руйнації української нації.

Ідею «тридцятирічної війни» та модернізації, «що вона мала і вбудований механізм насильства», підтримує український історик Ярослав Грицак. Він також пропонує бачити початки антропологічних змін, вбудованих згодом у сценарії «радянзації», у Першій Світовій війні, яка «поставила», проте не закрила «українське питання»⁸³.

Не менш плідним і таким, що має бути включеним у порядок роздумів про війну, є введення в академічний обіг хронологічної оптики спільнот і людей. Коли почалася й коли завершилася війна з точки зору пересічної людини (окремої спільноти)? Точкою «входу» не обов’язково був момент офіційного проголошення, однак часто – момент руйнації усталених повсякденних структур або безпосередній «прихід» окупанта (чи зміна його поведінки, невідповідність очікувань від його дій). З точки зору людського відчуття часу – часу змін як катастрофи й катастроф як частини повсякденного – можна, слідом за Миколою Боровиком, поставити під сумнів унікальність життєвого досвіду часів війни. «Але з того, що ми сьогодні знаємо, чи можемо сказати, – питає історик, – що пересічний мешканець українського села чи навіть міста 1947 року жив принципово інакше, ніж 1944-го? Він працював у колгоспі чи біг на роботу на завод, панічно боявся запізнитися: за це можна було потрапити за ґрати. Жив надголодь, платив величезні податки, ходив у військових одностроях, стояв у чергах. Він мав не набагато менші шанси померти без будь-якого фронту. А чи не те саме ми можемо сказа-

⁸³ Грицак Я. Перша світова війна: українська перспектива / Ярослав Грицак // Україна модерна. – 2016. – № 23. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/hrytsak-unintelligible-war>. – 31.10.2017.

ти про 1933-й? Хіба що шансів померти хтось мав більше, а хтось менше. Але розміри втрат цілком порівняльні. То чим, якщо взяти за основу пересічний день із життя пересічного мешканця країни, ці роки відрізнялися?»⁸⁴, Боровик пропонує бачити й досліджувати тяглість, а не розірваність періоду 1930–1953 років, в якому екстремальні умови формували повсякденні структури й зумовлювали сценарії людської поведінки.

«Час, – зазначив Бруно Латур, – має свій модерний не модерний вимір, довготу й широту... Календарний час може розміщувати події відповідно до регульованої низки дат, однак історичність розміщує ті ж самі події, виходячи з їхньої інтенсивності»⁸⁵. Іntenсивність подій Другої світової була, вочевидь, різною – різною для держав та людей, різною для різних людей і спільнот. Іntenсивність подій формувала не тільки академічну історичність, а й локальну, сімейну, персональну історичність. Іntenсивність подій спричиняла часову нерівномірність «входу» у війну й формувала нелінійні сценарії щоденного вибору. Частина людей уже в перші дні наступу радянських військ на Польщу або нацистських – на підрадянську Україну опинялась у полоні, в'язниці, гинула від авіаударів чи куль окупантів. Для іншої частини окупація могла бути взагалі «невидимою» або сприйматися як захоплива, сповнена потенційної романтики, пригода⁸⁶.

Аналогічно нестабільною могла бути (й була) точка «виходу» – для одних це було дозволене владою повернення з евакуації, а для інших – амністія, реабілітація та дозволене повернення з місць радянського заслання; для одних це могла бути історія про скасування карткової системи 1947 року, а для інших – відбудована власна

⁸⁴ Боровик М. Міт революції і нова схема української історії // Критика. – липень-серпень 2013. – С. 16.

⁸⁵ Bruno Latour. We Have Never Been Modern / translated by Catherine Porter. – Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, 1993. – P. 68.

⁸⁶ «Дневник. Мысли. Детали». Вступні зауваження О. Бетлій, К. Дисі, Ю. Кислорі // Міжкультурний діалог. Т. 1. Ідентичність. – Київ: Дух і літера, 2009. – Текст щоденника молодої дівчини, комсомолки з Кіровоградської області – суцільні романтичні переживання, детальний опис перших ознак кохання, зустрічей, розмов з німцями, які не сприймалися нею як окупанти.

домівка; для одних – офіційний вихідний «День перемоги» (з 1965 року), для інших – проголошення незалежності України.

Підсумовуючи спробу налаштування методологічної оптики, зазначимо, що велика кількість проблем, які потребують осмислення та переосмислення, залишилася поза межами цього дослідження. Запропонована розвідка не дала й не могла дати остаточних та вичерпних відповідей на поставлені питання. Втім, варто зауважити, що через такі первісні «питання без відповідей» пройшли й проходять добросчесні історики чи не всіх країн, мешканці яких мали власний досвід Другої світової війни. Етичні, політичні, державо й націєтвірні міркування формували й формують перешкоди на шляху цілісного аналізу людського виміру Другої світової. У бажанні цілісності варто мати на увазі, що ціле розгортається послідовно й розкривається поетапно. На сучасному етапі антропологічної історії Другої світової корисною може бути методологія визнання й оптика «історичних ран», які дозволяють усвідомлювати не тільки віктимність, а й працювати із суб'єктністю українців, розуміти обмеження цієї суб'єктності, бачити взаємодії окупованих людей не лише через вертикально налаштовані зв'язки із представниками усіх влад, але й через відносини між спільнотами, громадами, які, хоча й зазнали несправедливостей, злочинів, однак не були позбавлені допомоги, співчуття й солідарності. Щоб розгорнути історію звичайних українців в роки Другої світової послідовно, варто надати історичний голос темпоральним та просторовим розломам, які спричиняли ідентифікаційні розломи або, навпаки, сприяли формуванню самоідентифікації людей як українців. Аналізуючи історію Другої світової війни з української перспективи, важливо тримати у фокусі й відсутність власної держави, й проблематичність процесу соборності, котрий відбувався і як процес, і як результат глобальних європейських зіткнень, де інтереси українців було об'єктивовано та привласнено кремлівським керівництвом. Тому постання соборності ставало не тільки надбанням, а й джерелом численних історичних ран, заподіяних тоталітарними режимами у просторі «згори–вниз», спільнотами й окремими людьми у горизонтальній площині. Українська історія Другої світової є

частиною європейської історії, одним із численних варіантів історій бездержавних націй, люди яких опинилися у ситуації тиску різних ідеологічних, політичних, соціальних настанов та міжнародних угод. Вироблення ситуативних стратегій і мінливих тактик життя під окупацією, вибір або не-вибір «своєї» сторони (країни, армії), намагання дистанціюватися від спротиву чи зради, або долучитися до них, – ці та інші способи проживання війни були притаманні більшості мешканців Європи, які пережили або не пережили Другу світову. Порівняльна європейська перспектива є не штучним вписуванням, а корисним інструментом аналізу схожих та відмінних процесів, котрий допомагає зняти певну табуованість дражливих тем, пов'язаних із проявом зла, однак дозволяє вивчати й робити опуклими невидимих, забутих, позбавлених голосу та пам'яті носіїв буденного Добра.

Визнати складність, нелінійність, зворотність, застиглість певних процесів, пов'язаних із переживанням війни, означає, на жаль, думати про майбутнє, що після завершення агресії РФ проти України має стати не історією стигматизації окупованих, а практиками розуміння (зокрема, й засобами історії) трагедії, в яку потрапили окуповані, полонені, переміщені люди.

Нарис 2

РЕЖИМ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ВІЙНИ: МОБІЛІЗАЦІЯ, МІЛІТАРИЗАЦІЯ ТА ПРАКТИКИ ПІДТРИМАННЯ НЕГОЛОШЕНОГО НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ У ПІДРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920 – початку 1940-х років

*З тих пір війна тривала безперервно,
хоча, строго кажучи, не одна й та сама війна*
(Джордж Орвел, «1984»)

Ідея «світової революції» була ніби то знята з порядку денного Сталіним та його заявою про «побудову соціалізму в одній окремо взятій країні»¹. Проте концепція, омріяна та втілювана, зокрема й через практики дії Комінтерну, конвертована у «нове-старе» імперське бачення територій, кордонів та «сфер впливів» СРСР, а також в участь у розподілі світу через пакт із Гітлером, з одного боку, та не-закриті «питання» Першої світової (реванш, прагнення щодо створення національних держав, продовження колоніальної експансії, зазіхання на чужі території), не залишали світові жодного шансу не розв'язати війну. Очікування війни, бажання війни, загроза війни, страх перед нею стали всеосяжним та багатофункціональним фактором впливу на людей у різних країнах світу. З Першої світової і революцій, спричинених чи зумовлених війною, європейські країни вийшли зі сформованими воєнно-мобілізаційними режимами. У декотрих країнах він набував ознак самодостатності та був домінуючим (СРСР, Німеччина, Італія), в інших позначався загальним

¹ «Якщо в гаслах 1920-х кількість символів “світової революції” більше, ніж удесятеро перевищувала кількість національних символів, то з 1929 року простежується зростання питомої ваги національної символіки, з 1931 – безперервне падіння інтересу до “світової революції”, а з 1943 все, що було пов'язане з світовою революцією, в радянській пропаганді зійшло нанівець» // Иголкин А. Пресса как оружие власти // Россия. XXI. – 1995. – № 11–12. – С. 68–86.

занепадом ідей демократії, подекуди – оформленням чи тяжінням до оформлення авторитарних режимів (Польща, Іспанія, Болгарія). «Центральна і Східна Європа стали основним тереном зародження тоталітаризму як ідеології і політичної системи, – зауважив Ярослав Грицак, – а українці, один із найчисельніших народів цього регіону, безпосередньо відчули на собі вплив його радянського варіанту»².

Стан безперервної війни, в якому опинилися європейські країни, мав і специфічні, й спільні риси. Серед спільних – розширення елементів «надзвичайщини» (аж до перманентного особливого правового режиму), соціальні мобілізації (як інституціалізовані й системні, так і ситуативні та короточасні), репресії, терор і тероризм (як державний, так й антидержавний), локальні збройні зіткнення та локальні війни (як внутрішні так і зовнішні), мілітаристська риторика й пропаганда (оборонного та наступального характеру). Всі ці процеси мали або відкритий, демонстративний, іноді – інструментальний характер, або могли бути «невидимими», навмисне закритими, таємними чи прихованими, або специфічно «тіньовими». Як зауважив Майкл Гейер, у цей період «усі нації використовували складну мережу примусу та умовлянь й розробляли власні, національні форми управління»³, і в новій міжвоєнній політиці, за Пітером Холквістом, населення стало часто сприйматися та позначатися як «ресурс». Ця тенденція відбилася на впровадженні у публічну та політичну мови Європи термінів на кшталт⁴ «Menschenmaterial» – «людський матеріал», «людська сила», «economy of manpower» – «економія живої сили» тощо.

² Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. [Навч. посібник]. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с. – С. 146 // Режим доступу: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>

³ Geyer M. The Militarization of Europe, 1914–1945 // The Militarization of the Western World / Gillis J. – ed. New Brunswick. – N. J., 1989. – P. 81

⁴ Холквист П. «Осведомление – это альфа и омега нашей работы»: Надзор за настроениями населения в годы большевистского режима и его общеевропейский контекст // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Советский период: Антология / сост. М. Дэвид-Фокс. – Самара, 2001. – С. 45–93, С. 69–72.

Аналізуючи міжвоєнні роки у Європі у категорія тотальної війни, що мала характер зовнішньої (міждержавної) та внутрішньої, Джордж Лібер наголошує, що, переробляючи у різний спосіб світову економіку, політичні системи, соціальні інститути, культури, війни змінювали звичай, поведінку, інтелектуальні ідеї та практики, а кожен із насильницьких спалахів порушував рівень соціальної згуртованості в межах кожної імперії чи держави. Історик зауважує, що у декотрих країнах ці зміни виявилася катаклізмичними, а інші еволюціонували у невеликі й дуже тонкі способи й дозрівали десятиліттями пізніше⁵. Україна належала до земель, де тотальна війна між світовими війнами носила характер катаклізму.

Перманентне використання елементів «надзвичайного стану» й «надзвичайних повноважень» керівників європейських держав у сферах політики та економіки осмислювалося сучасниками подій, зокрема, й науково. Вже на початку 1920-х років Карл Шмітт у роботах «Диктатура. Від джерел сучасної ідеї суверенітету до пролетарської класової боротьби» (1921) й «Політична теологія» (1922) сформулював теорії «надзвичайного стану» та «виняткового випадку». Незважаючи на певну апологетику «надзвичайного стану» як засобу дотримання порядку у державі й відновлення нормальності, яка згодом перетворилася на певну апологетику політики нацистів, на початку 1920-х років Карл Шмітт ясно розрізняв суверенну та комісарську диктатури, наголошуючи, що остання орієнтувалася не на закон, а на вказівку начальника («суверена») й передбачала суттєву різницю між нормами права та нормами втілення права⁶. Ефект такого становища, на думку Джорджіо Агамбена, проявлявся в «ізоляції “сили закону” від закону». «Ця ізоляція визначає такий “стан закону”, в якому, з одного боку, норма знаходиться в дії, але не застосовується (не має “сили”), а з іншого – акти, що не

⁵ Liber G. O. Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2016. – P. 4.

⁶ Деальніше: Шмітт К. Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы. СПб., 2005; Його ж. Политическая теология. М., 2000.

мають значимості закону, набувають в цьому стані “силу”. Надзвичайний стан формував «простір аномії, в якому ставкою була “сила закону” без закону»⁷.

Радянські правники розробляли й ухвалювали закони та положення про «надзвичайний стан», спираючись на більшовицьке уявлення про «суспільне благо», та на усталену державну традицію Російської імперії, де цілі покоління, за словами Владіміра Гессена «не бачили іншого державного порядку, крім порядку надзвичайних, виняткових у своїй жорстокості, поліцейських заходів й тільки за книгами знали про загальні закони Російської імперії»⁸. В СРСР ця суміш інтенцій «революційної доцільності» й традиції перманентного державного насилля створювали ситуацію, в якій політика «надзвичайщини» отримувала юридичне підґрунтя, коли державне насилля вже було реалізоване, а практики напіввоєнного стану ставали частиною повсякдення.

Одним із поширених та добре вивчених сюжетів, пов’язаних зі входженням СРСР до Другої світової війни, є сюжет про мобілізаційні заходи, запроваджувані владою напередодні й на початку Другої світової війни та того її етапу, який розпочався 22 червня 1941. Варто зазначити, що крім фактологічного опису, встановлення хронологічної та політичної логіки подій, цей «мобілізаційний сюжет» відігравав неабияку роль у формуванні міфу «Великої Вітчизняної війни», оскільки змальовував історичну картину, у центрі котрої була м’яко акцентованою певна несподіваність, неочікуваність, раптовість війни, яка, хоча й визрівала у «мілітаристських колах західного імперіалізму», все ж виявилась такою, що заскочила зненацька «миролюбну радянську державу». Аргументами на користь цієї концепції були, зокрема, й факти певної неготовності до війни військових та промислового комплексу. Концепт «нападу Німеччини без оголошення війни» цілком підтримував ідею несподіваності та пояснював недоліки підготовки до відсічі агресії.

⁷ Агамбен Д. Homo sacer. Чрезвычайное положение. – М., 2011. – С. 63.

⁸ Гессен В. М. Исключительное положение / В. М. Гессен. – Харьков: Эспада, 2005. – 240 с. // Режим доступу: <https://lawdiss.org.ua/books/373.doc.html>.

Однак аналіз соціальних і політичних процесів, інспірованих більшовицьким керівництвом у 1920–1930-ті, дає підстави стверджувати, що мобілізація та мілітаризація була невід’ємною частиною політики радянської влади, а більшість складових надзвичайного та воєнного стану, визначених відповідно положенням «Про надзвичайні заходи з охорони революційного порядку» (затверджене у квітні 1925 року постановою ЦВК та РНК СРСР⁹ й чинне до початку нацистської агресії) та конституційним закріпленням власне воєнного стану, зробленим (лише за 13 років!) у 1938 році змінами до статті 49 Основного закону щодо повноважень президії Верховної Ради СРСР в частині оголошення в окремих місцевостях або на всій території СРСР воєнного стану в інтересах оборони СРСР або забезпечення громадського порядку і державної безпеки, – були частиною повсякденного життя й створювали особливий, неоголошений стан безперервної війни задовго до офіційного запровадження «воєнного стану» 22 червня 1941 року¹⁰.

У контексті зазначеного вище, названі документи цікаві не стільки деталями щодо розподілу повноважень, скільки заходами, які прописувались у них як дозволені у разі введення надзвичайного або воєнного стану. Згідно з Положенням 1925 року та з указом президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 року військовій владі надавалося право:

притягати громадян до трудової повинності,
запроваджувати воєнно-квартирну повинність,
встановлювати нормоване постачання,
здійснювати реквізицію транспорту й майна,
регулювати робочий час,
обмежувати в’їзд та виїзд,
виселяти в адміністративному порядку непевних осіб,

⁹ Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства Союза ССР. – 1925. – №25. – Ст. 166–167.

¹⁰ Указ президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. “Про военний стан”// Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 2. Книга 1. Начало. 22 июня – 31 августа 1941 года. – М.: Издательство «Русь»: 2000. – С. 5–7.

запроваджувати надзвичайне судочинство – передавати до спеціальних судів (військових трибуналів) справи цивільних осіб тощо¹¹.

Аналіз логіки розвитку радянського суспільства дозволяє стверджувати, що означені як «надзвичайні», «виняткові» чи «воєнні» особливі правові (здебільшого протиправні) режими впроваджувалися більшовицькою владою як постійно, так і тимчасово вже з початку 1920-х років.

Складові неоголошеного надзвичайного/воєнного стану застосовувалися до різних категорій громадян, певних прошарків, цілих спільнот і націй суспільства, яке влада воліла зробити радянським. Більшовики вели й символічну, й реальну війну проти тих, кого вони призначали «експлуататорськими класами» й «ворогами народу», проти «антирадянських елементів» та «зрадників батьківщини», проти «шпигунів» й «шкідників», проти «народів-ворогів» й призначених ворожими державами. Часто так звані класові війни на шаровувалися на колоніальні, як це було з Україною, іноді вістря складових воєнного стану спрямовувалося проти «гегемону» – пролетарського прошарку, який нібито мав бути соціальною базою та головною підтримкою квазівоєнних дій влади.

Кожна більшовицька війна супроводжувалася масштабною пропагандистською кампанією, в якій відточувалася формула конфлікту, де «інша сторона» завжди була нападником, ініціатором або провідником зіткнення.

Війна проти селян

Наймасштабнішою за своїми наслідками й найпослідовнішою у своїй політиці знищення українського народу була війна із селянством, котра на початку 1920-х років замальовувалася в офіційному дискурсі як «боротьба із бандитизмом», наприкінці 1920-х як «війна

¹¹ Детальніше про це: Вронська Т. В., Пилипчук В. Г. Трансформація особливих правових режимів на українських землях У XIX – XX столітті // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. – 2016. – Вип. 31. – С. 12–23.

проти куркуля», а на початку 1930-х років набула всіх ознак війни проти українців як нації. Канадська історикиня Лінн Віола, аналізуючи стосунки радянської влади й сільського населення, називає їх «завойовницькою кампанією», «війною культур», «громадянською війною між державою та селянством»¹². Однак це була й імперська війна, спрямована не тільки на придушення власне спротиву, а й потенції спротиву українців у майбутньому.

За офіційними радянськими даними у повстаннях проти більшовиків, що тривали в Україні на початку 1920-х років, брало участь 50 тисяч селян, які мали на озброєнні гвинтівки, кулемети та гармати. За даними О. Полянського, в Україні воювало близько 150 тис. повстанців¹³.

Заходи, вживані проти українських селян, окрім пропагандистського таврування їх «бандитами», цілком виходили з логіки війни та інтенцій колонізаторського пограбування території. *«Ми беремо хліб із Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній Армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»*¹⁴, – відверто підкреслив у 1920-му році більшовицькі наміри щодо України В. Ленін.

Окрім частин Червоної армії, селян, незадоволених реквізиційною політикою та, іноді, політичним порядком денним¹⁵, знищували силами ВНК, частин особливого призначення, озброєних загонів комітетів незаможних селян. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УСРР тричі розглядала питання «Про продовольчі репресії бандитських кубел». Наслідком цих засідань ста-

¹² Віола Л. Коллективизация как гражданская война // История сталинизма: итоги и перспективы изучения. – М., 2011. – С. 103.

¹³ Дані наведено за: Нікітенко К. В. Переконливий аргумент радянської влади – терор голодом на Донеччині // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Історичні науки. 2014. – № 88. – С. 31.

¹⁴ Ленін В. І. Заключне слово на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії. 15 жовтня 1920 р. Повне зібрання творів. – Т. 41. – С. 344–348. – С. 346.

¹⁵ Приклад отамана зі Старобельського повіту (Донеччина) – Каліновського, який спробував зібрати армію для «визволення України», висунувши не тільки економічні, а й політичні вимоги // Нікітенко К. В. Вказ. праця. – С. 33.

ла інструкція щодо проведення репресій продовольчого характеру проти українського селянства¹⁶. До війни проти селян долучилися й так звані загороджувальні загони, які стояли на всіх шляхах сполучення та вузлових станціях.

Рішеннями місцевих влад на цьому етапі війни було запроваджене надзвичайне судочинство. Приміром, Маріупольський виконком у травні 1921 р. постановив створити позасудову трійку «у зв'язку з бандитизмом, який не вищує в повіті та протидією куркульського елементу» з правом ухвалення вироку «аж до вищої міри[покарання]»¹⁷.

Розв'язання наступного етапу війни проти українських селян наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років було «прикрашене» цинічним звинуваченням хліборобів у тому, що це вони ведуть війну проти радянської влади, тобто є агресорами, від котрих потерпають радянські робітники, містяни та червоноармійці. Це звинувачення Йосип Сталін сформулював у листі до Михайла Шолохова: «хлібороби [...] не проти були залишити робітників, Червону армію – без хліба. [...] хлібороби по суті справи вели “тиху” війну з радянською владою. Війну змором, дорогий тов. Шолохов»¹⁸. Чи було це маніпуляцією на кшталт Манільського інциденту, чи, як вважає Тімоті Снайдер, Сталін дійсно був переконаний, що веде із селянами війну за хліб¹⁹, однак всі складові воєнного стану було використано для приборкання та знищення мільйонів українців. Як зазначив Валерій Васильєв, опір українського селянства «соціалістичному перетворенню села» нерідко набирав форм збройної боротьби з владою й у березні 1930 року у прикордонних районах України він набув рис справжньої селянської війни, – в активних формах опору колективізації в Україні брали участь 1,2 млн. осіб²⁰.

¹⁶ Нікітенко К. В. Вказ. праця. – С. 33.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Шолохов и Сталин. Переписка начала 1930 гг. // Вопросы истории. – 1994. – № 3. – С. 9–24.

¹⁹ Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Пер. с англ. Л. Журнаджи. – К.: Дуліби, 2015. – С. 40.

²⁰ Васильєв В. Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті роки). – С. 142.

Добре озброєна «робітничо-селянська червона армія» брала безпосередню участь у війні проти українських селян²¹.

Використовуючи досвід «продовольчих репресій бандитських кубел», набутий у 1920-ті роки, більшовицька влада запроваджувала людоджерні практики знищення українського селянства. Механізм реалізації політики зморення голодом 1932–1933 років включав і реквізичіну парадигму, й заборону на пересування (регламентовану, зокрема, паспортною системою, введеною 1932 року), й трудову повинність, й адміністративне виселення, й використання силових акцій, і «нормоване постачання», що вбило мільйони людей.

Однак і після «перемоги» над українськими селянами та встановлення колгоспного ладу, хлібороби залишалися тією соціальною спільнотою, яка продовжувала жити у режимі «надзвичайщини» й ніби повсякчас виплачувала репарації переможцям, що створили для них великий, загороджений різними заборонами, дискримінаціями та репресіями табір. Трудова повинність селян-колгоспників визискувалася методами хлібних реквізичій, «червоних валків» («надзвичайних заходів» з вилучення селянського хліба шляхом організації обозів з гужового чи автомобільного транспорту»²²), хлібозаготівель, що, «враховуючи їх обов'язковість та карально-репресивний механізм виконання, виявилися однією з фіскальних форм натурально-продуктових повинностей українських селян»²³, через згадувану не-паспортизацію сільського населення, що примусово «закріплювала» людей за колгоспами; й через організацію праці та її оплати у колгоспах, де люди називали «трудодень» «труподнем»²⁴.

<http://history.org.ua/JournALL/histname/31/11.pdf>.

²¹ Детальніше: Тархова Н. С. Красная армия и сталинская коллективизация. 1928–1933 гг. / Н. С. Тархова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 375 с.

²² Марочко В. Червоні валки // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 261.

²³ Марочко В. Колгоспний трудовень – селянський труподень // Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. – Дрогобич: «Відродження», 2008. – С. 80–84.

²⁴ Там само.

Незадовго до початку Другої світової війни постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 травня 1939 р. було визначено обов'язковий річний мінімум трудоднів. Працездатні чоловіки-колгоспники 16–60 років й жінки-колгоспниці 16–55 мали відробляти від 60 до 100 трудоднів в залежності від регіону країни. Селяни, які не виробляли норму, підлягали виключенню зі складу колективних господарств²⁵. З початком Другої світової у 1939–1940 роках межі натурально-продуктової повинності селян розширилися за рахунок обов'язкових поставок майже всього, що вироблялося в персональному присадибному господарстві, – збіжжя, картоплі, м'яса, молока та молокопродуктів, яєць тощо.

Трудова повинність

«Війна, – писав Джордж Орвел у своїй антиутопії “1984”, що блискуче розкривала сутність тоталітарного режиму, – справа суто внутрішня. Війну веде правляча група проти своїх підданих, і мета війни – не запобігти загарбанню своєї території, а зберегти суспільний устрій»²⁶, «завдяки відчуттю війни, а відповідно, відчуттю небезпеки, передача влади маленькій верхівці представляється природною, необхідною умовою виживання»²⁷. Радянська війна проти «підданих», як було зауважено вище, набувала різних пропагандистських обрамлень – від класової війни проти «колишніх» й інших «внутрішніх ворогів» до запеклого протистояння з «капіталістичним оточенням».

У таких умовах розгортання воєнно-мобілізаційних дій певна складова неоголошеного надзвичайного стану ставала опуклішою, завдаючи, при цьому, логіку впровадження інших елементів «особливого правового режиму».

Оголосивши «пролетарську» війну проти «експлуататорських класів», які ніби-то зазіхали на «державу робітників та селян», уже наприкінці 1910 – на початку 1920-х років більшовицьке керівницт-

²⁵ Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1940 гг. – Москва, 1940. – С. 41–47.

²⁶ Оруэлл Дж. 1984. – М., 1989. – 320 с. – С. 156.

²⁷ Там само. – С. 150.

во вперше пішло шляхом уведення трудової повинності, створення «трудових армій», застосування репресій проти порушників дисципліни. Трудовій мобілізації підлягали селяни, непрацюючі містяни, червоноармійці, робітники, працю яких використовували для спорудження чи відновлення промислових об'єктів, транспортних шляхів тощо. Самовільний відхід з місця праці розглядався як кримінальний злочин. За часи НЕПу практики визискування трудової повинності стали сегментованими: вони спрямовувалися на «передові загони суспільства» – партію та комсомол. Члени цих організацій були примусово-добровільно долучені до масових кампаній з направлення відповідних численних політичних десантів на село, на боротьбу із церквою, бюрократами тощо²⁸.

Наприкінці 1920-х років організована експлуатація проходила за планом п'ятирічок та під гаслами прискореної індустріалізації. Але режим прихованого надзвичайного стану з усією міццю було спрямовано проти тих, хто ніби проголошувався не просто класово своїм, а тим, заради кого й від імені кого будується радянське суспільство. Трудова повинність та пов'язані із нею й такі, що впливали на неї, складові стану безперервної війни, стали буденними ознаками життя радянських пролетарів.

Трудова повинність робітників реалізовувалася через втягування їх у систему «рекордів», «перевиконання планів», «соцзмагання», соціальних гарантій (іноді – у вигляді карткової системи), штурмівщини, позанормової праці та через примусове прикріплення працюючих до виробництва (установи) з відповідними каральними санкціями за порушення встановлених режимних приписів. «Господарча практика 1929–1933, – підкреслює російський дослідник Г. Черемсінов, – була до певної міри “репетицією” мобілізації радянської економіки 1941–1945 років»²⁹.

²⁸ Детальніше: Галкова, О. В., Петрова И. А. Милитаризация жизни советской молодежи в 1920-х – начале 1930-х годов // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 4. История. Регионоведение. Международные отношения. – 2015. – № 4 (34). – С. 8–18.

²⁹ Черемсинов Г. А. Формирование мобилизационной модели и макроэкономическая динамика СССР // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 4, История. – 2015. № 4 (34). – С. 29.

Із виникненням промислових підприємств та галузей у 1930–1940 роки ця практика не була скасована, навпаки – через відчутну мілітаризацію економіки – набула ще більшого розповсюдження. Визискування трудової повинності здійснювалося більш репресивними методами: обмеженням свободи пересування, надсупорним контролем робочого часу. Практичні кроки щодо привласнення/регулювання часу, або, у термінах Михайла Геллера, «націоналізації» часу³⁰, більшовицька держава робила через а) зміни у календарі³¹ та «планіфікацію»³²; б) дисциплінарні практики; в) упокорення стихії вільного часу; г) організації (дезорганізації) структур повсякдення; д) соціальну політику – як подарунки місяців та років неробочого життя. «Квінтесенцією повного контролю держави над часом людини та цілих соціальних верств ставало, – як слушно зауважив Володимир Головка, – ув'язнення»³³.

Дослідники Ольга Мовчан і Віктор Гудзь детально проаналізували заходи держави і партії щодо нормування робочого часу і формування вертикальних та псевдогоризонтальних систем нагляду й контролю над його «правильним використанням». Вони, з-посеред іншого, зауважили, що «згідно з правилами внутрішнього розпорядку, затвердженими Наркоматом праці (НКП)) СРСР 17 грудня 1930 р., жорстко фіксувався кінець і початок робочого дня (тих, які спізнювалися, реєстрували та допускали до роботи тільки з дозволу адміністрації; а щоб залишити її раніше, необхідно було отримати перепустку), про свій невихід на роботу працівник мав повідомля-

³⁰ Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека. – Издательства Лондон 1985, Москва «МИК», 1994. – (336 стр.) // Режим доступу: www.infanata.org.

³¹ Детальніше: Гаєвська Т. І. «червоний календар» радянської України (1919–1991 рр.) та незалежної України // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: [зб. наук. праць; вип. XXVIII]. – К.: Міленіум, 2012.

³² Геллер М. Планификация // История формирования советского человека. – Издательства Лондон 1985, Москва «МИК», 1994. Режим доступу: www.infanata.org.

³³ Головка В. Повсякденність та історичний час у контексті української історії 1930-х років / Головка Володимир // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – 2011. – 20. – С. 5–28. – С. 22.

ти майстрові або завідувачому цехом того ж дня або напередодні. “Удосконалений” табель покарань, ухвалений НКП у 1932 р., передбачав такі стягнення за порушення трудової дисципліни, як догану з оголошенням по підприємству й повідомленням фабзавмісцевому чи цехкому і відмітку в документі робітника, притягнення його до відповідальності перед виробничим товариським судом, а також – звільнення без попередження та вихідної допомоги із заборобою працювати на заводах і на транспорті протягом 6 місяців»³⁴.

Оскільки порушниками трудової дисципліни були не тільки «відсталі елементи» і «колишні люди», а й партійці, то врегулювання їхніх відносин із часом брала на себе вища компартійна верхівка. Так, партколегія ЦК КП(б)У ухвалила постанову «З питання про прогули членів та кандидатів партії», у котрій запропонувала цеховим партосередкам та заводським парторганізаціям вдаватися до надзорських заходів: «виганяти злісних прогульників з лав партії, як дезорганізаторів виробництва, що підривають своєю поведінкою авторитет партії в очах робітників»³⁵. Вигнання з роботи та з партії означало для людини не тільки позбавлення мінімального заробітку, а й загрозу втрати свободи й навіть життя.

«Приборкання гегемону»³⁶ набирало обертів упродовж 1930-х років. У листопаді 1932 було прийнято постанову ЦВК «Про звільнення за прогул без поважних причин», згідно з якою прогульників карали не тільки звільненням, а й позбавленням соціальних привілеїв від підприємства (житло, картки, страхування, трудовий стаж тощо)³⁷. У грудні 1938 року РНК СРСР видав ще одну постанову, спрямовану на посилення трудової дисципліни³⁸, яка розширювала

³⁴ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 121–122.

³⁵ Там само. – С. 124.

³⁶ Вислів Ольги Мовчан та Віктора Гудзя.

³⁷ Паншин В. П., Богданов С. В. Государство и безработица в России. 1900–2000 гг. – Курск, 2004. – С. 64.

³⁸ Постановление Совнаркома СССР, ЦК ВКП(б) и ВЦСПС «О мероприятиях по

перелік злочинів щодо несумлінного ставлення до робочого часу. Серед караних вчинків постановою називали не тільки прогули та байдикування, але й передчасний початок чи затягування обідньої перерви.

Обмеження свободи пересування

Разом із посиленням контролю робочого часу, впродовж 1930-х років вживалися санкції щодо обмеження свободи пересування певних груп робітників.

Одним із таких найдієвіших механізмів було запровадження 27 грудня 1932 року паспортної системи, яка, з-посеред іншого, стала формою примусового регулювання робочої сили. Люди, які не мали паспортів, не могли влаштуватися на роботу у місті, мешканці міст – отримати прописку (ще однієї режимно-заборонної інституції³⁹), якщо вони не були влаштовані на роботу. «В такий спосіб було встановлено негласний примусовий зв'язок між місцем роботи та місцем проживання»⁴⁰, котрий «прикріплював» робітників до підприємства.

В обмеженні свободи пересування робітників влада вдавалася й до більш відвертих дій, пояснюваних необхідністю підтримувати режими секретності на важливих ділянках оборонного комплексу. Заборонно-обмежувальні санкції щодо вільного пересування поза межами певного підприємства значно посилилися з початком Другої світової війни, однак вони не були принципово новими, оскільки ще з 1937 року у людей, які працювали на залізниці, почали відбирати паспорти, замінюючи їх посвідченнями⁴¹.

упорядочению трудовой дисциплины, улучшению практики государственного социального страхования и борьбе с злоупотреблениями в этом деле» от 28 декабря 1938 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – 1967. – Т. 2. – С. 665–672.

³⁹ Детальніше: Меерович М. Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917–1937 годы). – М.: РОССПЕН, 2008. – С. 342.

⁴⁰ Гончаров Г. А., Баканов С. А., Гришина Н. В., Пасс А. А., Фокин А. А. Мобилизационная модель развития российского общества в XX веке: монография. – Челябинск: Энциклопедия, 2013. – С. 77.

⁴¹ ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 95–98 зв. (Ці та інші доку-

5 липня 1940 року вийшов спільний наказ НКВС та Наркомату фінансів СРСР, що затверджував відповідну інструкцію, де зазначалося, що у співробітників, зайнятих зберіганням, інкасацією і охороною грошей та цінностей ощадних кас, вилучаються паспорти для зберігання у керівництва згаданих установ з відповідною заміною їх на спецпосвідчення⁴². У травні того ж року аналогічні міри були передбачені й для шахтарів.

Одним із заходів влади щодо контролю (зокрема і «закріплення» за підприємством) стало запровадження трудових книжок. Уряд визначив термін їхнього заповнення до 15 січня 1939 р. Спочатку, як зазначив Владислав Гриневич, це мало вигляд позитивної пропагандистської акції, яка «повинна була засвідчити особливо шанобливе ставлення до людини праці [...]». Невдовзі, однак, багатьом стало зрозуміло, що сталінська трудова книжка не стільки почесний атрибут працівника скільки важкі кайдани, які міцно приковують людину до місця роботи, і запис у ній уповні може стати ледь не довічним вироком»⁴³.

26 червня 1940 р. президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств та установ»⁴⁴. У законодавчому акті закріплювалися наступні дисциплінарні та загально-трудова стандарти: збільшення тривалості робочого дня працівників і службовців в усіх державних, кооперативних і громадських підприємствах і установах; перехід на семиденний робочий тиждень; посилення дотримання дисципліни праці за рахунок посилювання відповідальності за її порушення; фактична криміналізація дисци-

пліни (копії) ГДА МВС України знайдені та надані авторці докторкою історичних наук Тамарою Вронською).

⁴² ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 28.

⁴³ Гриневич В. Неприборкане різногосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К.; Дніпропетровськ, 2012. – С. 304–305.

⁴⁴ Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. 5. 07. 1940. № 20(83). – С. 1.

плінарних проступків; посилення дотримання дисципліни праці за рахунок жорсткішої відповідальності керівників установ за недотримання стандартів зазначеного указу президії ВР СРСР. Згідно з новими правилами, робітників і службовців, які самовільно пішли з державних, кооперативних і громадських підприємств або установ, а також без дозволу перейшли з одного підприємства на інше, мали віддавати під суд, – їм загрожувало позбавлення волі строком від 2 до 4 місяців. За прогул без поважної причини робітники і службовці каралися виправно-трудовими роботами за місцем роботи на строк до 6 місяців з утриманням із заробітної плати до 25 %. Доволі сувора відповідальність чекала керівників підприємств та установ, які брали на роботу тих, хто самовільно залишив попереднє місце праці.

17 липня 1940 р. указом президії Верховної Ради СРСР аналогічні каральні санкції були поширені на тих, хто був «представником» робочого класу на селі – трактористів та комбайнерів МТС⁴⁵. 19 жовтня 1940 р. Постанова Верховної Ради СРСР встановлювала кримінальну відповідальність за відмову інженерів, техніків, майстрів і кваліфікованих працівників коритися рішенням адміністрації про переведення їх з одного підприємства на інше⁴⁶. 28 грудня 1940 року відповідний указ прикріпив до шкіл ФЗН, ремісничих і залізничних училищ учнів. За самовільне залишення цих закладів передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі у трудовій колонії на строк до одного року⁴⁷.

Як уже зауважувалося, паспортна система, запроваджена під кінець 1932 року, була, у тому числі, й легітимізацією прихованого надзвичайного стану. Вона закріплювала обмеження свободи пересування та сприяла пролонгації практик заслання й виселення «неблагонадійних елементів».

Уже у новому Положенні про паспорти⁴⁸ 1940 року (діяло до

⁴⁵ Ведомости ВС СССР. 30. 07. 1940. № 25(88). С. 1.

⁴⁶ Ведомости ВС СССР, 1940, № 42.

⁴⁷ Ведомости ВС СССР, 1941, № 1.

⁴⁸ Постанова від 10 вересня 1940 р. вийшла постанова РНК СРСР № 1667 // Собрание постановлений и распоряжений Правительства СССР. 1940 г. М., 1940. № 1–32. ст. 591.

серпня 1953 року) було зафіксовано норму про прикріплення працівників до окремих підприємств на невизначений термін із заборонаю виїжджати з місцевостей, де вони розташовувалися. У п. 20 Положення йшлося про робітників та службовців підприємств оборонної, вугільної промисловості, залізничного транспорту, а також у системі Держбанку та ощадних касах з інкасації, перевезення і зберігання цінностей⁴⁹.

Слід підкреслити, що, запроваджуючи трудову повинність не тільки як різновид примусової праці, а й як постійно діючий елемент надзвичайщини, більшовицька держава наприкінці 1920–1930-х років виділила окремі категорії населення, для яких примусова праця ставала основною. Це стосувалося тих людей, прошарків та спільнот, яких держава призначала своїми «ворогами». Ті, кому пощастило не бути розстріляними, опинялись у таборах, колоніях і тюрмах. Труд ув'язнених був включений до державного плану. Табірний сектор соціалістичної економіки став спецгалуззю «народного господарства». Декотрі засуджені (без позбавлення волі) через Бюро виправних робіт доправлялися на примусову працю у сільській місцевості, на дорожні роботи, на заготівлю палива тощо. Ще одним джерелом примусової праці став труд так званих спецпоселенців, до числа яких було в насильницький спосіб (депортаціями, засланням, виселенням) долучено десятки тисяч українських селян⁵⁰.

Режимні території

У конструюванні стану перманентної війни цілком логічним сегментом стало запровадження, а згодом – тотальне поширення «географії» режимних територій.

Режимність радянського простору виникала та закріплювалась як результат реалізації двох концепцій. Першою була прагматична

⁴⁹ Собрание постановлений и распоряжений Правительства СССР. 1940 г. М., 1940. № 1–32. ст. 591. – С. 812; ГДА МВС Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк.б.н.

⁵⁰ Детальніше: Viola L. The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements. – New York: Oxford University Press, 2007. С.71.

ідея убезпечення радянського прикордоння шляхом створення та розширення відповідної смуги. Друга виходила з логіки «класової війни» й образу ворога та ворогів, котрі, як повідомляла радянська преса, постійно створювали підпільні «центри», готували замах на вождів та диверсії у промисловості та на транспорті, організовували й були частиною шпигунської мережі закордонних імперіалістів та фашистів. (*«На Україні гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії», – говорив Єжов признаючи у 1938 році нового голову УНКВС Вінницької області*⁵¹). Концепція режимності не тільки прикордонних, а цілком внутрішніх територій поставала як міра соціального захисту й трактувалась як заходи «очищення» країни від ворожих елементів. Слід підкреслити, що убезпечення прикордонної смуги також впроваджувалося через насильницьке видалення звідти «непевних» категорій осіб, зокрема й представників «сумнівних» національностей. Робилося це у позасудовому порядку.

Тож упродовж 1920–30-х років, ще задовго до офіційного проголошення воєнного стану, радянська влада вдалася до практик, пов'язаних із заборонами вільного пересування⁵² й створення «ре-

⁵¹ Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – С. 125.

⁵² В радянській Україні у 20-ті роки було ухвалено кілька «профільних» заборонно-режимних директив, які фокусувалися на тих, кого у іменували «соціально-небезпечними»: 19 березня 1924 р. вийшла постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про заборону соціально небезпечним громадянам перебувати в певних місцевостях УСРР» (Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні у 50-верстовій зоні навколо цих міст; у Волинській, Подільській і Донецькій губерніях, крім Старобільського округу; у Балтському, Одеському, Миколаївському, Херсонському та Єлисаветському округах. 25 січня 1928 р. з'явилась спільна постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заборону суспільно-небезпечним особам перебувати в певних місцевостях УСРР і про реєстрацію осіб, висланих у судовому або адміністративному порядку» список місцевостей, заборонених для пересування «адмінвисланих» був значно розширений й охоплював Харківський, Київський, Херсонський, Миколаївський, Маріупольський, Вінницький округи УСРР з їх окружними центрами. Загалом упродовж 1928–1929 років кількість заборонених місцевостей зросла до 18 округів УСРР та АМСРР. Подібні переліки упорядковувалися не лише на республіканському, а й союзному рівні.

жимних територій», кількість яких неухильно зростало. Так само збільшувався й перелік місцевостей (від «мінус 6» у 1923 р. до «мінус 15» у 1935 р.), де заборонялося оселятися висланим у судовому та адміністративному порядку, а також гулагівському контингенту, який мав згадані у вигляді додаткового покарання. Людей, покараних у такий спосіб, у побутовому та діловому чекістському мовленні нарекли «мінусниками»⁵³.

Впродовж 1930-х років «режимними» ставали не тільки території і міста, а й підприємства, переважно військово-промислового комплексу (станом на березень 1934 р. в Україні було визначено 12 таких заводів з 38857 робітниками) та залізниці⁵⁴. 5 квітня 1934 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило перелік «кадрових» заводів військової промисловості, до якого увійшло 68 підприємств⁵⁵. На них встановили особливий режим, їх почали називати «68 особливо режимних заводів», або «воєнні об'єкти списку “68”»⁵⁶. На початку 1935 р. наказом НКВС СРСР № 004 було затверджено «категорії осіб, яким заборонено працювати на 68 особливо режимних заводах»⁵⁷.

Прерогатива належала ОДПУ/НКВС з наступним затвердженням уряду та законодавчого органу. У 1933 році до таких місцевостей зарахували й міста Сталіно та Дніпропетровськ.

⁵³ Детальніше: Вронська Т. В., Кульчицький С. В. Радянська паспортна система (1) // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 33–43; № 4. – С. 3–15; Вронська Т. Упокорення страхом. – К.: Темпора, 2013; Вронська Т. Повторники. – К.: Темпора, 2019.

⁵⁴ Соколов А. К. От Военпрома к ВПК: Советская военная промышленность. 1917 – июнь 1941 гг. / А. К. Соколов. – М.: Новый хронограф, 2012. – 527 с. – С. 274–275.

⁵⁵ Симонов Н. С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление / Н. С. Симонов. – М.: РОССПЭН, 1996. – 336 с. – С. 179.

⁵⁶ Ворожко В. П. Становлення та розвиток системи захисту державних секретів у радянській Україні (1919–1954 рр.). – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Рукопис. – Переяславль-Хмельницький, 2015. – С. 92. Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Vorozhko_Valerii/Stanolvlenia_ta_rozvytok_systemy_zakhystu_derzhavnykh_sekretiv_u_Radianskii_Ukraini_19191954_rr.pdf.

⁵⁷ Там само.

Фактичним, однак неоголошеним до 22 червня 1941 року, воєнним станом позначилися політики й практики радянської влади на території інкорпорованої у вересні 1939 року Західної України, яка для народжених тут мешканців, несподівано перетворилась у суцільну «режимну територію», оскільки вони самі рішеннями більшовицької влади перетворилися на «непевних», «антирадянських елементів» та/або «ворогів» радянського суспільства. Упродовж 1940–1941 рр. радянською владою були організовані чотири масові депортації (у лютому 1940 р. – сімей «осадників» та лісників, квітні того ж року – родин репресованих, червні – біженців, травні-червні 1941 р. – «антирадянського елементу»). Ці насильницькі заходи здійснювалися в адміністративному порядку, переважно, навіть без рішень позасудового органу – Особливої наради при НКВС СРСР. За підрахунками В. Барана та В. Токарського, загалом із шести західних областей України (Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської) було депортовано 190,1 тис. осіб⁵⁸.

Режимними ставали не тільки визначені території, приховано режимними – посилено контрольованими та пильнованими – виявилися й простори приватного життя, у тому числі й квартири. Слід підкреслити, що житлова політика більшовиків упродовж 1920–1930-х років була ефективним засобом управління й дисциплінарних впливів. Її використовували для прив'язування людини до місця праці, для примусу до якісної роботи, для боротьби із будь-яким – реальним чи уявним опором режиму, для забезпечення лояльності внаслідок страху втратити житло, для пригноблення «соціально чужих» та підтримки «своїх»⁵⁹.

Житло, особливо комунальне або відомче, ніколи не було простором безпеки для мешканців квартир і гуртожитків. Державний (через систему перевірок, довідок, встановлення на облік) та вну-

⁵⁸ Баран В. К., Токарський В. В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. – 456 с. – С. 337.

⁵⁹ Меерович М. Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917–1937 годы). – М.: РОССПЕН, 2008. – С. 6.

трішній (через нагляд один за одним, правила квартирного розпорядку, скарги, доноси) контроль майже не залишав місця для приватності й робив оселі умовно-режимними. Крім того, будинки були місцем, за яким пильнували органи державної безпеки.

До 1936 року, як зазначив Мирослав Борисенко, широкі права та обов'язкові у питаннях, пов'язаних із державною безпекою, покладалися на робітників домоуправлінь. Офіційно уповноважені особи у керівництві будинків (кербудах) мали стежити за переміщенням військовозобов'язаних, оголошувати накази військових комісаріатів, перевіряти документи тих громадян, що були на військовому обліку, виявляти тих, хто ухиляється від військової служби. Вони також допомагали при обшуках та арештах, брали участь у провадженні слідчих дій. «У системі житлокооптспілки, – зауважив дослідник, – існували спеціальні частини, або спеціальний сектор, працівники якого (...) безпосередньо стежили, щоб жоден громадянин (...), де б він не мешкав, не залишився непомітним до пильного ока таємної поліції»⁶⁰. З 1936 року українську спілку житлокооперативів було ліквідовано, а функції домоуправління було передано управдому та квартуповноваженим комунальних квартир⁶¹. Незважаючи на те, що офіційно прописані функції управдомів та уповноважених уже не включали пильнування за громадянами, інерція та традиція керування простором у репресивний спосіб зберігалася на практиці впродовж наступних років.

Пильнування за громадянами здійснювалося скрізь – на роботі, вдома, у чергах, на відпочинку. «Уся наша система зверху донизу покоїться на сексотах», – писав у своєму щоденнику українець Костянтин Штеппа⁶². Як справедливо зауважив Сергій Білокінь, секретні співробітники (рос. «секретные сотрудники» – сексоти)

⁶⁰ Борисенко М. Суспільно-політичні інститути радянської комунальної квартири та їх функції (20–30-ті роки ХХ століття) // Етнічна історія народів Європи. – 2007. – вип. 23. – С. 36.

⁶¹ Борисенко М. Там само. – С. 37.

⁶² Штеппа К. Ф. Ежовщина // Нов. журн. Нью-Йорк. – 1959. – Кн. LVIII. – С. 176. Цит за Білокінь С. Сексоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2012. – 17. – С. 40–48. – С. 40.

були елементом управління радянською державною машиною. На початку 1930-х років агентурна мережа СРСР нараховувала сотні тисяч інформаторів-«осведомітелів»; вони були й у військових частинах, на підприємствах, навчальних закладах, закладах науки й культури, впродовж 1930-х років мережа інформаторів зростала й у сільській місцевості⁶³. Ганебні та цинічні методи вербування⁶⁴, зростання кількості людей, готових та/або змушених стежити за своїми друзями, колегами, сусідами й родичами були й частиною внутрішньої війни, пов'язаної із пошуками та покаранням «ворогів», і мобілізаційної стратегії, спрямованої на участь громадян у викритті шпигунів та шпигунських центрів. У цілому, зусиллями репресивних органів формувалася не тільки бажана мобілізація, а й виразна атомізація суспільства. Атмосфера взаємної недовіри та підозр, страху, таємної ненависті між громадянами, котра базувалася на формулі «кожний третій – сексот», на думку М. Соколова, «поставила невидимі кордони для об'єднання людей, створила стимул до відокремлення, індивідуальної замкнутості окремих активно налаштованих елементів громадськості»⁶⁵.

Експропріація майна та реквізиції

Як було зауважено вище, одним з елементів законодавчо закріпленого надзвичайного/воєнного стану було названо реквізиції як різновид експропріації, що мало б означати вилучення органами державної влади майна у власника з виплатою вартості майна.

⁶³ Тепляков А. Г. Агентурная работа ОГПУ–НКВД в системе мобилизационных практик сталинского режима // Социальная мобилизация в сталинском обществе (конец 1920-х – 1930-е гг.): Коллективная монография / Н. Б. Арнаутов, С. А. Красильников, И. С. Кузнецов, Д. Д. Миненков, Л. И. Пыстина, Л. И. Соколов, А. Г. Тепляков, Н. Д. Троценко, С. Н. Ушакова, О. В. Шер; Новосибир. гос. ун-т. – Новосибирск, 2013. – С. 251.

⁶⁴ Детальніше: Білокінь С. Сексоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2012. – 17. – С. 40–48.

⁶⁵ Соколов М. В. Трактат для ОГПУ: Борис Шабер. «Народничество на рубеже 2-й пятилетки» (1933) // Русский сборник. Исследования по истории России. – М., 2012. Т. III. – С. 219–220.

Проголосивши боротьбу з «експлуаторськими класами» як одну з цілей своєї революції, більшовики вдавалися до практик, які називали реквізиціями, ще наприкінці 1910-х років ХХ століття. Насправді, це був скоріше грабунок, що ніколи не передбачав повернення власності та майна. Зрештою, легальних форм цей грабунок набув з оголошення політики «націоналізації» власності – землі, підприємств, будинків тощо. Виконавці більшовицької настанови «грабуї награвовані» не бачили істотної правової різниці між націоналізацією, реквізиціями та конфіскаціями. Логіка вилучення майна у «класово чужих» – «колишніх людей», непманів, «ворогів народу» – зумовила реквізиційну парадигму радянської влади, у підґрунті якої був системний примус щодо фінансування державних проєктів коштом пересічних громадян. Як було зауважено вище, однією з наймасштабніших та трагічних сторінок упровадження цієї парадигми ставали «продовольчі реквізиції», що були частиною війни проти українського селянства та призвели до голодоморів 1921–1922 та 1932–1933 років.

Одним із механізмів, які «мобілізували» побутово-обрядове золото, срібло, діаманти, антикваріат, золоті монети «царського взірця», стала створена на початку 1930-х років система «Торгзіну» (торгівля з іноземцями). Як зазначив Василь Марочко, «держава, насильно позбавивши селян хліба, запропонувала купувати його за валюту та золото через систему торгзінів»⁶⁶. Голодуючі селяни приносили туди натільні хрести, обручки, отримуючи за них спеціальні квитанції, чеки, бони, які обмінювали на борошно, вистояючи довжелезні черги.

Золото «вилучалося» не тільки у селян. Як зазначає Єлена Осокіна, з початку 1930-х років органи ДПУ та НКВС, проводили так звану «золоту кампанію» – довготривалу акцію з вилучення у колишніх непманів золотовалютних ресурсів, накопичених за роки НЕПу⁶⁷.

⁶⁶ Марочко В. Торгсин": золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103. – С. 101.

⁶⁷ Осокіна Е. А. Советская жизнь: обыденность и испытания // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 16.

Її здійснювали, зокрема, й через систему «Торгзінів», арештовуючи й здатчиків цінностей, і тих, хто купував товари у магазинах цієї мережі⁶⁸.

Сума чистої виручки, «вилучена» у селян та «колишніх людей» України через «Торгзін», становила понад 40 млн. крб. золотом (станом на 1 лютого 1934 р.), що дорівнювало сукупній вартості «Дніпробуду» та ХТЗ⁶⁹.

Власне «золота операція», що тривала впродовж 1930–1933 років, була не менш цинічною за своїми цілями та методами. 15 травня політбюро ЦК ВКП(б), розглядаючи на своєму засіданні питання «Про валюту», зобов'язало ОДПУ впродовж десяти днів «добути» від 1 до 2 млн. руб. Реагуючи на цей цинічний грабіжницький заклик «добути», органи ДПУ УСРР за кілька місяців відібрали в населення республіки американських доларів на суму 46 370 руб. (за офіційним, а не ринковим курсом), англійських фунтів – на 840 руб., золотих монет, зливків і діамантів – на 246 920 руб. Загальна сума конфіскованих за дуже короткий термін валюти, золота й коштовностей становила 294 130 руб. золотом⁷⁰. Це був початок «золотої операції», у ході якої через системи тиску – арештів, обшуків, конфіскацій, шантажу, тортур, «добрих умовлянь» на тлі затримання членів родини – в українців відбирали/реквізували валюту, золото й інші цінності, що люди тримали на «чорний день». Світлана Ляковська переконливо доводить, що постраждалими внаслідок «золотої операції» були не тільки «непмани», – «до лещат репресивного механізму потрапляли представники різних прошарків, професій і національностей»⁷¹. Операція тривала чотири роки й, за підрахун-

⁶⁸ Волосник Ю. П. Діяльність «Торгсину» та непмани України: повсякденні випробування підприємців в умовах форсованої індустріалізації першої половини 1930-х років // Вісник ХНУ. – 2013. – № 1087: Серія «історія» – вип. 47. – С. 96 – 106.

⁶⁹ Там само. – С. 104–105.

⁷⁰ Ляковська С. «Золота операція» ДПУ УСРР із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей (початок 1930-х рр.) // Український історичний журнал: науковий журнал. – 2019. – № 3. – С. 25–47. – С. 31.

⁷¹ Ляковська С. Там само. – С. 45.

ками дослідниці, «приблизна сума конфіскованих у населення УСРР під час проведення операції іноземної валюти, цінних паперів, виробів із коштовних металів, діамантів, тільки за офіційним курсом, становить близько 15,5 млн руб»⁷².

Найбільш звичною та поширеною формою грошових реквізицій ставали державні займи – позики, якими робітники та селяни, духовенство та «робітничо-селянська» інтелігенція мали забезпечувати чергові – як всесоюзні та місцеві – прориви на «фронті індустріалізації» та «соціалістичного будівництва». Пропагандистський і силовий примус, здійснюваний партійними структурами та керівниками підприємств, спеціальними бригадами, що «заохочували» колгоспників купувати облігації, а також працівниками житлоспільки України (оскільки позики «вибивалися» з людей не тільки за місцем роботи, але й за місцем проживання)⁷³ були очевидно більшими за готовність добровільно віддати гроші, хоча факт добровільності не відміняв факту реквізичного характеру такої «кредитної» політики держави.

За дві п'ятирічки трудящі радянської України позичили державі 4,5 млрд руб.⁷⁴. 1 липня 1940 р. уряд СРСР затвердив постанову «Про випуск державної позики третьої п'ятирічки (випуск третього року)»⁷⁵. Інтенсифікація грошових реквізицій – через квазізмагання між керівниками підприємств, відомств, установ та колгоспних активістів – спричинила справжній рекорд: на 12 липня 1940 р. реалізація позики в УРСР досягла 1 млрд. 766 млн. 663 тис. руб, що склало 39 % від суми грошей, «позичених» за дві п'ятирічки⁷⁶.

⁷² Ляковська С. Там само. – С. 46.

⁷³ Мирослав Борисенко. Вказ. праця. – С. 36.

⁷⁴ Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К.; Дніпропетровськ, 2012. – С. 314.

⁷⁵ Там само. – С. 314.

⁷⁶ Там само.

Нормоване постачання

«Нормоване постачання» як частина «надзвичайного» чи «воєнного» стану так само, як і реквізиції та трудова повинність, було елементом обмеженого в усьому радянського повсякдення. Досвід «військового комунізму» було застосовано в організації та запровадженні карткової системи, яка набула свого офіційного оформлення рішеннями політбюро СРСР у грудні 1930 – січні 1931 року. Оскільки картки видавали тільки тим, хто працював у державному секторі економіки (промислові підприємства, військові організації, радянські установи, радгоспи), а також їхнім утриманцям, поза нормованою системою постачання опинилися селяни, «позбавленці», некооперовані кустарі. Разом вони складали понад 80 % населення країни⁷⁷. Тож держава вдавалася не тільки до нормованого постачання, але й до свідомо організованого «не-постачання», мобілізуючи у такий спосіб «своїх» і маргіналізуючи, аж до повного знищення, «класово» чи «національно» чужих. Карткову систему було скасовано з 1 січня 1935 року, однак через нестачу хлібу, як зазначила Ольга Мовчан, були рецидиви карткової системи, котра часто-густо поновлювалася на місцях з ініціативи директорів підприємств, відділів робітничого постачання, торгів, райкомів. Такі випадки мали місце впродовж січня-квітня 1935 року. Картки на м'ясні й рибні продукти, жири, цукор та картоплю остаточно відмінили з 1 жовтня 1935 року, а з 1 січня 1936 р. – на непродовольчі товари⁷⁸.

Однак приховане «нормоване постачання» й надалі залишалося політикою уряду: система державної торгівлі була організована у «дефіцитний спосіб», нестача харчів проявлялася у їхній відсутності у магазинах. «Нормоване постачання» у 1936–1938 роках на-

⁷⁷ Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / Відп. ред.: В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015. – 813 с. – С. 423; Швець В. Є. Застосування споживчих карток в умовах надзвичайних ситуацій на українських землях // ВІСНИК ЖДТУ № 3 (45). – 2008. – С. 290.

⁷⁸ Мовчан О., Гудзь В. Вказ.праця. – С. 146.

було форми обмеженого відпуску товарів в одні руки». Покупець міг купувати не більше 2 кілограмів м'яса, хліба, макаронів, крупи, цукру, 3 кг риби, 500 грамів масла та маргарину, 100 г. чаю⁷⁹. А на загострення продовольчої кризи 1939 року уряд традиційно відповів, завдавши удар по селянству, як і 1931–1935 року, фактично викреслюючи селян зі споживачів хлібу й борошна: з 1 грудня 1939 р. продаж борошна, а невдовзі й печеного хліба у сільській місцевості було заборонено⁸⁰. Продовольчі паніки – характерна риса періодів катастроф, зокрема, й воєнних – були постійною ознакою повсякденного життя людей у підрадянській Україні.

Мобілізаційна активність

Не тільки заходи прихованого воєнного стану, а й мобілізаційна активність режиму, стратегії перманентного напруження громадян формували сутнісний стан безперервної війни із різними внутрішніми та зовнішніми ворогами. Лінн Віола справедливо зауважила, що з кінця 1920-х й упродовж 1930-х СРСР перебував у стані постійної кризи, й ця криза, що сутнісно була подібна стану війни, стала основним способом існування радянської держави⁸¹.

Залишивши «за дужками» поточного моменту ідею світової революції, вже з другої половини 1920-х років, кремлівська верхівка розпочала системну ідеологічну обробку населення, обіцяючи країні неминучу війну іншого штибу – війну, в якій іноземний ворог(и) нападе на СРСР. Велика мобілізаційна репетиція 1927⁸² року із проголошеною «воєнною тривоگوю» внаслідок розриву дипломатичних відносин із Великою Британією стала не тільки прологом, а й системною політикою нагнітання загрози нападу на СРСР з боку за-

⁷⁹ Там само. – С. 146.

⁸⁰ Гриневич В. Вказ.праця. – С. 340.

⁸¹ Віола Л. Крестьянский ГУЛАГ: мир сталинских спецпоселений. – М., 2010. – С. 238–239.

⁸² Детальніше: Поршнева О. С., Даренская И. В. Стратегия борьбы с «военной угрозой» как механизм мобилизации советского общества на рубеже 1920–1930-х // Документ. Архив. История. Современность: сб. науч. тр. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2017. – Вып. 17. – С. 245–254.

хідних «імперіалістів», «капіталістів», «фашистів», «націоналістів». Форсована індустріалізація була орієнтована на безпосередню мілітаризацію радянської економіки, тож вислів «фронт індустріалізації» став не тільки фігурою мовлення, а й практикою «відповіді»/підготовки до великої війни.

У резолюціях партійних з'їздів ВКП(б) та КП(б) раз у раз підкреслювалися неминучість та швидке наближення війни. У 1930 році на XI з'їзді КП(б)У вкотре наголошувалося: *“Небезпека війни капіталістичних країн проти СРСР, внаслідок зростання суперечностей капіталістичної стабілізації, піднесення революційної хвилі і вирішальних успіхів у справі будівництва соціалізму в СРСР, насулася ще ближче, стала більш безпосередньою, як це показує вся низка останніх виступів капіталістичного світу проти СРСР”*⁸³. У доповіді на XVII з'їзді ВКП(б) у 1934 Сталін заявив: *“Справа явно йде до нової війни”*⁸⁴. Слідом за ним, як заведено, й українські більшовики на XII з'їзді КП(б)У (січень 1934 р.) зазначили, що *“успіхи соціалістичного будівництва, швидко зростаюча на цій основі могутність Країни Рад – цитаделі світової пролетарської революції – приводять у шаленство найреакційніші верстви буржуазії, які безустанно плетуть сіті антирадянських провокацій, посилено готують контрреволюційну війну проти СРСР”*⁸⁵. У 1937 році на XIII з'їзді КП(б)У було названо головних «запеклих ворогів українського народу». *«Німецькі фашисти і польські пани – з допомогою своєї троцькістської, правої та української націоналістичної агентури відкрито готують новий збройний напад на СРСР»,* – йшлося у резолюції з'їзду⁸⁶.

⁸³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Т. 1. (1918–1941 рр.) – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с. – С. 646.

⁸⁴ XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – Москва: Партиздат, 1934. – 716 с. – С. 10.

⁸⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Т. 1. (1918–1941 рр.) – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с. – С. 765.

⁸⁶ Там само. – С. 880.

Уже за рік, на XIV з'їзді КП(б)У (червень 1938 р.), ці тези були продубльовані та розвинуті: *“польсько-німецькі фашисти і всі інші агресори готують напад на СРСР”*⁸⁷. Наприкінці 1938 р. Сталін зробив висновок про те, що *“друга імперіалістична війна насправді вже почалася”*, а XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939 р.) вніс сталінську тезу у відповідну резолюцію: *“у таборі капіталізму тон задають фашистські країни з їх внутрішнім кривавим терором і зовнішньою імперіалістичною агресією, яка призвела вже до другої імперіалістичної війни, з участю ряду країн Європи та Азії і загрожує розлитися далі”*⁸⁸. Відгукуючись на завдання Москви, пленум ЦК КП(б)У в липні 1939 р. у резолюції “Про масово-оборонну роботу” закликав *“кожного комуніста освоїти не менше однієї з військових спеціальностей”*⁸⁹.

Слід зазначити, що «оволодіння військовою наукою» було гаслом, котре більшовики втілювали в життя вже з початку 1920-х років, здійснюючи доармійську підготовку новобранців, поширюючи військові знання серед населення тощо.

А з 1930-х років фізичне виховання та фізична культура стали вже частиною обов'язкової мілітарної підготовки молоді. На заклик Сталіна готувати молоде покоління до захисту від іноземного вторгнення, проголошений на XVI з'їзді ВКП(б), було створено Всесоюзну раду фізичної культури при ЦВК СРСР, наступного року комсомол запустив програму фізичних тренувань під назвою ГТО (готовий до труда та оборони). У листопаді 1939 Політбюро ухвалило рішення, що посилювало рух ГТО за рахунок додаткових програм фізичного виховання у школах, центрах фізкультури, нагородження призами, підручників, фільмів тощо⁹⁰. Фізично-мілітарна підготовка мала не

⁸⁷ Там само. – С. 898.

⁸⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К.: Політвидав України, 1980. – Т. 5. – 471 с. – С. 359.

⁸⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Т. 1. (1918–1941 рр.) – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с. – С. 959.

⁹⁰ Хоффманн Д. Л. Вращивание масс. Современное государство и советский социализм. 1914–1939 / Дэвид Л. Хоффманн; пер. с англ. А. Терещенко. – М.: Новое литературное обозрение, 2018. – 424 с. – С. 164.

тільки прагматичний, а й суттєвий символічний ефект. Як зауважив Девід Гоффманн, «фізкультурні паради не тільки демонстрували дисципліну та потенційну військову міць... вони у символічний спосіб об'єднували разом усі національності та суспільні групи»⁹¹.

Після параду фізкультурників 1937 року у Москві, у якому взяли участь 40 тисяч осіб, делегованих з різних республік, у журналі «Фізкультура й спорт» вийшла стаття, де зазначалося: «Жива поема, створена на Красній площі рускими, українськими (далі – перелік інших національностей союзних республік) фізкультурниками (...) говорила про криве братерство й нерозривну дружбу народів..., проте, що смілива, сильна радянська молодь є невичерпним резервом нашої могутньої Червоної Армії»⁹².

Суттєву роль у масовості навчання військовій справі відігравали оборонні організації (Товариство друзів повітряного флоту, Товариство друзів авіації та повітроплавання України і Криму, Товариство друзів хімічної оборони та хімічної промисловості, Товариство сприяння обороні) та воєнізовані фізкультурні кампанії зі здачі нормативів на значок ГПО (Готовий до праці й оборони), Ворошиловський стрілець тощо. Другою після комсомолу масовою організацією у Радянському союзі став Тсоавіахім. Станом на 1 травня 1927 р. у складі новоутвореного Тсоавіахіму України, зазначає Олександр Пагіря, було понад 400 тис. осіб⁹³. Товариство сприяння оборонній, авіаційній, хімічній промисловості (Тсоавіахім) впродовж усіх років свого існування залучало радянських громадян до навчання військовій справі. У 1934–1935 рр. у республіці відкрили 2 тис. 797 тирів, 106 стрільбищ, 17 стрілецьких шкіл. У рамках підготовки резерву для РСЧА через систему навчання Тсоавіахіму України (навчальні пункти, школи і табори) у 1935 р. пройшли 288 тис. 48 допризовників з невійськовиків та інструкторського

⁹¹ Там само. – С. 165.

⁹² Там само.

⁹³ Пагіря О. Діяльність оборонних організацій в СРСР у 1920–1940-х рр. // Територія терору. Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=616>.

складу. На кінець 1939 року у Тсоавіахімі УРСР було 2 млн. 882 тис. 352 осіб і 63 тис. 99 первинних організацій⁹⁴.

Військово-фізкультурна робота у 1930-ті роки стає обов'язковим напрямом не тільки для дорослих, а й для малечі. Нані Гогохія зазначила, що «військово-повітряна оборона, топографія, сигналізація, зв'язок, маскування і стрільба, були визнані як «елементарні навички військової справи, з якими необхідно знайомити дітей»⁹⁵.

Підвищення персональної обороноздатності й оволодіння військовими навичками набували ознак кампанійщини, а через те мали як результат не стільки підготовлених до бойових дій пересічних радянських містян, скільки дезорієнтацію та втягування у бюрократичні звіти радянські установи. Як зазначає Костянтин Нікітенко, на виконання партійної директиви «освоїти військову спеціальність» до навчання військовій справі добровільно-примусово долучилися тисячі працівників банківських установ республіки. Високий рівень участі, відмічає дослідник, продемонструвала Київщина: «Банківські відділення регіону нагадували школи професійних диверсантів. Так, приміром, О. Васюкова, офіційно зарахована на посаду бухгалтера-контролера, склала іспити на кулеметницю, закінчила курси планеризму й організувала в банку групу парашутистів, куди був змушений записатися практично весь банківський колектив незалежно від статі та віку»⁹⁶.

Примітно, що, як зазначив Пагіря, «комуністичні лідери були переконані, що супротивник буде використовувати заборонені міжнародним правом методи війни, зокрема обґрунтовували можливість застосування хімічної зброї проти Країни Рад»⁹⁷. Отже, значну частину навчання структури Тсоавіахіму присвячували практичним навичкам використання протигазів. Розвиток парашутного спорту,

⁹⁴ Пагіря О. Вказ. праця.

⁹⁵ Гогохія Н. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні лєнінці» радянської України у 1930-тих роках // Україна модерна. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s>.

⁹⁶ Нікітенко К. Мілітаризація банківської системи УСРР в умовах перших п'ятирічок // Мандрівець. – 2012. – № 3. – С. 37–42. – С. 41.

⁹⁷ Пагіря О. Вказ. праця.

з іншого боку, засвідчував не стільки турботу партії про населення, як це було у випадку з можливим хімічним отруєнням, скільки ідею не такої вже оборонної війни, яку офіційно просували керманічі країни. Адже очевидно, що парашутні десанти ефективні лише на території противника. «Основною формою доармійської підготовки авіаційних кадрів, – зазначає Олександр Пагіря, – стали аероклуби, де навчали льотній справі без відриву від виробництва. Перший в Україні аероклуб виник у Харкові в 1933 р. з ініціативи секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева. Уже через рік в УСРР функціонувало 14 аероклубів з літальним парком зі 104 літаків. 1936 р. їхня кількість зросла вдвічі та становила 34 одиниць із парком у понад 250-літальних апаратів. У 1934–1935 рр. підготували понад 500 пілотів, 5 тис. парашутистів і 7 тис. 200 планеристів»⁹⁸. Однак перші дні війни із авіабомбардуваннями українських міст засвідчили, що вся ця підготовка виявилася марною, оскільки, перебуваючи у межах концепції наступальної війни або «війни на чужій території», влада не дала собі ради у тому, щоб навчити людей елементарним навичкам виживання в умовах авіанальотів супротивника.

Здійснивши акт агресії проти Польщі та інкорпорувавши території Західної України, самопроголошена «рідною» влада принесла в регіон не тільки надзвичайний стан, а з ним і терор, а й уже випробувані, цинічні за своїм характером мобілізаційні практики з визискування військової підготовки щойно окупованого населення для того, аби давати відсіч агресорові чи агресорам, які неминуче нападуть на тепер вже їхню батьківщину – СРСР. На «нових радянських територіях» Тсоавіахім заснував обласні товариства, куди добровільно-примусово залучав для навчання «нових громадян». Наприкінці 1940 р. у новоствореній Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській та Тернопільській областях було створено 5 316 первинних організацій із 75 336 залученими членами⁹⁹.

Нагнітання воєнної загрози люди сприймали дуже по-різному. Якщо ті, хто прагнули собі кар'єри «правильних радянських людей»

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Там само.

та/або щиро поділяли ідеї, пропаговані більшовиками, здавали норми ГТО й сумлінно освоювали військові спеціальності, то інші знаходили у пересторогах і закликах влади готуватися до війни певну розраду й надію на звільнення від більшовиків. Мобілізаційна істерія доходила до села не тільки у вигляді передовиць більшовицьких газет, а й як чутки. Майбутня війна в них трактувалась як омріяна можливість ліквідації колгоспів¹⁰⁰. «Практично впродовж усіх 30-х рр. в українському селі, де на 1939 р. мешкало 2/3 населення УРСР, – зазначає Владислав Гриневич, – мусувалися чутки про те, що ось-ось має розпочатися війна, яка покладе край знуцанням радянської влади. Війна уявлялася ледь не єдиною можливістю звільнитися від сталінського режиму»¹⁰¹.

Радянські соціальні мобілізації конфронтаційного (націлені на боротьбу й з реальними, й з вигаданими, сконструйованими загрозами), та консолідаційного (що ставили за мету спільні зусилля із реалізації державних проєктів чи програм¹⁰²) порядків завжди мали екстремальний, екстраординарний та надзвичайний характер й визначалися масовістю й масштабністю добровільного чи примусового залучення людей¹⁰³. Мобілізаційні кампанії носили як прямий, маніфестований характер – як-от «оргнабори», «трудова мобілізація», «рухи» «двадцятипяти тисячників», «стахановців» тощо, так і приховані, таємні, пов'язані із посиленням мережі секретних спів-

¹⁰⁰ Davies S. Popular opinion in Stalin's Russia. Terror, propaganda and dissent, 1934–1941. Cambridge, 1997. – P. 94–95.

¹⁰¹ Гриневич В. А. Реакція українського суспільства на радянсько-німецьке зближення та початок Другої світової війни / В. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 14. – С. 421–432. – С. 427.

¹⁰² Див. Ушакова С. Н. Идеолого-пропагандистские кампании в практике функционирования сталинского режима: новые подходы и источники. – Новосибирск, 2009.

¹⁰³ Красильников С. Социальная мобилизация сталинской эпохи: теория, историография // Социальная мобилизация в сталинском обществе (конец 1920-х – 1930-е гг.): Коллективная монография / Н. Б. Арнаут, С. А. Красильников, И. С. Кузнецов, Д. Д. Миненков, Л. И. Пыстина, Л. И. Сосковец, А. Г. Тепляков, Н. Д. Троценко, С. Н. Ушакова, О. В. Шер; Новосиб. гос. ун-т. – Новосибирск, 2013. – С. 20.

робітників¹⁰⁴, цензурної діяльності¹⁰⁵. В обох випадках вони не тільки вирішували чергові кризові завдання, а й формували практики «перекидання», контролю, використання цілих контингентів людей для вирішення тих чи інших завдань.

Не менш важливими у контексті підтримання стану безперервної війни ставали й ідеологічні кампанії (антирелігійна, «культурницька», кампанії «соціалістичного змагання», «чистки партії» тощо). Навіть за обставин консолідаційної спрямованості, їхня внутрішня логіка була зорієнтована на пошуки та виявлення «ворогів», проти яких слід було «згуртуватися» й дати рішучу відсіч. Мобілізаційна ідеологема «ворожого капіталістичного оточення» поступово викристалізувалася в потужний елемент легітимізації радянського соціального ладу, чий семантичний простір пропаганди, за словами Льва Гудкова, задавало розгортання двох ключових метафор – «будівництво нового суспільства» й «фронт» (ідеологічний, науковий, театральний, літературний, педагогічний, культурний, аграрний тощо)¹⁰⁶. Дослідник звернув увагу на те, що формування «образу ворога» мало підживлювати тотальну істеричну мобілізацію суспільства, задавати фокуси негативної ідентифікації, «каналізувати» страх і відводити агресію, яка йде, начебто, з боку «ворожих» держав, у бажане русло, відповідно до владних розпоряджень; забезпечувати парцеляцію індивідуальної свідомості з метою подолати

¹⁰⁴ Золотарьов В. А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / Золотарьов В. А.; Упор. О. А. Ємельянов; Вступ. ст. С. А. Кокіна. Харків: Фолио, 2007.

¹⁰⁵ Детальніше про це: Измозик В. С. Глаза и уши режима: Государственный политический контроль за населением советской России в 1918–1928 гг. – Санкт-Петербург, 1995; Литвиненко В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС-НКДБ у Червоній армії та Військово-морському флоті (кінець 1930-х – березень 1946 рр.) / В. Литвиненко, В. Огородник // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2014. – № 1(42) – С. 97–343; Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія/В. Т. Окіпнюк; Нац. акад. Служби безпеки України. – 2-ге вид., доопр. і доповн. Херсон: ФОП Гринь Д. С., 2017.

¹⁰⁶ Гудков Л. Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции // Образ врага / сост. Л. Гудков. – М.: ОГИ, 2005. – С. 54.

критичне раціональне мислення, підсилювати «абсолютність» владних настанов тощо. Через образ ворога війна поставала не як очікування або процес, натомість як постійний стан суспільства, в якому внутрішні вороги залишалися незмінними, а зовнішні – періодично змінювалися, коли одна «імперіалістична» загроза заміщувалась чи поєднувалась з іншою¹⁰⁷.

Образ «ворога», особливо практики викриття та покарання «ворогів», мали на меті не лише консолідувальний, але й відкладений «виховний» ефект. Масштабні репресії 1930-х років – через широку публічну репрезентацію політичних судилищ та шляхом розповсюдження інформації локальними каналами чуток та переказів – формували уявлення людей про те, що буде з ними й членами їхніх родин у разі реальної чи позірної «зради батьківщини», котру інкримінували «ворогам народу». Як зауважила Тамара Вронська, «запровадивши протягом 1934–1935 рр. на законодавчому рівні інститут сімейного заручництва та знизивши поріг кримінальної відповідальності до 12 років, радянська влада виразно продемонструвала серйозність своїх намірів» щодо будь-якої потенції спротиву, ціну за який мали сплачувати діти й родини «ворогів»¹⁰⁸. «Вдосконалення» інституту сімейного заручництва¹⁰⁹ й розширення кола «причетних» та потенційно винних у «зраді» за рахунок включення у поняття «члени сім'ї» братів, сестер, батьків й навіть тестя й тещі¹¹⁰ ставало міцним інструментом політичного упокорювання й тримання військової дисципліни.

¹⁰⁷ Гудков Л. Вказ. праця. – С. 38–39.

¹⁰⁸ Вронська Т. Механізми цілеспрямованої маргіналізації в контексті державного терору в Україні (1917–1953) // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 107–128. – С. 113.

¹⁰⁹ Оперативний наказ НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. // ГДА СБУ. – Ф. 9 – Спр. 81. – Арк. 11.

¹¹⁰ Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці (1917–1953 рр.): Наукове видання. – К., 2013. – С. 262.

З точки зору пересічної людини, мобілізаційні кампанії, система заборон, режимних обмежень, репресії, здійснювані у просторі правової аномії, означали, що ніхто й ніколи не міг ані достеменно визначити, що, на думку держави, робити можна, а чого ні, хто може бути призначеним «ворогом» та чому, що є «правильним» на сьогодні, а що вже не відповідає «генеральній лінії партії». Коли радянська влада, що звинувачувала імперіалістів, поляків, фашистів у нападі на неї, не лише уклала із Гітлером пакт (серпень 1939 р.), а й стала агресором, то зміна політики й наступальний, а не оборонний, як обіцялося, характер військових операцій стосовно Польщі та Фінляндії, для певної частини людей виявилися не зрозумілим. Декотрим агресія проти Польщі здавалась логічним етапом обіцяної світової революції: «...Абсолютно правильно вдіяв радянський уряд, оказавши допомогу нашим співвітчизникам – трудящим Західної України і Білорусі, – схвально відзивався робочий шахти № 17-біс тресту «Сталінвугілля» Павлов. – Я готовий за закликком партії і радянського уряду змінити лопату на зброю, з якою буду битися за революцію в усьому світі»¹¹¹.

Інші чітко усвідомлювали загарбницький характер радянської політики...: «Вот тебе и не одной пяди чужой земли не хотим, а на совсем ослабевшее государство войной пошли, да еще стараемся установить обязательно свою власть», – зауважував інженер Неделько з Вінниці¹¹².

Українці, які у складі 138-ї стрілецької дивізії брали участь у «зимовій війні» й бачили все на власні очі, висловлювались ще жорсткіше: «Червона армія знищує цілу державу. Громить міста, населені пункти, позбавляє цивільне населення житла й залишає голодувати. Те ж саме виходить і в нас: наші родини ходять дворами і жебракують, ще трохи повоюємо й усі станемо жебраками»¹¹³.

¹¹¹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1310 с. – С. 1001.

¹¹² Державний архів Вінницької області. – Ф. 805. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 21.

¹¹³ Гриневич В. Неприборкане різноголосся: друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941. – Київ-Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра», 2012. – С. 92.

Незважаючи на розбіжність думок щодо міжнародного становища та загрози війни, прагматична реакція людей на «загострення міжнародної ситуації» була схожою. Наслідком вже згадуваної «воєнної тривоги» 1927–1928 років, як доповідали робкори та добровільні інформатори, стали панічні закупівлі населенням продуктів харчування та мануфактури. Знаходилися люди, котрі із наближенням обіцяної наприкінці 1920-х років війни, «намагались з'їсти та випити побільше, оскільки, якщо почнеться війна, то всього цього вже не буде»¹¹⁴.

Реакцією на вторгнення Гітлера до Австрії (березень 1938 р.), як доводить Владислав Гриневич, «стало стрімке зростання черг біля магазинів – люди розкуповували хліб, сірники, сіль, гас тощо. В Івангороді Бахмацького району на Чернігівщині за чотири доби було продано 1020 (!) пудів солі, тоді як раніше за такий самий час продавали не більше 50–60 пудів. Серед населення ширилися чутки, що невдовзі розпочнеться війна і А. Гітлер переможе, адже він “сильніший”, лунали “поради” скоріше “скидати” радянські гроші, запасати продукти й т. ін. Почалося масове зняття вкладів в ощадних касах – лише за першу декаду жовтня 1938 р. населення УРСР зняло 200 тис. руб.»¹¹⁵.

Аналогічну поведінку продемонстрували люди й у зв'язку з повідомленням про покращення стосунків із гітлерівською Німеччиною. За даними ощадних кас на 11 вересня 1939 року різниця між отриманими та виданими внесками склала у Києві мінус 30 270 тис. крб. З цього приводу недвозначно висловився інспектор облфінвідділу Київської області Осіюк: «Народ бажає скоріше забрати гроші, щоб заpastись продуктами, адже вже научений досвідом минулих війн, коли гроші знецінювались і втрачали своє значення»¹¹⁶.

¹¹⁴ Поршнева О. С., Даренская И. В. Стратегия борьбы с военной угрозой как механизм мобилизации советского общества на рубеже 1920–1930-х гг. // Документ. Архив. История. Современность: сб. науч. тр. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2017. – Вып. 17. – С. 245–254. – С. 250–251.

¹¹⁵ Гриневич В. Вказ. праця. – С. 58.

¹¹⁶ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1310 с. – С. 997.

Проголошений воєнний стан

Коли указом президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. було оголошено воєнний стан¹¹⁷ та відповідно до ще одного указу того ж дня¹¹⁸ на всій території УРСР запроваджено відповідний особливий правовий режим¹¹⁹, з точки зору реалізації його основних положень змінилося мало що. Просто всі складові прихованої надзвичайщини були легітимізовані. Відмінність проголошеного воєнного стану від тривалого прихованого режиму безперервної війни полягала у тому, що у місцевостях, з оголошеним воєнним станом усі функції органів державної влади у галузі оборони, забезпечення громадського порядку та державної безпеки делегувалися військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де не було військових рад, – вищому командуванню військових з'єднань. Військовій владі делегувалося право видавати обов'язкові для всього населення постанови, визначаючи за їх невиконання передбачені законом покарання, а також запроваджувати та забезпечувати особливий режим (заборону) в'їзду та виїзду до місцевостей з воєнним станом; виселяти в адміністративному порядку з меж цих місцевостей осіб, визнаних «соціально небезпечним як за своєю злочинною діяльністю, так і за зв'язками зі злочинним середовищем»¹²⁰.

У день початку нацистської агресії проти СРСР було затверджене Положення про військові трибунали, що встановлювало порядок організації, комплектування і розгляду справ військовими трибуналами, які створювалися в округах, флотах, арміях, корпусах і диві-

¹¹⁷ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том 2. Книга 1. Начало. 22 июня – 31 августа 1941 года. – М.: Издательство «Русь»: 2000. – С. 5–7.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Воєнний стан був уведений в Архангельській, Вологодській, Воронежській, Ивановській, Калінінській, Курській, Ленінградській, Мурманській, Московській, Орловській, Ростовській, Рязанській, Смоленській, Тульській і Ярославській областях, Краснодарському краї, Кримській АРСР, містах Ленінграді й Москві, Білоруській, Карело-Фінській, Латвійській, Литовській, Українській та Естонській РСР. На решті території Радянського Союзу діяло звичайне, мирне законодавство.

¹²⁰ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – С. 6.

зиях, на залізничному та водному транспорті. Діяти за процедурою військових трибуналів отримали право й обласні суди, які опинилися у прифронтовій смузі. Значно розширилася мережа військової прокуратури. Характерних для воєнного стану, але в дечому дуже схожих із діяльністю Особливих нарад та трійок рис набуло процесуальне право. Скорочення строків досудових дій, швидкість судового розгляду (24 години на розгляд справи після вручення копії обвинувального висновку), відсутність народних засідателів, здебільшого – прокурора та адвоката, необов'язковість присутності свідків, неможливість касаційного оскарження вироку, швидке виконання вироку вищої міри покарання¹²¹ – всі ці практики були відомі тим, хто зіткнувся зі швидким радянським «правосуддям» наприкінці 1930-х років.

Напад нацистів спричинив посилення судових і позасудових репресій та орієнтацію на суворіше покарання у практиках розгляду справ. Посилення репресії відбувалося шляхом відповідних тлумачень та роз'яснень Пленуму Верховного Суду та Прокурора СРСР, а також введенням новачок до кримінальних кодексів, де з'явилися нові склади злочинів, що встановлювали кримінальну відповідальність за дії, об'єднані загальною ознакою – «проти оборони СРСР»¹²².

Так, указ президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1941 р.¹²³ встановлював відповідальність громадян за поширення у воєнний

¹²¹ Про кожний вирок, який засуджував до вищої міри покарання, військовий трибунал мусив негайно повідомляти голові Військової колегії Верховного Суду СРСР і головному прокурору Червоної армії або Військово-Морського флоту. В разі неотримання протягом 72 годин повідомлення про припинення виконання вироку, він виконувався. Детальніше про це: Вронська Т. Упокорення страхом... – К.: Темпора, 2013.

¹²² Детальніше: Вронська Т. В. Спрощене судочинство перших днів Великої Вітчизняної війни стосовно «розповсюджувачів чуток» // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 10, ч. 2. – С. 158–168.

¹²³ Указ президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликають тривогу серед населення» (6 липня 1941 р.) // Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. – К., 1997. – С. 21, 24, 43.

час неправдивих та брехливих чуток і панічних настроїв. Тама-ра Вронська зауважила, що лише за перше півріччя війни загалом вийшло шість аналогічних директив та відомчих наказів, котрі передбачали посилення боротьби із розповсюджувачами «провокаційних чуток» та панікерами¹²⁴.

І це, з-посеред іншого, демонструє той факт, що мобілізаційні зусилля та оптимістичні звіти про готовність «йти в бій за радянську батьківщину» зіткнулися із реальністю швидкого просування гітлерівців. З'ясувалося, що нібито повністю мобілізовані, навчені військовій справі, були охоплені панікою, яка викликала таку «тривогу серед населення», котру влада не могла притишити звичними методами пропаганди, а тому вважала небезпечним злочином.

Практики запровадження воєнного стану проявлялися в черговому – ще суворішому, ніж раніше, обмеженні права вільного пересування багатьох категорій громадян і в «очищенні» районів, загрожених окупацією, від «неблагонадійних елементів», етнічних німців. Відповідно до постанови надзвичайного вищого органу державної управління – Державного комітету Оборони (ДКО) від 22 вересня 1941 р. близько 30 тис. німців Запорізької області депортували до Актюбінської області, ще 600 – до Астраханської. 2590 осіб німецької національності примусово вивезли з Ворошиловградської до Кустанайської області. До 10 жовтня депортували 28743 німців (з 36 тис., які мешкали на території Сталінської області); 9200 – з Одеської та Дніпропетровської вивезли до Алтайського краю; 1500 етнічних німців Харківщини – до Кустанайської області, згідно з постановами фронтових військраз і наказу НКВС УРСР № 010714 від 20 березня 1942 р. До середини 1942 р. майже все німецьке населення, яке до нацистської агресії проживало на території Української РСР та Криму, переселили у східні райони СРСР¹²⁵.

¹²⁴ Вронська Т. В. Вказ. праця. – С. 164.

¹²⁵ Бугай М. Ф. Депортації населення України (30–50-ті роки) // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 37; История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1940-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т. 1. Массовые репрессии в СССР. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 80.

Додатковим заходом до воєнного стану стало оголошення стану облоги і режиму прифронтової смуги; на воєнний час вводилися в дію обмежувальні заходи з пересування залізницею та водними шляхами¹²⁶.

Масове «очищення» режимних місцевостей від громадян, з якими влада пов'язувала реальну потенційну загрозу, контроль часу й визискування понаднормової праці, зокрема й через владну настанову жінкам «стати замість чоловіків» (за даними Ігоря Єсипа в перші дні війни у Луганській та Сталінській областях преса та партійні осередки широко висвітлювали той факт, що на шахти Донбасу прийшли працювати до 15 тис. дівчат та домогосподарок¹²⁷), продовжували бути звичною реальністю радянських «підданих».

Для всіх радянських робітників було посилено відповідальність за порушення трудової дисципліни. Так, якщо за указом від 26 червня 1940 р. самовільне залишення роботи каралося тюремним ув'язненням від 2 до 4 місяців, то вже відповідно до указу від 26 грудня 1941 року ці ж дії оголошувалися дезертирством і термін покарання зростав від 5 до 8 років.

Упродовж війни радянська влада й далі продовжувала «прикріпляти» робітників до підприємств. 18 серпня 1944 р. (з посиланням на Постанову ДКО СРСР від 3 лютого 1944 р. «Про заходи з забезпечення безперебійної роботи підприємств Наркомату чорної металургії в 1-му кварталі 1944 року») до переліку підприємств, які обмежували своїх працівників у свободі пересування, вилучаючи у них паспорти в обмін на спецпосвідчення, внесли низку заводів, зокрема Ново-Краматорський ім. Сталіна, Ворошиловградський ім. Жовтневої революції¹²⁸. У 1945 році ця дискримінаційна норма

¹²⁶ Постанова ДКО № 1506 від 28 березня 1942 р. // Материали Государственного Комитета Обораны СССР за март 1942 года // <http://tashv.narod.ru/PostanovGKO/GKO194203.html>.

¹²⁷ Єсип І. Трудовая деятельность женщин Донбасса (1941–1942 гг.) // Новые страницы истории Донбасса. Под ред. З. Г. Лихолобовой / И. Єсип. – Кн. 6. – Донецк, 1999. – С. 186–187.

¹²⁸ ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 19.

поширювалася і на заводи наркоматів хімічної, авіаційної промисловості та Наркомату озброєння¹²⁹.

Продовжувалася й реквізиційна політика, пов'язана із примусово-добровільним розповсюдженням позик на допомогу Червоній Армії, завдяки якій у середині серпня 1941 року на рахунок Держбанку надійшло 5 млн. карб, а 1 листопада ця цифра сягнула 1 млрд. Окрім цього, у Фонд оборони відраховували трудовні, компенсації за невикористані відпустки, частку зарплати або навіть повні зарплати за декілька місяців, гроші, отримані за понаднормову роботу тощо.

Події перших кількох місяців війни продемонстрували, що більшовицька влада була готова до режиму безперервної війни зі своїми громадянами та уявними ворогами, і не готова – до відсічі справжньому агресору. Сумний парадокс, як зауважив Костянтин Нікітенко, полягав у тому, що практично єдине, що вдалося зробити керівникам багатьох установ в умовах справжньої війни, – «вчасно і в повному обсязі, знищити при евакуації з міста всі документи з детальними планами щодо проведення мобілізації, виконання яких вони свого часу так ганебно проігнорували»¹³⁰.

Мобілізація зривалася внаслідок швидкого наступу нацистів й подекуди панічного, подекуди героїчного відступу Червоної армії. Мобілізаційні накази часто не встигали за оперативною обстановкою й надходили тоді, коли міста, як це було, наприклад із Кіровоградом, були вже окуповані гітлерівцями¹³¹.

Оскільки концепція наступальної війни не враховувала детальну розробку евакуаційних заходів (принципові засади цієї політики стали визначатися лише за два тижні до початку війни), то сам процес евакуації мав несистемний, часом виразно панічний характер.

¹²⁹ ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 14.

¹³⁰ Нікітенко К. Мілітаризація банківської системи УСРР в умовах перших п'ятирічок // Мандрівець. – 2012. – № 3. – С. 32. – С. 41.

¹³¹ Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. / Л. В. Рибченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / [ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін.]. – К.: Наук. думка, НАН України, 2011. – Кн. 1. – С. 303–318. – С. 305.

«Нерідко партійні і радянські органи влади спочатку видавали накази про невийїзд з населених пунктів, а самі, користуючись службовим транспортом та положенням відправляли з міст родини, майно, або втікали самі», – зауважила Ірина Грідіна¹³².

Спротив запровадженню «тактиці випаленої землі», узаконеної постановами ЦК ВКП(б) та РНК від 27, 29, 30 червня 1941 року, наочно демонстрував, що люди, яких залишали напризволяще та ще й без врожаю, електрики, шахт, води, реманенту, техніки, устаткування фабрик та заводів, запасів харчів на складах, не розуміли та не сповідували такого «радянського патріотизму»¹³³. Їхній опір був короткотерміновий та локальний, однак за віддаленими результатами позначався й у суттєвому зниженні мобілізаційної активності призовників-селян.

Слід зазначити, що відповіддю більшовицької влади на зриви мобілізації стало продовження внутрішнього стану безперервної війни проти народу, який вона називала «власним». Зазначене вище посилення репресивності щодо цивільного населення, яке не готове було «віддати життя заради радянської батьківщини», йшло паралельно із посиленням каральних заходів щодо армійців та членів їхніх родин¹³⁴.

Навіть після закінчення бойових дій з офіційним скасуванням воєнного стану особливий правовий режим не вичерпався у своїх головних ознаках: насильство, примус, реквізиції, обмеження тощо. Не завершивши імперську війну з українським народом після ви-

¹³² Грідіна І. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.): Дис... д-ра наук: 07.00.01 – Донецьк, ДонНУ, 2010. Рукопис. – С. 199.

¹³³ Ніколаєць Ю. А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця: Видавництво «Тезис», 1999; Його ж. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої вітчизняної війни (на матеріалах України): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999; Гриневич В. Неприборкане різноголосся.

¹³⁴ Ніколаєць Ю. Дезертирство із лав Червоної Армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – № 1–2. – С. 169–175.

гнання нацистів й започаткувавши «холодну війну» проти колишніх союзників з Антигітлерівської коаліції, сталінське керівництво зберігало всі практики «прихованого воєнного стану», що позначалося у тягlostі практик масового примусового переселення; формування нових режимних територій; реквізицій, що набували як звичних, так і нових форм у вигляді грошової реформи 1947 року; у нормованому постачанні, котре, з-посеред іншого, вилилося у черговий Голодомор 1947; визискуванні понаднормової праці, контролі робочого та вільного часу, мобілізаційних кампаніях із таврування й знищення чергових «ворогів» тощо.

Сергей Красильников зауважив, що одного разу виникнувши та затвердившись, більшовицький режим сам був джерелом нових криз та протиріч. Тому країна впродовж 1930-х років знаходилася у стані напівмиру-напіввійни. Організаційно, технологічно, психологічно це був стан криз, перевантажень та катастроф. Дослідник доходить висновку, що радянське суспільство попереднім передвоєнним десятиліттям було значною мірою адаптовано до умов «надзвичайщини», яка настала влітку 1941 року¹³⁵. Із цим твердженням варто погодитися. Проте воно потребує уточнення: для українців режим катастроф виявився тривалішим – від 1920-х до початку 1990-тих. «Сталінська війна проти України, – зауважила Арендт, – була у два рази більш ефективною, ніж страшне та криваве німецьке вторгнення»¹³⁶.

Українські дослідники¹³⁷ наголошують, що наслідком цієї війни була криза лояльності до радянської влади, яка проявлялася у різних практиках – від вербального засудження дій влади до активної протидії їй у певних ситуаціях. Однак, видається, що більш точним визначенням стосовно результатів стану безперервної війни для українців є не криза, а кризи лояльності. Більшовицькій владі вда-

¹³⁵ Красильников С. Вказ.праця. – С. 7.

¹³⁶ Арендт Х. Джерела тоталітаризму. – С. 467.

¹³⁷ Гриневич В. С. Неприборкане різноголосся: друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941. – Київ-Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра», 2012. – 508 с.; Грідіна І. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) [Текст]: монографія / Грідіна І. М.; Донец. нац. ун-т, Іст. ф-т. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – 418 с. та ін.

лося атомізувати суспільство та придушити здатність до масштабних солідарних дій. Тому кризи лояльності були різними за часом проявлення, масштабом та рівнем залученості: вони могли охоплювати вузьке коло однодумців, а могли включати певні локальні, національні, професійні спільноти. Кризи набували то більшої, то меншої гостроти, розчиняючись у страху та матеріальних негараздах або підживлюючись ними. Навіть за умов, коли кризи лояльності збігалися у часі та охоплювали значні кола українців, це не часто приводило до згуртованих та осмислених соціальних дій. Тому певні сподівання на зовнішній чинник, який міг би зіграти позитивну роль у руйнації більшовизму, були істотним наслідком криз, що охопили різні соціальні та етнічні прошарки українців.

Попри трансформацію системи цінностей, що тривала два десятиліття, які передували Другій світовій, мілітаризацію свідомості, психологічну готовність й практичну навченість жити у непридатних для життя умовах, певна частина українців все ж виявилася мобілізованою, зокрема, завдяки змінній свідомості, для участі у війні «за радянську батьківщину»; певна частина була дезорієнтована оманливими ідеями «швидкої війни на чужій території» та «братньої допомоги експлуатованим трудящим інших країн». Обидва кейси – фінський та польський – виявились у 1939–1940-роках успішними, тому рівень змобілізованості дезорієнтованих, розуміння необхідності битися за «родіну, за Сталіна» тут і тепер був низьким, а поведінка – хаотичною. Певна частина українців сприймали війну як шанс позбутися радянської системи, декотрі з них були у режимі очікування, інші – у стані мобілізації, однак не проти нацистів, а проти сталінщини та більшовицької імперії. Так чи інакше, люди, «навчені» жити у стані безперервної війни, набули і досвід, і практичні навички щоденного виживання в умовах розтягнутих у часі загроз тортурами і власне тортур. Переписування біографії, зречення минулого (батьків, друзів, колег, спогадів про інше життя), маніфестація концепту бідності як маркера страждань і позначення себе як «не-свого» для колишньої влади, досвід саботажу, вдаваного незнання, свідомої брехні як практики протисто-

яння примусу, навички крадіжок з робочого місця для годування близьких – ці та інші тактики, апробовані за більшовицької влади, стали у пригоді й широко використовувалися за нацистської окупації й після повернення радянської влади. Стан безперервної війни для декотрих українців тривав й після смерті Сталіна – аж до самої «смерті» СРСР.

Нарис 3

ОКУПАЦІЙНІ РЕЖИМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ПОСТАННЯ І РУЙНАЦІЇ/СТАБІЛІЗАЦІЇ ТА ПОДІБНОСТІ Й ВІДМІННОСТІ

Нацистська Німеччина у період між 1938 та 1945 рр. окупувала не менше 14-ти на той час суверенних європейських країн. Якщо ж виходити із сьогоденної карти Європи, кількість таких країн сягнула б 31-ї¹. Радянський Союз у цей же період окупував – частково або повністю – не менше десяти держав². Вторгнення й окуповані території вписані також у воєнну історію союзників Німеччини (Італія, Румунія, Угорщина тощо) та країн – членів Альянсу. Режим, встановлений наприкінці війни та після неї американськими, англійськими, радянськими військами у Німеччині був очевидно окупаційним для її мешканців³. Крім того, декотрі європейські держави (або частини територій європейських держав) зазнавали не однієї, а декількох окупацій, з огляду на те, що вчорашній союзник міг виявитися сьогоденним окупантом (Німеччина та Італія після 1943 року; Польща й Німеччина у 1939 році, СРСР та Німеччина у 1941 році). Діяльність усіх окупаційних режимів піддажувала розколи та розлами, які оприявила, однак не вирішила Перша світова війна.

¹ Поль Д. Німецька окупація України в контексті подій Другої світової війни // <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>.

² Наприклад: Gross J. T. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia – Princeton University Press, 1988. – P. 360; Csaba Békés, László Borhi, Peter Ruggenthaler, Ottmar Traşcă. Soviet occupation of Romania, Hungary, and Austria 1944/4948/48/ – Central European University Press, 2015. – P. 380.

³ Naimark N. M. The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1941–1949. – Harvard University Press, 1997. – 602p.; Willoughby J. Remaking the Conquering Heroes: The Postwar American Occupation of Germany. – Palgrave Macmillan, 2001. – 187 p.; Taylor F. Exorcising Hitler: The Occupation and Denazification of Germany Bloomsbury Press, 2013. – 480 p.; Williams I. Allies and Italians under Occupation: Sicily and Southern Italy 1943–45. – Palgrave Macmillan UK, 2013. – P. 318.

Найскладнішими ці розколи та розлами були для бездержавних націй, в яких дії людей, спільнот та громад концептуалізувалися у термінах зради/підтримки держави-поневолювача або не їхньої власної держави, в межах якої вони опинилися на початку 1920-х років⁴. На відміну від істориків, як зауважив Джордж Лібер, котрі мали й мають розкіш значної історичної дистанції від подій, жінки та чоловіки, що потрапили у вир подій, «мусили робити вибір у заплутаному й дуже плинному середовищі (в “тумані війни”), вони мали розглядати свої дії за умов цілковитого незнання намірів, ресурсів, хотінь своїх опонентів»⁵.

Український вимір Другої світової у цьому нарисі має на меті сформувати послідовну картину встановлення/руйнації/поновлення окупаційних режимів та спробувати відповісти на питання: якою мірою схожими чи відмінними були окупаційні режими на українських землях? Що спричинило природу відмінностей? Якими були очікування, страхи та надії людей за умов падіння одних й встановлення інших державних та квазі-державних структур? Як окупація (окупації) впливали на внутрішні стосунки між людьми та спільнотами? Як вироблялись стратегії життя під окупантами, як змінювались чи не змінювались ці стратегії впродовж окупації й як насильство та відповіді на насильство створювали уявлення про межі й кордони, інтереси та бажання власне української громади?

Як й у Першу, так і в Другу світову війну європейська спільнота вступила із погодженим та ухваленим Положенням про закони та звичай війни на суходолі, яке було підписане 18 жовтня 1907 року у Гаазі. Власне, це положення започаткувало окупаційне право, котре передбачало кілька базових принципів, яким мала відповідати поведінка держави-окупанта. Серед них – принцип ефективного територіального контролю загарбаних територій. Відповідно до ст. 42

⁴ Такими ж неоднозначними, як для українців, ці розлами були для хорватів, словенців, албанців – Serbia and Serbs in World War Two / Eds. Sabrina Ramet, Ola Listhaug. Palgrave, 2011. – 312 p.; Tomasevich J. War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration. – Stanford University Press, 2002. – P. 864.

⁵ Liber G. O. Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2016. – P. 5.

Гаазького Положення, територія визнається окупованою, якщо вона фактично перебуває під владою армії супротивника. Окупація поширюється лише на ту територію, де така влада встановлена і здатна виконувати свої функції⁶. Гаазька конвенція також проголошувала принцип збереження існуючого політичного порядку. Відповідно до ст. 43 з «фактичним переходом до рук окупанта повноважень легітимної влади він вживає всіх залежних від нього заходів для того, щоб, по можливості, відновити і забезпечити громадський порядок і безпеку, дотримуючись існуючих у країні законів, за виключенням/винятком [ситуацій/випадків], коли це абсолютно неможливо». Крім того, конвенція гарантувала повагу до «сімейної гідності і прав, життя фізичних осіб та приватної власності, а також релігійних переконань та обрядів» (ст. 46).

Гаазька конвенція прямо не фіксувала принцип тимчасовості окупації, але через непрямі обмеження та заборони для держави окупанта (як от «*Держава-окупант розглядається лише як управляючий і узуфруктуарій адміністративних будівель, нерухомості, лісів та сільськогосподарських угідь, які належать державі-супротивнику і знаходяться на окупованій території. Держава-окупант повинна зберігати капітальну цінність цих майнових об'єктів і управляти ними згідно з правилами узуфрукту*» (ст. 53)), цей параметр був цілком опуклим та очевидним.

Однак і в міжвоєнний період, і впродовж Другої світової війни політика окупантів відхилялася від нормативних рамок «класичної» доктрини. До того ж, військові інвазії часто-густо не розглядались європейськими державами як акти агресій, натомість позначалися – принаймні на рівні політичної та ідеологічної риторики – як «відновлення історичної справедливості», «воз'єднання народу» (німецького, угорського, українського тощо). Такі «відхилення» створювали не тільки колізії міжнародного права, а й ситуації, які з певної історичної дистанції були названі «пролонгованими» та

⁶ Військове керівництво на території держави-супротивника // IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Дата підписання: 18.10.1907. – Ст42. – https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222.

«трансформаційними» окупаціями⁷. Зрештою, у термінах «пролонгованої», тобто такої, що триває понад п'ять років і відбувається у відносно мирний час, коли не ведуться бойові дії⁸, та «трансформаційно пролонгованої», тобто такої, що має на меті встановлення іншого способу управління територією, можна вважати ситуацію, котра склалася на підрадянській Україні після вторгнення більшовиків. Зрештою, Докія Гуменна, що пережила нацистську окупацію в Києві, голосом героїні Мар'яни з роману «Хрещатий Яр» висловилася стосовно радянської окупації абсолютно однозначно: «Україна окупована, а ти ніби радієш з цього! – А то вона не була окупована? – здивувалась вельми Мар'яна. – Я не радію, а знаю одно. Добре, що одна окупація впала»⁹.

Слід підкреслити, що концепт пролонгованої та трансформаційної окупації у сучасному міжнародному праві розглядається як позитивний варіант виходу з війни, що має на меті формування сталих демократичних урядів, чия діяльність відповідає інтересам і місцевого населення, і загальним людським цінностям. У випадку із застосуванням концепту пролонгованої окупації щодо історії підрадянської України, цю правову теорію варто розвинути й у бік можливості негативних сценаріїв, де пролонгована трансформаційна окупація може набувати ознак колоніальної політики із залученням місцевого населення не до демократичних, а до тоталітарних й людиноненависницьких практик.

Аналізуючи окупаційні режими, що виникали та змінювалися на територіях, де жили українці, а також на інших територіях Європи, слід зазначити, що нехтування Гаазькою конвенцією було не повсюдним явищем. Як зазначає Ерік Карлтон, німецькі окупаційні політики були виразно цивілізованішими, націленими на виконання певних пунктів Положення на Заході Європи (Франція, Бельгія, Люксембург,

⁷ Разметаев А. С. Сучасні окупаційні режими: огляд концептуальних інтерпретацій // Сучасне суспільство. 2019, Випуск 1 (17). – С. 168–188.

⁸ Roberts A. Prolonged military occupation: the Israeli-occupied territories since 1967 // The American journal of international law. – 1990. – 84(1). – Р. 44–103; Цит. за Разметаев А. С. Вказ. праця.

⁹ Гуменна Д. Хрещатий Яр, 1956. – С. 21.

Нідерланди) й позначеними найбільш екстремальним насильством на Сході, різними – від країни до країни – на Півдні й досить м'якими, принаймні деякий час, на Півночі (Данія, Норвегія)¹⁰. Своєю чергою, Угорщина, Радянський Союз, почасти Румунія взагалі не брали до уваги необхідність зорієнтувати свою політику на Гаазьку конвенцію, коли йшлося про окупацію під гаслами «возз'єднання» чи «повернення» земель, які ці держави вважали своїми.

Угорська окупація Закарпаття

Перший акт окупації землі, де українська спільнота бачила себе, власне, українцями, які мають право на незалежну державу, розгрався на теренах Карпатської України – держави, що постала й зникла внаслідок розчленування Чехословаччини, яке сталося за згоди Великої Британії та Франції, котрі намагалися вгамувати й притишити агресивні апетити Гітлера. Зрештою, з української та антиколоніальної перспективи саме події осені 1938 – весни 1939 років є початком Другої світової війни.

Трагедія послабленої та розчленованої у Мюнхені Чехословаччини стала шансом для Закарпатської України на отримання автономії й незалежності¹¹. У жовтні 1938 року Чехословаччина стала федерацією, після формування автономного уряду Словаччини 7 жовтня 1938 року, 11 жовтня було створено уряд Підкарпатської Русі. 22 листопада 1938 року чехословацький парламент ухвалив конституційний закон про автономію Підкарпатської Русі. 30 грудня було

¹⁰ Carlton E. Occupation. The policies and practices of military conquerors. London: Routledge, 1992. – Р. 135.

¹¹ Закарпаття під Угорщиною 1938–1944. Ред. В. Худанич, В. Маркус. – Нью-Йорк-Чикаго-Ужгород: Гражда-Карпати, 1999; Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Монографія. – Ужгород: Карпати, 2004. Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У двох томах. – Том I. Карпатська Україна: документи і матеріали. Упор. О. Довганич, О. Корсун, О. Пагіря. – Ужгород: БАТ «Видавництво Закарпаття», 2009; Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапеч, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. – 720 с.

запроваджено нову назву краю – Карпатська Україна. 12 лютого 1939 року обрано крайовий парламент – сойм. Автономія тривала п'ять місяців, позначених суттєвими територіальними втратами: згідно з Віденським арбітражем від 2 листопада 1938 року Угорщина привласнила 12% земель краю включно з найбільшими містами Береговим, Мукачевим, Ужгородом. Коли 14 березня 1939 року німецька армія без спротиву з боку Чехії анексувала її, Словацький парламент того ж дня проголосив незалежність. Чехословацька держава припинила своє існування. Ввечері 14 березня прем'єр-міністр автономії Августин Волошин проголосив незалежність нової держави – Карпатської України¹². Впродовж єдиного дня своєї роботи 15 березня 1939 року Сойм Карпатської України законодавчо закріпив незалежність нової держави, визначив основи її державного ладу та обрав президентом Августина Волошина. Однак, вже в ніч з 13 на 14 березня почалося угорське вторгнення на територію держави, незалежність якої не підтримали європейські країни, «умивши руки» й заплуццювавши очі на катастрофу, що розгорталася на її теренах. Ідеологічним підґрунтям вторгнення слугувала ідея об'єднання території угорського народу. Захисники Карпатської України – воїни Карпатської Січі – відчайдушно чинили опір угорським військам, але сили були нерівними. «У ході наступу 40-тисячної угорської армії та терористичних дій місцевих угрофілів загинуло понад півтори тисячі симпатиків Карпатської України. На карпатських перевалах угорські та польські солдати розстріляли близько 600 полонених»¹³.

18 березня 1939 р. на території Закарпаття було запроваджено воєнний стан і призначено військову адміністрацію на чолі з генералом Б. Новаковичем. Відтак угорські каральні органи за підтримки активістів з числа місцевого угорського населення почали «очи-

¹² Декларація А. Волошина по радію з проголошенням незалежності Карпатської України. 14 березня 1939 // Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У двох томах. – Том I. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. – С. 276.

¹³ Офіцинський Р. З Карпатської України для нас почалася Друга світова війна // Історична правда. – 15 березня 2013. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/514318a85ab9f/>.

щення» території краю від «небажаних елементів». Жертвами угорських репресій стали різні категорії місцевого населення. Найжорстокішого переслідування зазнали січовики, національно свідомі інтелігенція, колишні державні та партійні службовці Карпатської України, представники греко-католицького духовенства. Загалом, зазначає Олександр Пагіря, з березня до грудня 1939 р. жертвами гортиських репресій на Закарпатті стали 4,5 тис. осіб, серед яких були не тільки учасники українського національного руху, але й активісти комуністичної партії. Саме під час репресій та терору в Карпатській Україні січовики зазнали найбільших втрат, які за приблизними підрахунками становлять від 1 до 1,5 тис. осіб¹⁴.

Військова угорська адміністрація діяла до липня 1939 року. Далі було заснований інститут регентського комісара, призначений безпосередньо для Міклоша Горті, а край отримав назву «Підкарпатська територія» із центром в Ужгороді. Правовою основою для переходу від військового до цивільного управління стали закон № VI «Про з'єднання Підкарпатурської території з Угорською державою» та розпорядження прем'єр-міністра № 6.200 «Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської Русі» від 22 червня 1939 року¹⁵. Згідно з §11 розпорядження, на Карпатській території державними мовами слугували угорська і «угроруська». «Підкарпатська територія» поділялася на три адміністративні експозитури (Ужанську, Березьку, Марамороську з центрами відповідно в Ужгороді, Кошице і Хусті). Усі адміністративні посади – старост, нотарів, окружних начальників – посіли виключно угорці або ж їхні симпатики. Охороняти угорський окупаційний режим у краї мали 163 жандармських відділи, 5 поліцейських дирекцій та 146 нотарських урядів.

¹⁴ Пагіря О. Угорський терор в Карпатській Україні навесні 1939 року // Територія терору. Тюрма на Лонцького. – <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=312>.

¹⁵ Офіцинський Р. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українськоугорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. – С. 198.

На відміну від гітлерівської Німеччини, що у 1938 році намагалася легітимізувати анексію Австрії та Судетської області через плебісцити, королівство Угорщина не використовувало подібні інструменти стосовно територіального питання, а також не проводило парламентських виборів на окупованих територіях, вибірково кооптуючи авторитетних мешканців Закарпаття до угорського парламенту. У складі Угорщини землі Закарпаття перебували до жовтня 1944 року, коли війська 4-го Українського фронту вигнали угорських загарбників й заволоділи містами Хуст (23 жовтня), Ужгород (27 жовтня), Чоп (28 жовтня).

Перша радянська окупація Польщі: західноукраїнські землі

Наступна окупація територій, де мешкали українці, пов'язана з радянським вторгненням до Польщі 17 вересня 1939 року, у підготовці та ході якого уряд СРСР ефективно використовував гасла «визволення» та «возз'єднання» України. Незважаючи на підтримку ідеї соборності по обидва береги Збруча, українці не виступали суб'єктом міжнародної політики. Окупація Польщі реалізовувалася згідно із серпнево-вересневими 1939 року таємними радянсько-нацистськими договорами щодо поділу Центральної та Східної Європи. Нападом на Польщу Радянський Союз порушив угоду про ненапад від 1932 року та її продовження від 1934, відповідно до якої угода пролонгувалася до 1945 року. Опір військам Українського фронту 17 вересня нетривалий час чинили польські прикордонники. Але вже надвечір 17 вересня радянська танкова колона форсувала Дністер та підійшла за 20 кілометрів до Коломиї. Попри нечисленні вперті бої (Сарненський укріплений район, місто Ковель), радянські війська просуvalися дуже швидко. 22 вересня припинив оборонятися Львів. 23 и 24 вересня німці залишили Червоній армії раніше здобуті Стрий, Дрогобич і Борислав, 26 вересня – Самбір. На знак дружби Червоної армії та армії Вермахту відбулися спільні військові паради у Бресті, Гродно, Пінську, Перемишлі. До 28 вересня війська Українського фронту зайняли 195 тис. кв. км з населенням 13 млн. осіб; до УРСР було приєднано 88 тис. кв. км. територій із населенням 7 млн. 838 тис. 500 осіб. Угодою із Німеч-

чиною від 28 вересня 1939 року (із доповненням від 4 листопада), було встановлено новий кордон між СРСР та Німеччиною. Польська держава була загарбана й припинила своє існування.

Легітимізацію окупації радянське керівництво намагалося забезпечити псевдопарламентським інструментарієм. 22 жовтня 1939 р. були організовані вибори до Народних зборів Західної України. Списки кандидатів формувалися за пильної уваги радянського окупаційного війська, органів НКВС, представники яких виконували функції «агітаторів» й спрямовували, корегували та пильно контролювали «виборчий процес». Як зауважив Ян Томаш Гросс, це був перший урок залякування та колаборації суб'єктів нового порядку та його виконавців, в результаті якого більшість жителів Західної України втратили невинуватість та зробили свій внесок у творення цього нового порядку¹⁶. Народні збори, що відбулися 26–28 жовтня 1939 р. у Львові (у повною відповідністю зі сценарієм, написаним у Москві)¹⁷, одностайно прийняли декларації про встановлення радянської влади по всій території Західної України та її возз'єднання з радянською Україною, про націоналізацію банків і важкої промисловості, конфіскацію поміщицьких і церковних земель.

Закон «Про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік з возз'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою» був ухвалений Верховною Радою СРСР 1 листопада 1939 р., 14 листопада позачергова сесія Верховної Ради УРСР продублювала московське рішення, ухваливши закон про прийняття Західної України до складу УРСР. На всій території Західної України набрала чинність Конституція УРСР і СРСР¹⁸. З огляду на зазначене тільки з листопада 1939 року

¹⁶ Gross J. T. The Sovietisation of Western Ukraine and Western Byelorussia // In Jews in Eastern Poland and the USSR, 1936. Ed. by Norman Davies and Antony Polonsky. – Palgrave Macmillan, 1991. – P. 70.

¹⁷ Витяг із рішення політбюро ЦК ВКП(б) стосовно організації виборів до Народних зборів Західній Україні і Західній Білорусію 1 жовтня 1939 р. // Баран В. К., Токарський В. В. Україна: Західні землі: 1939 – 1941 рр. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 309–311.

¹⁸ Ковалюк В. Р. До питання про скликання Народних Зборів Західної України / В. Р. Ковалюк // Актуальні проблеми суспільно-політичного і духовного розвит-

мешканці цих територій набували офіційного радянського громадянства. Таким чином, що два попередні місяці радянська влада репресувала – арештовувала, конфісковувала майно, закривала підприємства й газети – не своїх, а іноземних громадян.

3 грудня 1939 року було розпочато територіально-адміністративну реформу, що відбувалася згідно з указом президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р., «Про організацію Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей у складі УРСР». До Волинської області відійшло 6 повітів, до Дрогобицької – 10, Львівської – 13, Рівненської – 5, Станіславської – 10, до Тернопільської – 13 повітів¹⁹.

Ці та подальші дії радянської влади набували ознак, водночас, і трансформаційної окупації з негативним вектором зміни правового режиму на не правовий і тоталітарний, та, за висловом Яна Томаша Гросса, «революції з-за кордону»²⁰ (експорту революції), й запровадження імперських колоніальних практик з їхньою російської специфікою²¹.

Три вектори політики були опуклими впродовж першої радянської окупації Західної України. Перший – деполонізація й позір

ку в Україні. Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. – 1992. – Вип. 30. – С. 75–81; Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. К. Кондратюк. Л., 2003. 21 с; Киричук Ю. А. Радянський терор 1939–1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX століття: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 548–595.

¹⁹ Кондратюк С. Органи влади в Західній Україні (вересень 1939 червень 1941 рр.) // Право України. – Київ. – 2003. – № 5. – С. 141.

²⁰ Jan I. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. – Princeton, New Jersey, 1988.

²¹ Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. – Cornell University Press, 2001. – 528 p.; Томпсон Ева. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. – Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 368 с.; Stalin and Europe: Imitation and Domination, 1928–1953 // Ed. By T. Snyder, R. Brandon. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 326 p.; Мотиль О. СРСР як Російська імперія. Чим була радянська Україна? // Український тиждень. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/History/65141>.

«українізація» із фасадним дозволом на розширення присутності й прав українців (українські газети, збільшення кількості українських шкіл, створення філії Академії наук, українізація університету й театру, заохочення українців до «висуванства» й квазіполітичної діяльності у радянських профспілках, комсомолі, піонерії) та потужним експортом керівних кадрів не найкращої кваліфікації зі Сходу (і не лише зі Сходу України). Як слушно зауважив Ярослав Грицак, «українізація» проводилась без «коренізації», оскільки місцевих українців не допускали до участі у державних та партійних органах²². Другий – етатизація й економічні реформи, спрямовані на руйнацію приватної власності, конфіскацію й націоналізацію промислових підприємств, землі, нерухомості, що за влучним висловом сучасника призвело до того, що «з початку 1940 кожна людина доєдналася до пролетаріату»²³.

Третій – встановлення контролю над вороже налаштованим й підозрілим суспільством, його різними етнічними, політичними, професійними спільнотами. «Медовий місяць» радянських поневолювачів й місцевого населення тривав недовго: золота осінь поступилася тривалій морозній зимі. В листопаді 1939 р. Л. Берія видав накази «Про організацію НКВС Західної України» та «Про організацію територіальної й залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами» (хоча насадження нового окупаційного режиму почалося ще до створення цих підрозділів силами спеціально сформованих оперативних груп). На території західноукраїнського регіону було створено чотири обласних управління і 60 повітових (пізніше районних) відділів міліції. Керівний склад органів НКВС комплектувався переважно з росіян. Створювалася система нових місць позбавлення волі, запроваджувалася сувора цензура, під заборону потрапили всі, окрім радянських, політичні, громадські та

²² Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. [Навч. посібник]. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с. – С. 156. Режим <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>

²³ Gross J. T. *The Sovietisation of Western Ukraine and Western Byelorussia* // In *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1936* / Edited by Norman Davies and Antony Polonsky. – Palgrave Macmillan, 1991. – P. 8.

культурницькі організації, почалися «чистки», які заторкували не тільки класово чужих, «колишніх людей», але й тих, кого радянська влада обіцяла захищати, визначаючи своїми – українських робітників і селян. На другому етапі аграрної реформи, коли влада взялась за створення колгоспної системи, у селян забирали не лише землі, отримані ними від конфіскації та поділу панських маєтків, але й ті, що належали їхнім батькам та прадідам. Під арешт потрапляли колишні польські можновладці, студенти, робітники, члені підпільних націоналістичних – польських та українських організацій, представники інтелігенції, селяни. За радянської окупації в'язниці, зауважив Гросс, було заповнено вп'ятеро щільніше, ніж вони могли вмістити. Під нові в'язниці використовували будівлі свинарників, офісів, монастирів. Кожен місцевий десятий дорослий чоловік, за підрахунками Яна Гросса, був заарештований упродовж осені 1939 – літа 1941 років²⁴.

Мешканці окупованих територій стали жертвами чотирьох хвиль депортацій, які відбулися у лютому, квітні, червні 1940 й у червні 1941 року. Серед депортованих згідно з постановою РНК СРСР від 2 березня 1940 р. були осадники, польські чиновники, поміщики, офіцери, жандарми, заарештовані й відправлені у табори зразу після радянського вторгнення, українці – громадські й політичні діячі, члени колишньої КПЗУ, українські націоналісти, втікачі з Центральної та Західної Польщі, з-посеред яких було багато євреїв, що втікали від Голокосту²⁵. 16 травня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанову «Про виселення ворожого елементу з республік Прибалтики, Західної України й Західної Білорусії, Молдавії», котра зробила четверту депортацію «екumenічною» (вислів Я. Гросса), оскільки «ворожими елементами» для радянської влади могли бути й були всі групи й спільноти анексованих територій.

Приблизно 50 відсотків депортованих були поляками, 30 % – євреями, 20 % українцями та білорусами. Робітники та селяни склали 31 % депортованих, ремісники – 25 %, міліціонери та військо-

²⁴ Ibid. – Р. 72.

²⁵ Киричук Ю. А. Радянський терор 1939–1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX століття: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 583–586.

ві – 12 %, 8 % – державні службовці, 4 % – викладачі та вчителі. 3-поміж депортованих 36 % становили жінки, а 29 % – діти віком до 14 років²⁶. Підрахунки депортованих, ув'язнених у концтабори та вбитих колишніх громадян Речі Посполитої за вказаний проміжок часу виявили, що радянська влада замордувала у 3–4 рази більше людей, ніж нацисти, та ще й на території, удвічі меншій, ніж зона німецької окупації²⁷.

Перша радянська окупація румунських територій: українські землі Північної Буковини та Бессарабії

Продовжуючи виконувати секретні домовленості пакту Молотова-Ріббентропа, радянські війська у 1940 році вдалися до анексії румунських територій, котра проходила під гаслами «повернення земель». 26 червня 1940 р. В. Молотов передав румунському посланцю Г. Давидеску ноту радянського уряду, в якій Румунії було запропоновано: повернути Бессарабію СРСР; передати Радянському Союзу Північну Буковину. Оцінивши власні сили, потенціал союзницької підтримки, можливості вступити до війни з СРСР, Коронна Рада Румунії вирішила розв'язати конфлікт мирним шляхом та піти на поступки радянському ультиматуму. Формально Румунія погодилась не на повернення території СРСР, а лише на «евакуацію румунських військ із Бессарабії та Північної Буковини»²⁸.

28 червня 1940 р. о чотирнадцятій годині війська Південного фронту перейшли «старий» кордон і того ж таки дня зайняли Чернівці, Хотин, Бельци, Кишинів, Акерман, просуваючись практично з ар'єргардом румунських військ (рухомі радянські з'єднання навіть обігнали їх та раніше дісталися р. Прут). 30 червня радянські війська зайняли м. Ізмаїл та вийшли на «новий кордон».

²⁶ Gross J. T. Ibid. – Р. 73.

²⁷ Jan I. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. – Princeton, New Jersey, 1988. – Р. 226–229, 234–235. Тут цит. за Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації. – С. 158. Режим <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>.

²⁸ Бадах Ю. Приєднання Бессарабії та Північної Буковини до СРСР (до 70-річчя) // Вісник КНТЕУ. – Форум історичних наук. – 2010. – № 3. – С. 96.

На відміну від анексованих у вересні 1939 року територій Польщі, на Хотинщині та у північній Буковині радянська влада не влаштувала жодних показових вистав з народного волевиявлення стосовно входження до складу СРСР, обмежившись тільки зверненням до Верховної Ради СРСР від імені «делегатії від трудящих», яка у липні прибула до Москви²⁹.

Згідно із Законом Верховної Ради СРСР від 2 серпня, північна частина Буковини, а також Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії було включено до УРСР, решта території Бессарабії відійшла до новоутвореної Молдавської РСР. Указом президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. у складі УРСР були утворені нові області: Чернівецька, до якої, крім буковинських земель, увійшла основна частина Хотинського повіту Бессарабії та Акерманська у складі двох повітів Бессарабії (Придунайський край). У грудні 1940 р. центр Акерманської області був перенесений з Акерману до Ізмаїлу. Відповідно область перейменовано на Ізмаїльську.

Так само, як і на територіях Західної України, трансформаційна окупація позначилася як експортом революції та колоніальними практиками «експорту» радянських кадрів зі Сходу³⁰. Фасадна українізація, «соціалістичні перетворення» та контроль над суспільством стали наріжними каменями окупаційної політики. Водночас фасадна українізація, як зазначила Ірина Мусієнко, «мала суперечливий характер і йшла одночасно з процесом русифікації. Українська мова була введена як обов'язкова в освітніх, культурних та державних закладах, але ті кадрові зміни, які сталися на Буковині, не сприяли її поширенню і закріпленню. Адже більшість обласних і районних керівників, нової інтелігенції, спеціалістів, викладачів були російськомовними. Вивчати українську мову вони не мали ні

²⁹ Кульчицкий В. С. Воссоединение украинского народа в едином Украинском Советском государстве // Правоведение. – 1968. – № 2. – С. 102 – 109.

³⁰ Юлія Сайфуліна наводить приклад: на 24 січня 1941 з 178 членів міських та районних виконавчих комітетів місцевими були 38 осіб (20%). Сайфуліна Ю. В. Радянізація Північної Буковини 1941–1941: адміністративно-правовий аспект // Університетські наукові записки. – 2008. – № 4. – С. 63.

бажання, ні часу. Діловодство майже повсюди велося російською мовою»³¹.

«Соціалістичні перетворення» – націоналізація земель, банків, будівель, підприємств – розпочалася на цих землях ще в липні 1940, коли формально вони не були частиною СРСР. Насильницькі акції з ліквідації приватної власності й приватних власників радянська влада намагалась видати за «волю народу Північної Буковини»³². Такі акції справді частково підтримували селяни – адже до 1 вересня 1940 року було розподілено 99,6 % поміщицьких земель³³.

Контроль над суспільством встановлювався через заборону всіх нерадянських структур – від партій та профспілок до газет та культурницьких об'єднань. Окрім заборони і закриття установ та інституцій, радянська влада одразу вдалася до прямих репресій проти «антирадянських елементів» – тих, хто був румунським службовцем та/або членом правлячої партії, проти колишніх представників «експлуататорських класів», «куркулів», працівників силових структур, лідерів політичних та громадських об'єднань, національних активістів (поляків, румунів, євреїв, українців) тощо. Каральні акції здійснювали силами двох обласних управлінь – Чернівецького та Ізмаїльського, трьох міських та 14 районних відділень НКВС.

Чистки на місцях було поєднано із масовими депортаціями «класово-ворожих» та «соціально-небезпечних елементів». Депортації проходили у два етапи – перший відбувся 23 травня, другий – 13 червня 1941 р. У травні вивозили в основному так званих зрадників Батьківщини, засуджених Особливою нарадою при НКВС СРСР. До цієї категорії належали ті, хто прагнув виїхати за кордон чи робив спроби перейти кордон нелегально. У червні до «зрадників батьківщини», згідно з постановою об'єднаного засідання бюро Чернівецького обкому КП(б)У та обвликонкому від 8 червня 1941 р., доєднали «поміщиків, фабрикантів, активних діячів контрреволюційних партій, крупних торговців та інших контрреволюційних та

³¹ Мусієнко Ірина. Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині у 1940–1941 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Київ, 2000. – № 2–4. – С. 472–485.

³² Сайфуліна Ю. В. Вказ. праця. – С. 60.

³³ Радянська Буковина 1940–1945. Документи і матеріали. – К., 1967. – С. 53.

кримінальних елементів». У 1940–1941 рр. на території Північної Буковини та Хотинщини з політичних мотивів репресовано близько 11 тис. осіб, з яких понад 1400 – розстріляні, загинули у тюрмах, таборах та на спецпоселенні³⁴.

Нацистська окупація СРСР: українські землі

Наступної окупації українські землі зазнали у період зіткнення СРСР та гітлерівської Німеччини, яке розпочалося 22 червня 1941 року й тривало до вигнання нацистів та їхніх союзників восени 1944 року.

Вже 20 серпня 1941 року, згідно з декретом Гітлера, було створено райхскомісаріат «Україна», що ділився на 6 округів («Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія», «Дніпропетровськ»). Адміністративним центром цього утворення стало місто Рівне³⁵. За німецькими даними, площа райхскомісаріату на 1 січня 1943 р. складала 339258 км. кв. із населенням 16910 тис. осіб³⁶. Цивільну адміністрацію очолював німецький райхскомісар, одноосібно володіючий усією повнотою влади. Наказом Гітлера райхскомісаром України було призначено Коха, він підпорядковувався безпосередньо Гітлеру й очільнику Міністерства у справах окупованих областей на Сході (Східне Міністерство) Розенбергу³⁷. В реальності, як зазначили Іван Патриляк та Микола Боровик, «в Райхскомісаріаті

³⁴ Мусієнко Ірина. Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині у 1940–1941 рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Київ, 2000. – № 2–4. – С. 472–485.

³⁵ Україна в Другій світовій війні. Збірник нім. арх. матеріалів. Т. 1. / Упорядник і передмова Володимира Косика. – Львів, 1997. – С. 200–205.

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 3206, оп. 1, спр. 83, Арк. 9, 10.

³⁷ Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. В 2-х кн. Кн. 1. / Ред. кол.: Смолій В. А. (голова), Лисенко О. Є. (відповід. ред.). – К., 2010. – С. 321–368.; Лисенко О. Окупаційний режим на Україні 1941–1943: адміністративний аспект // Архіви окупації 1941–1944. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 762–769; Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944) – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 600.

«Україна» існувало тривладдя – Розенберг відповідав за адміністративну вертикаль, Герінг – за економічну експлуатацію, а Гімmlер – за питання безпеки та знищення «небажаних елементів»³⁸.

До осені 1942 року десять областей України (Ворошиловградська, Дніпропетровська, Запорізька, лівобережна частина Київської, Полтавська, Сталінська, Сумська, Харківська, Херсонська і Чернігівська) знаходилися під управлінням військової адміністрації. Після включення 1 вересня Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Херсонської і лівобережної частини Київської області до складу райхскомісаріату Україна, в зоні військової адміністрації до вигнання нацистів перебували п'ять північних та східних областей (Ворошиловградська, Сталінська, Сумська, Харківська, Чернігівська). Ці території безпосередньо підпорядковувались командуванню групи армій «Південь». Вони розподілялися на три частини: власне фронтовий район, тилловий район армії і тилловий район групи армій³⁹. Існування «зони військової адміністрації» легітимізувалося наказами німецького вищого командування від 3 квітня, 22 і 25 червня 1941 р., згідно з якими на території, підконтрольній вермахту, виникло особливе управління, здійснюване військовими та спеціальними господарськими й поліційними органами, підпорядкованими вищому керівництву Німеччини⁴⁰.

Територія Східної Галичини у складі Львівської, Тернопільської, Станіславської (Івано-Франківської) та Дрогобицької областей увійшли до складу дистрикту Галичина від 1 серпня 1941 року. Того ж дня дистрикт Галичина увійшов до складу Польського Генерального губернаторства на підставі декретів Гітлера від 17 та 22 липня 1941 року і включала колишні польські воєводства у складі Другої

³⁸ Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин, Лисенко М. М., 2010. – С. 174.

³⁹ Детальніше про це: Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси. У 2-х книгах. Кн. 1. – С. 368–391; Мюллер Н. Вермахт и оккупация. – М.: Вече, 2010. – 368 с.

⁴⁰ Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України. 1941–1944 рр. Автореф на здобуття канд.-істнаук. – К., 2015. – С. 13.

Речі Посполитої – Львівське, Тернопільське, Станіславське. Офіційною мовою дистрикту Галичина було визначено німецьку, але дозволялося використання української та польської. Остаточне включення дистрикту Галичина до складу Польського Генерального губернаторства відбулося 1 листопада 1941 року, коли було ліквідовано митний та поліцейський контроль між дистриктом Галичиною та Генеральним губернаторством⁴¹. Як підкреслюють історики, «Галичина розглядалась німцями не як окупований регіон, а як регіон безпосередньо підпорядкований Райху, а в майбутньому – його складова частина». Цей підхід, зазначають дослідники, визначав дещо інакше ставлення до цих територій, порівняно із територіями, підпорядкованими РКУ та військовій адміністрації⁴². У Польському Генеральному губернаторстві, до складу якого входили окуповані польські та українські землі (дистрикт Галичина), на відміну від окупованих Третім Райхом українських земель (Райхскомісаріат Україна, зона військової адміністрації), навіть діяла система німецького окупаційного судочинства, куди входили німецькі (військові, спеціальні, поліцейські, німецькі) та ненімецькі суди для місцевого польського й українського населення⁴³.

В цілому ж, нацистський окупаційний режим на українських землях зруйнував Україну як соборну територію й, попри певні, іноді суттєві відмінності, запроваджував на загарбних територіях колоніальну політику, основними напрямками якої було визискування та економічна експлуатація природних, промислових, людських ресурсів, тотальний контроль та репресії й насильство над людьми, яких вважали нездатними до самостійного управління «тубільцями». Окремим усвідомленим та організованим напрямом діяльно-

⁴¹ Детальніше про окупаційну політику: Офіцинський В. Дистрикт «Галичина» (1941–1944): історико-політичний нарис. – Ужгород: Гражда, 2001. – 143 с.

⁴² Кучер В. Окупаційний режим в дистрикті Галичина. Україна в Другій Світовій війні: погляд з XX століття. Історичні нариси у двох книгах. Книга перша / В. Кучер, Г. Стефанюк. – Київ, 2010. – С. 393.

⁴³ Трепак Л. Утворення, структура та повноваження німецької окупаційної влади у дистрикті Галичина (1941–1944 роки) // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2019. – Випуск 68. – С. 130–131.

сті окупаційної влади був геноцид євреїв і ромів. Демонстративні й фрагментарні практики українізації освіти, преси, документообігу на території РКУ та в зоні цивільної адміністрації насправді були здебільшого маніпулятивними та позірними, спрямованими на реалізацію завдань «розділяти» й «володарювати» через оперття на потенційну підтримку українських національних сил. У дистрикті «Галичина» таке ж загравання здійснювалося на тлі проголошення німецької мови як державної.

Слід підкреслити, що всі ці загравання були дуже короточасними: вже наприкінці осені – на початку зими 1941 року, як зазначає Ярослав Грицак, українські громадські організації – від Червоного Хреста аж до спортивних клубів – були розпущені. 3 січня 1942 р. усі школи понад четвертий клас підлягали закриттю. Зі 115-ти газет, заснованих влітку 1941 р., у квітні 1942 р. залишилося лише 40, та й ті підлягали цензурі⁴⁴.

Кадрова політика була цілком колоніальним «експортом чинників із Заходу». Керівні посади на території РКУ обіймали близько 25 тисяч німців⁴⁵, яких, як зауважила Венді Лауер, сучасники називали «Ostnieten» («східні заклепки»), підкреслюючи цією назвою той факт, що ці люди були поганими й мало кому потрібними фахівцями й у Німеччині, й в окупованій Європі, а тому ними «затикали дірки» в управлінських структурах Сходу⁴⁶. Як і у випадку із радянською анексією польських земель у 1939 році, місцеве населення окупаційних зон добровільно чи примусово втрачало «невинуватість» (Я. Гросс), долучаючись до роботи у структурах місцевого самоврядування та місцевій допоміжній поліції.

Заявляючи про здійснений німецькою армією порятунок від більшовизму й вимагаючи вдячності за це, нацистська влада одразу ж почала одразу ж почала виконувати своє основне завдання: мак-

⁴⁴ Грицак Я. Нариси... – С. 165. Режим доступу: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>

⁴⁵ Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – N. Y. Palgrave Macmillan; 1999, – P. 106–107.

⁴⁶ Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. – Chapel Hill, 2005. – P. 106.

симальне вилучення харчових продуктів у місцевого населення й колективних господарств, які не було розпущено. Перетворення українських земель на харчовий ресурс Німеччини відбувалося за рахунок мародерства та прямих грабунків (до вересня 1941 зі східного фронту від солдатів та офіцерів в різні міста Райху було відправлено 11 млн. 600 тис. продовольчих посилок⁴⁷) і шляхом «легітимізованої» директивами, інструкціями і наказами окупаційної влади аграрної політики. Через реквізиції, податки, організовані заготівлі нацисти вже з урожаю 1941 року забрали для потреб вермахту 1 млн. тонн зерна. Михайло Коваль зауважив, що в тому ж обсязі було пограбовано й урожай 1942⁴⁸. Загалом із території РКУ та південних областей, що перебували під владою військової адміністрації (включно із Півднем Росії), було експропрійовано близько 5,5 млн. тонн збіжжя та 380 тис. тонн м'яса⁴⁹.

Одним із центральних пунктів окупаційної політики нацистів стала експлуатація людської робочої сили, яка відбувалася у формах трудових мобілізацій та примусових депортацій. Якщо на початку 1942 року вербування робітників до Німеччини мало напівдобровільний характер, то згодом воно перетворилося на суцільне людоловство, здійснюване силами бірж праці, поліції та Вермахту. Більшість українців відправляли до Райху як «остарбайтерів». У той час у Галичині польки та поляки вербувалися як «Р-робітники», натовп робітники українського походження вочевидь залишалися без особливих позначень.

На окупованих українських землях нацисти вдавалися до геноцидних й терористичних акцій, які вартували життя 4 млн. громадян, серед яких, за даними Івана Патриляка та Миколи Боровика, 1,9 млн. складали євреї, близька 100 тисяч ромів, 1,7 млн. українців, решта жертв припадає на росіян, поляків, білорусів, татар, болгар,

⁴⁷ Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – С. 221.

⁴⁸ Там само. – С. 222.

⁴⁹ Поль Д. Німецька окупація України в контексті подій Другої світової війни. Пер. Кобченко К. // Україна модерна. – 19 червня 2015 р. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>.

чехів та інші національності⁵⁰. Хронологічно першою акцією, що може аналізуватися як геноцидна⁵¹, на захопленій нацистами території, стало розтягнуте на всі роки окупації винищення радянських військовополонених. Енн Епплбом зазначає, що «будь-якого дня восени 1941 р. помирало стільки ж радянських військовополонених, скільки британських і американських військовополонених померло за всю війну»⁵². Німецькі табори «створювалися, щоб обірвати життя»⁵³, й «переважна більшість військовополонених, близько 2,8 млн. були вбиті лише за 8 місяців 1941–1942 рр.»⁵⁴. Загалом і з 6,2 млн. радянських військовополонених загинуло 4,3 млн. (за даними західних дослідників – 3,3⁵⁵), з них на території України – 1,8 млн⁵⁶.

Голокост та Пораймос набули нечуваних масштабів на всіх окупованих нацистами українських територіях. «Більшість убивств євреїв відбулася ще до того, як навесні 1942 р. у таборах смерті на території окупованої Польщі було зведено машину для промислового вбивства. У будь-який день в другій половині 1941 р., – пише Тімоті Снайдер, – німці розстрілювали більше євреїв, ніж було вбито під час погромів за всю історію Російської імперії»⁵⁷.

Ціною «нового порядку» для українців стали масові страти заступників⁵⁸, що вчинялись як розстріли (переважно для міських меш-

⁵⁰ Боровик М., Патриляк І. Вказ. Праця. – С. 210.

⁵¹ Merridale C. Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – New York: Picador, 2006. – P. 290.

⁵² Applebaum A. The Worst of the Madness // The New York Review of Books. – November 11, 2010.

⁵³ Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Тимоти Снайдер; [пер. с англ. Л. Журнаджи] – К.: Дуліби, 2015. – С. 236.

⁵⁴ Джонс А. Геноцидний полон: радянські військовополонені // Джонс Адам. Геноцид. Вичерпне введення / 3-тє вид. Пер. з англ. Катерина Діса. – К.: Дух і Літера, 2020. – С. 303.

⁵⁵ Наприклад: Bloxham D. Genocide, the World Wars and the Unweaving of Europe. London: Vallentine Mitchell, 2008. – P. 241.

⁵⁶ Боровик М., Патриляк І. Вказ. праця. – С. 210.

⁵⁷ Снайдер Т. Вказ. праця. – С. 299.

⁵⁸ Впровадження системи відбулося розпорядженням за підписом командувача військами вермахту в Україні від 10 жовтня 1941 р. Було встановлено кількість смертників у такому співвідношенні: 50% євреїв, 50% росіян, поляків,

канців) та/або спалення цілих сіл. За роки окупації нацисти повністю або частково спалили 321 село, винищивши 47 тис. 274 мирних мешканця⁵⁹.

Одним із механізмів нацистської колонізаторської політики став терор голодом, від якого найбільш страждало міське населення окупованих територій – його кількість скоротилася до 53 % від передвоєнного стану. Зрештою, саме знищення людей й пограбування території було головною ознакою нацистської окупаційної політики на українських землях.

Румунська зона окупації українських земель

Румунська зона окупації становила три утворення, до яких частково входили південнозахідні землі України. Означені як провінції у липні 1941 р. Бессарабія та Буковина, у вересні були реорганізовані у губернаторства, а у листопаді увійшли до складу Румунії. 19 серпня 1941 р. кондукатор (керівник держави, вождь) Румунії маршал І. Антонеску видав декрет (погоджений із Гітлером) про впровадження румунської адміністрації на теренах межиріччя Дністра й Південного Бугу, від узбережжя Чорного моря – на півдні, до річок Лядової й Рову – на півночі, яку офіційно було названо губернаторством «Трансністрія» (рум. Transnistria або «Задністров'я», «Придністров'я» та «Наддністрянщина»). Ця окупована територія до складу Румунського королівства не входила, згідно з «Договором про забезпечення безпеки, адміністрації та економічної експлуатації території між Дністром і Бугом та Бугом і Дніпром», підписаним 30 серпня 1941 р., Румунія отримала лише німецький мандат на здійснення тимчасової «адміністрації та економічної експлуатації» території між Дністром і Бугом⁶⁰. Німецьке військове керівництво

українців у рівних пропорціях // Вронська Т., Лисенко О. Терор на окупованих українських землях / Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. – Київ: Наукова думка, 2002. – С. 625.

⁵⁹ Легасова Л., Шевченко М. Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії // Сторінки воєнної історії України. – 2010. – 13. – С. 154–169.

⁶⁰ Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90–101, 97, 99, 100.

й надалі відігравало значну роль на цих територіях: у розпорядженні німецьких оперативних військ перебували всі стратегічно важливі засоби комунікації: шосе, залізничні, морські та річкові шляхи, а в Одесі при уряді губернатора діяли постійні німецькі представники.

Якщо у Бессарабії й Буковині адміністративний устрій та органи управління губернаторств утворювалися на румунський лад, то у «Трансністрії» поряд із румунськими органами управління існували військові комендатури, що перебрали від цивільних органів поліційні та охоронні функції⁶¹. У січні 1944 року цивільне управління, у зв'язку із наближенням радянського фронту, було скасоване, влада перейшла до румунського військового командування, у березні 1944 нацисти змусили передати регіон під владу німецького військового командування. До початку квітня 1944 Трансністрія була під німцями⁶².

До складу Бессарабії увійшли шість повітів колишньої Молдавської РСР та Ізмаїльська область, розділена на три повіти: Ізмаїльський, Ново-Кілійський і Акерманський. Центром було м. Кишинів.

Центром губернаторства «Буковина» стало м. Чернівці, а до його складу увійшли Чернівецький, Хотинський, Сторожинецький райони Чернівецької області та деякі північні райони МРСР⁶³.

Складовими окупаційної політики Румунії у Бессарабії та Буковині були заходи з румунізації та колонізації, які мали б призвести до «посилення румунського елементу» на цих територіях. У рамках цієї політики здійснювалася «примусова міграція усього нерумунського населення». Одночасно заходи Румунії в аграрній сфері були спрямовані на зміцнення великого земельного володіння, що, паралельно з поверненням землі, мало на меті повернення у провінції колишніх землевласників, котрі емігрували в 1940 р.

⁶¹ Левченко Ю. І. Вказ. праця. – С. 13.

⁶² Вінцовський Т. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» / Т. Вінцовський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 413–445. – С. 413.

⁶³ Детальніше: Гринвальд В. Днепро-Бугское междуречье в системе внешней политики Румынии накануне и во время второй мировой войны / В. Гринвальд // Альманах історичних досліджень: зб. наук. статей. – Вип. 1. – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 18–25.

Заходи влади, що повернулася, аби «відновити порядок», насправді супроводжувалися численними несправедливостями, серед яких найвиразнішою була політика «трудової мобілізації». Усе дієздатне сільське населення у віці від 12 до 70 років мобілізувалося на польові роботи. Невиконання наказу про «трудова мобілізація» розцінювалося румунською владою як «економічний саботаж» й каралося відправкою до концентраційного табору.

Румунізація промислових об'єктів і торгівлі здійснювалася промисловцями так званого Старого королівства. Центральна бухарестська влада створила всі умови, щоб промисловість у губернаторствах Бессарабія та Буковина перейшли у їхнє володіння на пільгових умовах.

Економічна та соціальна політика Румунії в Трансністрії була найбільш непослідовною. З цього приводу Василь Щетніков зауважив, що «невизначеність політичного статусу «Трансністрії» впродовж усього періоду окупації спричиняла відсутність чіткої програми економічної політики для цієї території з боку румунських та німецьких владних структур [...] Таке становище сприяло кристалізації всіх негативних рис, притаманних окупаційній політиці на Сході – запереченню економічних і культурних справ загарбаного (зокрема, українського) народу через активну етнічну «пурифікацію» (передбачала знищення не лише євреїв та ромів, а й слов'ян), румунізацію та колонізацію з метою деукраїнізації населення, деіндустріалізацію, трудові «мобілізації», відверте пограбування промислових й сільськогосподарських ресурсів та культурних надбань під виглядом «пошуків трофеїв»⁶⁴.

На всіх територіях, які опинилися під владою Румунії, здійснювалося знищення єврейського та ромського⁶⁵ населення.

У результаті війни та румунської окупації людські втрати в українському Подунав'ї склали 24 % від кількості населення станом на 1 січня 1941 року. На 41 % скоротилося міське населення⁶⁶.

⁶⁴ Щетніков В. Економічна складова румуно-німецької присутності в «Трансністрії» 1941–1944 рр. // Сторінки воєнної історії. – 2012. – 15. – С. 185.

⁶⁵ Ioanid R. The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940–1944. – Chicago: Ivan R Dee, 2000. – 339 p. (Chapter 7. The Deportation, Persecution and Extermination of Gypsies. – P. 225–237).

⁶⁶ Українське Подунав'я в роки Другої світової війни та повоєнний період. Історич-

Друга окупація західноукраїнських земель: пролонгована трансформація й колонізація

Наступна – друга окупація – й друга спроба радянської окупації земель Західної України розпочалася з перемог радянської армії та вигнання нацистів із цих земель. З січня 1944 до жовтня 1944 радянські війська завершили військову операцію на цих теренах та вступили у Закарпаття. Радянська армія принесла на західноукраїнські землі другу хвилю економічних і політичних перетворень, у підґрунті якої знову був «експорт революції», що здійснювався за умов зміцнення сталінізму внаслідок переможної позиції СРСР у Другій світовій війні. Тотальний контроль держави над суспільством, заборона й фізична ліквідація дійсних та уявних опонентів радянської влади, цензура, опертя на насилля та репресії у вирішенні будь-яких питань – усе це значною кількістю населення було сприйнято як продовження/оголошення війни СРСР проти України. Бездержавність українців сформувала для подій протистояння радянській навалі оптику громадянської війни. Насправді ж має сенс унаочнювати визвольний характер війни ОУН-УПА проти радянських військ в умовах другої окупації території, оскільки після вступу Червоної армії на західноукраїнські землі українське націоналістичне підпілля та підрозділи ОУН – УПА стали основною перешкодою відновлення радянського режиму в цьому регіоні. Щоправда, як зауважила Оксана Докаш, «настрої населення були досить суперечливими, нерідко песимістичними і не гарантували одностайної та, що важливо, тривалої підтримки визвольних змагань»⁶⁷. Однак саме ліквідація українського визвольного руху була головною метою та засобом встановлення радянської влади в Західній Україні. Для цього радянська держава та її каральні органи мали різноманітний арсенал напрацьованих напередодні війни, у часи першої окупації, та вдосконалених під час Другої світової методів,

на довідка. Режим доступу: // http://idgu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/istorychna-dovidka_cui.pdf.

⁶⁷ Докаш О. Політико-культурна трансформація західних областей України в контекст утвердження ідеології радянського тоталітаризму (1930 – 1950-ті роки). – Дис. на здобуття наук.ступ. докт.політ.наук. – Київ. 2017. – С. 242.

серед них – і бойові дії проти повстанців, й провокації (знищення та/або пограбування місцевого населення псевдоповстанцями) з метою дискредитації, й агітаційні кампанії, й системне залякування, й сімейне заручництво, й масові депортації незгодних та їхніх симпатиків. За даними НКВС протягом грудня 1945 р. – лютого 1946 р. було проведено 15 562 протиповстанські операції, внаслідок чого загинули понад 4 200 та полонено понад 9 400 учасників українського підпілля⁶⁸. 7 травня 1944 року почалося «виселення» родин оунівців та повстанців із Західної України. Ця депортація була не останньою. Трудові мобілізації й прямі примусові виселення, рух населення у зв'язку з «обміном територіями» – все це було складовими загального тотального насильства, в результаті якого на території Західної України впродовж 1944–1953 років було арештовано, й доправлено до таборів, спецпоселень, шахт та промислових підприємств Східної України не менш 300 тисяч осіб⁶⁹.

Відновлюючи та розбудовуючи соціалістичну промисловість, колективізуючи аграрний сектор, розвиваючи систему освіти, охорони здоров'я, певних соціальних гарантій, радянська влада масовано використовувала не тільки репресивно-каральні структури й кадровий «експорт» зі східних територій, а й систему залучення місцевого населення до співпраці. Чим далі, тим більше таке залучення оцінювалось самим населенням не як колаборація із ворожим режимом й ситуація повсякденного виживання, а як «таке життя» в нових, для когось колоніальних, для когось сприйнятих як «своє», «радянське українське», умовах. Окупація збройними силами перетворювалася на модель трансформаційної окупації, колонізації і вписування західних земель у логіку та стратегії розвитку радянської імперії, в якій добровільно чи примусово люди брали участь й відповідальність.

⁶⁸ Радянська окупація 1944–1991 рр. Режим доступу: <http://www.lonckoho.lviv.ua/istoriya/istoriya-vyaznytsi/radyanska-okupatsiya-1944-1991-rr>.

⁶⁹ З яких 206 тисяч осіб – до таборів та спец поселень. 178 тисяч з них були членами родин учасників національно-визвольного руху // Детальніше Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво (1917–1953). – Київ: Темпора, 2013.

Північна Буковина та Хотинщина: друга радянська трансформаційна окупація

За аналогічним сценарієм відбувалася й повторна радянська окупація Північної Буковини та Хотинщини. До травня 1944 радянська армія вигнала нацистів з 13 районів Чернівецької області, наприкінці вересня 1944 р. від німецько-угорських військ була очищена південно-західна гірська частина області (Путильський район). Так само, як і на землях Західної України, успішність другого наступу радянзації була пов'язана із придушенням опору Буковинської Самооборонної Армії, реформованої наприкінці літа 1944 р. в сотні та курінь УПА. Вся Буковина, за винятком східних бессарабських районів, була тією чи іншою мірою охоплена збройною боротьбою проти радянської влади⁷⁰. Ціною запровадження соціалістичних перетворень стали масові репресії, трудові мобілізації, депортації населення. Якщо в період першої радянської окупації, наголошує Ірина Мусієнко, репресії заторкали людей як за соціальною, так й за національною ознакою, то друга хвиля охопила саме етнічні групи⁷¹.

Закарпаття: центрально-європейський варіант трансформаційної окупації

Закарпаття стало останнім регіоном України, де трансформаційний окупаційний режим встановлювався за умов деконструкції існуючої моделі суспільного ладу і побудови нового, експортованого зі сталінського СРСР. Певною мірою це був український варіант ширшого процесу експорту сталінізму в країни Центрально-Східної Європи⁷².

⁷⁰ Підлубний В. М. Діяльність ОУН та УПА на Буковині в 1940–1952 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд іст. Наук: спец. 07.00.01 «Історія України»; Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича. – Чернівці, 2010. – С. 9.

⁷¹ Мусієнко І. Етнічний склад репресованих на Північній Буковині у 1940–1950-ті роки // Матеріали до української етнології. – Етнологія. – Випуск 6. – 2007. – С. 108.

⁷² Детальніше: Міщанин В. В. Радянська Закарпаття. 1944–1950. – Автореф. на здобуття наук ступ.докт.іст. наук. – Ужгород, 2019. – С. 38.

Після вигнання угорських і німецьких окупантів восени 1944 р. в Закарпатті розпочалося утворення нової влади, яка номінувалася як народна і місцева, однак встановлювалася за участі радянських військових та репресивних структур. Місцеві українці та радянська пропагандистська машина активізували дії і риторику, націлені на «возз'єднання з Радянською Україною».

Цей період отримав політико-правовий статус напівдержавного (перехідного) організму і назву – Закарпатська Україна (1944 – 1946 рр.)⁷³. Специфічна форма територіально-політичного устрою перехідного періоду з наявними органами влади й управління, зі своїми правоохоронними органами, судовою системою та офіційним друкованим органом Народної Ради Закарпатської України, іншими елементами державності стала для краю, за словами Сергія Болдижара, останнім різновидом державності в історико-правовому полі⁷⁴. Проте Закарпатська Україна не володіла суверенітетом, тобто – верховенством і неподільністю державної влади на відповідній території. Провідну роль в усіх державних, соціальних, організаційних, силових заходах відігравало військове командування та радянські збройні сили⁷⁵. Територіальні межі Закарпатської України не були чітко окресленими. Ба більше – такі межі визначалися дипломатичними представниками СРСР, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, природно, без участі керівників Закарпатської України. Жодна держава, включно з СРСР, офіційно не визнавала Закарпатську Україну як окрему державу.

Новий міжнародно-правовий статус Закарпатської України було офіційно закріплено 29 червня 1945 р., коли в Москві між Радян-

⁷³ Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія [Текст] / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колег.: М. Зан; М. Гуйтор, Ю. Остапеч, Н. Ротар; Відп. за вип. М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 552 с. – С. 59.

⁷⁴ Детальніше: Болдижар С. М. Правове становище Закарпатської України: (1944–1946 роки) [Текст]: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец.: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. М. Болдижар; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – С. 20.

⁷⁵ Докаш О. Вказ. праця. – С. 321.

ським Союзом і Чехословацькою Республікою був підписаний договір про перехід Закарпатської України до складу Української РСР. Представників Закарпатської України на ці переговори не запросили. 30 червня 1945 р. VII сесія Верховної Ради Радянської України ухвалила звернення з нагоди возз'єднання Закарпатської України з УРСР. 22 листопада 1945 р. договір ратифікували тимчасові Національні збори Чехословаччини, а 27 листопада – президія Верховної Ради СРСР. 22 січня 1946 було утворено Закарпатську область у складі УРСР. На території області офіційно запровадили радянське законодавство, хоча ціла низка заходів, здійснених до того – націоналізація земель, більшовизація Закарпатської комуністичної партії, етнічні чистки тощо – пройшли цілковито за радянськими правилами. З офіційним встановленням радянської влади у Закарпатті почалося введення радянської паспортної системи, оголошення області режимною територією із посиленням прикордонним контролем, «експорт» керівних кадрів партійних та силових структур, а також вчителів й інженерів, техніків, робітників; запровадження цензури, однопартійної системи, прискорена індустріалізація, нарощення освітньої мережі (зокрема, й відкриття Ужгородського університету), колективізація («великий перелом» стався з 1948 року), поетапна ліквідація греко-католицької церкви тощо.

Окупаційна трансформація запроваджувалась методами, апробованими за першої окупації польських земель. З одного боку, «експорт революції» позначався на позитивному розвитку певних галузей та сегментів соціального життя. З іншого – репресивна та імміграційна політика, націлена на розмивання укорінених на цій території спільнот, здійснювалася шляхом засудження до таборів ГУЛАГу, насильницьких депортацій та примусово-добровільних переселень. Найбільших репресій зазнали люди, які належали до етнічних спільнот «колишніх окупантів». За приблизними оцінками, число репресованих на Закарпатті угорців і німців становило 30–50 тисяч⁷⁶. Під репресії потрапили ті люди, спільноти, організа-

⁷⁶ Офіцинський Р. Закарпатська Україна. 1944–1946 роки // Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання [Текст] / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег.: Ю. Оста-

ції, котрі опиралися радянзації в усіх її вимірах: члени ОУН і вояки УПА, члени «Пласту», «Просвіти», УНО, колишні діячі «Карпатської Січі». Задіявши значні ресурси, радянська влада наприкінці 1940-х рр. зламала організований спротив українського визвольного руху в краї. «У другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. на Закарпатті, – зазначив Василь Міщанин, – за “антирадянську агітацію” на тривалі терміни ув’язнення засуджено сотні учнів шкіл, училищ, технікумів, студентів Ужгородського державного університету. Підрозділи НКВС і НКДБ “викрили” понад 30 молодіжних антирадянських груп»⁷⁷.

Жертвами «трудових мобілізацій» стали щонайменше 12 тисяч юнаків, відправлених на шахти Донбасу. Добровільно-примусового переселення зазнала й селянська спільнота. «За перше післявоєнне десятиліття всі види міграцій торкнулися фактично кожного десятого мешканця Закарпатської України (Закарпатської області). Натомість область швидко змінювала традиційну соціальну структуру. Її верхні щаблі заповнили такі ж трудові мігранти (відповідних кваліфікацій), котрі прибували з українських і російських територій, ґрунтовно освоєних тоталітарним соціалізмом. Близько 70 тисяч мовно і соціально строкатих закарпатців, яких у різний спосіб змусили покинути рідний край, замінили майже рівнозначна кількість російськомовних прибульців (разом із військовими), які слугували опорою комуністичної влади, починаючи з рівня сільської громади»⁷⁸, – зауважив Роман Офіцинський.

Дослідники зауважують, що українські етнографічні межі виходили за територію Закарпатської України. Й у Східній Словаччині, й на частині румунської території національні прагнення українців мали величезний резонанс, а гасло возз’єднання з Україною було дуже популярним. «Проте, – підсумовує Роман Офіцинський, – Радянський Союз, здобувши за Карпатами стратегічний плацдарм, вирішив прихилити до себе підконтрольні країни “народної демо-

пець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – С. 290.

⁷⁷ Міщанин В. Вказ. праця. – С. 17.

⁷⁸ Офіцинський Р. Закарпатська Україна.... – С. 293.

кратії” (потім “соціалістичного табору”) щедрими поступками за рахунок українського чинника»⁷⁹. Віддаючи належне тому, що внаслідок перемоги СРСР у Другій світовій війні українці (подекуди у насильницький, окупаційний, подекуди у псевдодемократичний спосіб) отримали соборну державу, варто зазначити, що поза межами України залишилася певна частина земель, населених українцями, які почасти прагнули жити у своїй державі. Йдеться і про українські землі й про українців Польщі, Словаччини, Румунії, і про українців й українські землі, що опинились у складі Молдавської РСР та Білоруської РСР. Це означає, що ідея української соборності ніколи не була значущою для радянської влади, – не соборність українців, а відновлення імперських кордонів та продовження їх у Центрально-Східній Європі було більш вагомим чинником, який зумовив українські надбання та українські втрати.

Подібності й варіативності окупаційних режимів

Вислів Тімоті Снайдера «лише беззастережне визнання подібності між нацистською та радянською системами дозволить зрозуміти відмінності між ними» можна екстраполювати на всі окупаційні режими, встановлені на території, де проживали українці наприкінці 1930-х – наприкінці 1940-х років.

Беззастережне визнання подібності між нацистським, радянським, румунським, угорським режимами окупацій має у підґрунті крихку конструкцію міждержавних відносин, що встановилася після двох світових воєн, та бездержавність українців і погляд на них не тільки з боку поневолювачів, а й «західних демократій» як на безсуб’єктну групу людей, чії інтереси не є артикульованими власним голосом, а тому їх можуть привласнити сильніші гравці. «Імперії найбільш деструктивні на етапі зростання та занепаду», – зауважив Адам Джонс. Для «розколотих» «окраїнних» земель (Марк Левін⁸⁰), де уламки Російської та Австро-Угорської імперій поставали спірними терито-

⁷⁹ Офіцинський Р. Закарпатська Україна. 1944–1946 роки... – С. 279.

⁸⁰ Levene M. The Tragedy of the Rimlands, Nation-State Formation and the Destruction of Imperial Peoples, 1912–48 // in Panikos Panayi and Pippa Verdee, eds., Refugees and the End of Empire. – London: Palgrave Macmillan, 2011. – P. 54.

ріями, а народи рушали шляхом національного самовизначення, Друга світова війна була, водночас, й остаточною руйнацією старих імперій, і спробою формування або реконфігурації нових, а радше – нової. Встановлюючи окупаційні режими й розраховуючи на стабілізацію імперського колоніалізму, держави-загарбники вдало маніпулювали прагненнями поневолених народів до державотворення та етнічними, соціальними, конфесійними розламами і конфліктами, що не припинялися на «розколотих»/ «окраїнних»/ «кривавих» землях упродовж 1920–1930-х років.

Найбільш очевидною подібністю всіх окупаційних режимів на українських землях було територіально-ресурсне бачення загарбаних територій. Ховаючись під гаслами «відновлення»/«встановлення» історичної справедливості, хоча йшлося про справедливість колоніального та/або імперського штибу, окупаційні режими розчленовували українські території, перетворюючи їх на адміністративно-управлінські одиниці, які не враховували інтересів українського населення цих теренів. За угорської окупації Карпатська Україна припинила своє існування, за радянської окупації 1939-го та 1940-го року частина територій на півночі та півдні, де компактно проживали українці, була «нарізана» на користь інших радянських республік (Білорусі та Молдови)⁸¹. Нацистська окупація позбавила українські землі навіть тієї позірної, часткової, однак потенційно важливої та бажаної соборності, що стала результатом більшовицько-української війни та анексії польських й румунських територій 1939–1940, перетворивши їх на різні зони підпорядкування та означивши столицею однієї із зон окупації не Київ, а Рівне. Румунська окупація додала до розчленування соборної України сторінок, в яких історичні, етнічні й ментальні кордони було зруйновано за рахунок позначення українських земель як Трансністрії. Друга ж радянська окупація, що сталася після вигнання нацистів, хоча й сформувала знову обрїї бажаної соборності, у процесі встановлення кордонів із Польщею орієнтувалася не на інтереси українських громад

⁸¹ Детальніше про це: Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доповнене. – К., 2008. – 560 с.

на нових межових територіях, а на прагматичний інтерес Москви (а не Києва) й Варшави, який вартував українцям кількох депортацій (операція «Вісла» 1947 року, обмін територіями 1951).

Ще одна подібність усіх окупаційних режимів полягала у схожості гасел, під якими відбувалися анексії та загарбання. Загальним знаменником політичної пропаганди всіх окупаційних режимів було використання ідеї «визволення». Значущу роль у наповненні ідеї звільнення змістом посідало, як зазначалося вище, питання «історичної справедливості» – зруйнованої або не дотриманої за результатами Першої світової війни. Іншим наповненням ідеї «звільнення» було питання соціальної справедливості. Якщо гасло відновлення історичної справедливості призначалося для певної національної групи (угорців у випадку руйнації Карпатської України, українців у випадку анексії польських та румунських земель, румун у випадку встановлення румунського окупаційного режиму у Подунав'ї), то гасло відновлення соціальної справедливості апелювало до певних соціальних прошарків. За першої хвилі радянської окупації польських та румунських територій радянська влада адресувала свій визвольний заклик не стільки до всіх українців, скільки до українців та інших спільнот, які потерпали від «експлуатації панської Польщі» або «румунських бояр». Своєю чергою, соціальний месидж нацистської окупації був спрямований на пропаганду відновлення соціальної справедливості для тих суспільних груп, які потерпали від «жидобільшовицької влади». З плином часу та запровадженням окупаційних практик, реальний характер визволення українці сумно висміювали у пісні «На Вкраїні земля чорна»: *«Хоча граблять і вбивають, А все кажуть – “визволяють”, А все кажуть – “визволяють”, Та “визволяють”, та гей!»*⁸²

Однак, за обставин складного давнього та недавнього минулого, яке на території Східної Європи виявилось вагомим фактором персонального вибору, на початку окупацій гасла загарбників завжди знаходили соціальну та/або національну групу, яка на певний час

⁸² Чит за Грідіна І. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Рукопис. – Донецьк, ДонНУ, 2010. – С. 313.

сприймала їх із надією та певним присмаком можливого реваншу щодо колишніх панівних груп та/або держави, яка потерпала від нашествия іноземних загарбників. Один із польських євреїв висловився з приводу радянської анексії 1939 року так: «Ви хотіли Польщі без євреїв, а зараз ви маєте євреїв без Польщі»⁸³. Триумфальні арки та квіти, якими зустрічали радянську армію, нацистську армію, румунське військо, а потім знову радянську армію означали не тільки й не стільки політичну гнучкість спільнот, скільки втілювали образ сподівання на краще життя.

Віра у можливість «визволення» була притаманна не тільки спільнотам, що жили на українських землях. Радянські росіяни, наприклад, також подекуди покладали надії на реванш, вважаючи, що нацистське військо прийшло лише для того, щоб перемогти більшовизм та повернутися додому. Михайл Нікіфоров, селянин з Воронезької губернії, недвозначно вітав німецького офіцера листівкою, в якій було написано: «*посилаю ці шкарпетки як подарунок непереможній німецькій армії та бажаю перемоги вашій армії над більшовиками, щоб вони припинили існувати скрізь та назавжди, і бажаю вам швидкої перемоги та щоб ви здоровими повернулися додому*»⁸⁴.

Різні й швидкоплинне розуміння історичної та соціальної справедливості, глибока недосвідченість у питаннях великої політики, брак інформації, спричиняли феномен короткочасної або тривалої довіри до окупантів, готовність співпрацювати із ними й навіть стати частиною чергового колоніального/імперського режиму. Ситуацію несправедливого вибору, вибору між злом та злом, в якій перебували українці від завершення Першої до завершення Другої світової війни, частина людей усвідомлювала як національну трагедію, а тому їх вибір окупантів як союзників був відрефлексованим, особливо, коли йшлося про обіцянки радянської або нацистської влади. Певний час певні групи українців щиро вірили, що радянська

⁸³ Gross J. T. The Sovietisation of Western Ukraine and Western Byelorussia // Jews in Eastern Poland and the USSR, 1936. Ed. Norman Davies, Antony Polonsky. – Palgrave Macmillan, 1991. – P. 66.

⁸⁴ Enstad J. D. Soviet Russians under Nazi Occupations. Fragile Loyalties in World War II. – Cambridge University Press, 2018. – P. 1.

або нацистська влада можуть посприяти відновленню справжньої української державності. Дуже нетривалий час настрої київської української інтелігенції щодо німців були такими: «...З німецькими військами іде організований український уряд...», «...На Україні буде влада Української Народної Ради на чолі з Левицьким...»⁸⁵. Уявлення про поведінку німців, їхня здатність запобігти хаосу, відновити порядок, їхню силу щодо перемоги над більшовизмом, були частиною пам'яті про Першу світову війну, в якій у позитивний спосіб закарбувалась й міць, й педантизм і європейськість німців⁸⁶. Уявлення про більшовицьку спроможність відновити українську соборність та державність серед галицьких українців було більш амбівалентним. Як зазначає Оля Гнатюк, поруч із «загальною радістю з приводу об'єднання українських земель, існувало обурення перспективою советизації всіх сфер суспільного життя»⁸⁷. Слід підкреслити, що зі встановленням окупаційних режимів про надії вже не йшлося, йшлося про виживання, компроміси та втечі.

Подібність окупаційних режимів полягала також у формуванні просторів беззаконня, де окупаційні влади нехтували не тільки Гаазькою конвенцією, а й власними законами та підзаконними актами. На деяких територіях окупанти вдавалися до спроб легітимації влади шляхом демонстрації «народного волевиявлення» – як-от голосування у Народні Збори, влаштоване радянськими загарбниками на територіях анексованої Польщі або плебісцит, проведений румунськими окупантами на території Бесарабії 12 листопада 1941⁸⁸.

⁸⁵ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: 36. док. та матеріалів / Упоряд.: Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін, О. Є. Лисенко, Г. В. Смирнов. – К., Львів: Б. в., 2003. – С. 154.

⁸⁶ Lieb P., Dornik W., Kasianov G. A comparison of the occupation regimes of 1918 and 1941–1944 / In The Emergence of Ukraine: Self-Determination, Occupation, and War in Ukraine, 1917–1922/ – Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015. – P. 386–398.

⁸⁷ Гнатюк О. Відвага і страх. – К.: Дух і літера, 2015. – С. 130.

⁸⁸ Хаджирадева В. П. Румунський окупаційний режим в Бессарабії (червень 1941 – серпень 1944 рр.) / В. П. Хаджирадева // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 272–289.

На інших, як-от на Буковині, ані радянська, ані румунська влади до таких заходів не вдавалися. Деінде окупанти, що мали на меті трансформаційну політику, проводили вибори, формуючи у підконтрольного населення уявлення про спільну участь в управлінні державою (радянські вибори 1939 року, 1946 року у Західній Україні). Проте маніпулятивні спроби легалізації окупаційного режиму не завадили радянській владі вдаватися до численних незаконних акцій щодо польських громадян, якими залишилися поляки, українці, євреї й білоруси принаймні впродовж двох місяців (до листопада 1939 року) до введення їх у радянське громадянство. Це не-введення у громадянство для багатьох українців, які втікали та Захід, було рятівним, оскільки рядок у графі «громадянство», визначений як «без держави» (так, зокрема, було написано у посвідченні Любомира Гузара⁸⁹) дозволяв українським біженцям легітимізуватись у Європі. Деяким полякам, депортованим у 1940 р. із Західної України до Казахстану за відмову отримати паспорт радянського зразку, вдалося повернутися наприкінці Другої світової до Польщі⁹⁰.

Своєю чергою ані угорська влада у Карпатській Україні після анексії, ані нацистська влада на територіях РКУ, дистрикту Галичина й у зоні військової адміністрації плебісцитів та виборів не проводила.

Для нацистів Україна існувала лише як «життєвий простір», тож масове насильство й геноциди були не тільки впровадженням расової політики Райху, а й цинічним механізмом «очищення» територій від «тубільців»⁹¹. Варваризація війни на Сході (Омер Бартов) була втіленням нацистської візії процесу колонізації цих територій, однак вона була й результатом «взаємодії» двох систем – радянської та нацистської – які «здійснювали однакові злочини у той самий час і в тих самих місцях, що вони допомагали одна одній

⁸⁹ Музей історії України у Другій світовій війні. Виставка «Україна: незавершена війна». 2019 рік.

⁹⁰ ГА РФ. – Ф. 9401. – Оп. 2. – Арк. 382. Документ (копія) з колекції д.і.н. Тамари Вронської.

⁹¹ Легасова Л., Шевченко М. Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії // Сторінки воєнної історії України. – 2010. – 13. – С. 154–169.

та підбурювали одна одну, що ця взаємодія призвела до іще більшої кількості масових убивств, ніж кожна сторона могла б здійснити самотужки⁹².

Беззаконня мало різні рівні й міри прояву. Й радянська, й нацистська держави вступили у війну в такій правовій ситуації, коли надзвичайне становище всередині цих держав вже перетворилося на правило й, по суті, припинило дію правової системи. Це не означало відсутність законів, це означало тотальну надзвичайність цих законів, дія яких спрямовувалася на суцільні обмеження й перетворення людини (окремих соціальних, національних, вікових, релігійних тощо груп) на біополітичну істоту вкрай низького статусу, позбавлену всіх прав, зокрема, права вимагати справедливості щодо себе. Людина за таких обставин, як зауважив Джорджіо Агамбен, мала тільки «голе життя» (*«nuda vita»*), яке будь-якої миті могли у неї відібрати, вона ставала об'єктом дозволеного владою повсякденного насилля⁹³. Ханна Арендт зауважила, що вперше принцип «усе дозволено» віднайдено та апробовано у таборах⁹⁴. Однак, стосовно підрадянських земель варто констатувати, що цей принцип було віднайдено значно раніше. Радянська держава беззастережно присвоїла собі право на безправ'я.

Нехтування правовими нормами й перетворення злочинів проти людства на числа (Тімоті Снайдер), принесені на окуповані землі радянськими військами та нацистською армією, створювали таку панорамну оптику, через яку дії інших режимів – угорського у Карпатській Україні, румунського – на території південно-західних українських земель, – сприймалися як менш загрозливі та більш легітимні. Проте, й страти січових стрільців, і депортації, антиєв-

⁹² Applebaum, A. The Worst of the Madness // The New York Review of Books. – November 11, 2010. Режим доступу: www.nybooks.com/articles/2010/11/11/worst-madness/.

⁹³ Детальніше про це: Agamben G. Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life. Stanford, CA: Stanford University Press, 1998; Агамбен Дж. Homo Sacer. Суверенная власть и голая жизнь. – М., 2011.

⁹⁴ Цит за: Агамбен Дж. Лагерь как биополитическая парадигма современности / Homo Sacer. Суверенная власть и голая жизнь. – М., 2011. – С. 216.

рейські закони, гетто й табори смерті⁹⁵, й втрата чверті населення Карпатської України⁹⁶ впродовж угорської окупації були такими самими злочинами проти людства, попри те, що вони відбувалися в тіні більшого беззаконня й більших злочинів.

Нагадаємо, що принцип «дозволено все» румунська влада узяла на озброєння стосовно євреїв та мешканців окупованих територій. З цього приводу група румунських інтелектуалів – університетських професорів, письменників, вчителів – 20 серпня 1942 року підписала меморандум, в якому намагалася захистити євреїв та застерегти уряд від знищення правової системи: *«На внутрішньому фронті ми пропагували своєрідний анархічний фанатизм, який відкрито проголошує право вбивати, красти та принижувати; таким чином, ми створили за допомогою засобів державної влади течію суспільної дезінтеграції, загрожуючи принципу законності та безпеки громадянина»*⁹⁷.

Нехтування власними законами та режими надзвичайщини у контексті інтенсивності їхнього прояву залежали від багатьох чинників, серед яких найвпливовішими були становище на фронтах та лояльність або опір місцевого населення. У момент відступу однієї й наступу іншої армії принцип «дозволено все» набував нечуваної гостроти: й у випадку радянського та нацистського відступів/наступів про закони не йшлося, – йшлося про руйнування інфраструктури, знищення промислових об'єктів, грабунки, масові розстріли ув'язнених, військовополонених, цивільних тощо. Двічі – радянцями та нацистами – підірвана будівля Дніпрогесу, розстріл 21 тисячі в'язнів у тюрмах Західної України, здійснених співробітниками НКВС упродовж перших двох тижнів радянсько-німецької війни,

⁹⁵ Шторк Т. Голокост на Підкарпатті / Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українськоугорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапеч, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. – С. 213–224.

⁹⁶ Роман Офіцинський: Окупація та анексія Карпатської України // Режим доступу: <https://1939.in.ua/statti/roman-ofitsinskij-okupatsiya-ta-aneksi/>.

⁹⁷ Deletant D. Hitler's Forgotten Ally Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–44. – Palgrave Macmillan, 2006. – P. 206–207.

розстріл 5 тисяч в'язнів тюрми у Севастополі, здійснених німцями при відступі, – не поодинокі⁹⁸, але промовисті символи «голоного життя», яке пропонувалося мешканцям окупованих територій як точка відліку будь-якого сценарію виживання у беззаконні.

У буремні для окупантів моменти протистояння із місцевим населенням, й у моменти поразок на фронтах, й у відносні спокійні часи панування окуповані люди втрачали контроль над власними життям та смертю й перетворювалися на «неблагонадійних елементів», заручників, носіїв колективної провини, голодуючих, депортованих, ув'язнених, виселених, позбавлених роботи, розстріляних в одну мить, згідно з ухваленим без їхньої участі рішенням окупаційної влади.

На відміну від окупованих країн західної Європи, де чиновники на місцях та в регіонах залишалися працювати, незважаючи на присутність армії Вермахту, а значна частина юридичного корпусу продовжувала діяти, на українських землях тяглість юридичної традиції (там, де вона була) руйнувалася, а посади чиновників обіймали «експортовані» зі сходу СРСР, з Німеччини, з Румунії кадри. Намагання залучити місцевих мешканців до управління окупованими територіями мало змінювало ситуацію беззаконня та надзвичайщини, оскільки призначені загарбниками посадовці обіймали найнижчі сходинки в ієрархії влади, вони були цілком залежними від окупантів й жодним чином не відповідали за свої дії перед громадами. «Місцеві комуністи, – зауважив Тімоті Снайдер стосовно радянської влади на окупованих землях Польщі, – що обіймали владні посади, під приводом пошуку зброї, грабували своїх сусідів»⁹⁹. Щодо радянських громадян, які отримали управлінські посади на місцях за нацистів, то про них в народі з'явилася влучна приказка:

⁹⁸ Україна в Другій світовій війні. – Київ, Український інститут національної пам'яті, 2015. – С. 12; Становище на окупованій території та наслідки гітлерівської окупації України (аналітичний огляд) // Інститут національної пам'яті. Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1658.htm>; Шаповал Ю. Гітлер, Сталін і Україна: безжальні стратегії // Історична правда. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/05/9/123358/>.

⁹⁹ Снайдер Т. Чорна земля. – С. 120.

«підібрав собі німчура всіх отих старшин: той п'янюга, той бандюга – на один усі аришин»¹⁰⁰. Заради справедливості треба відзначити, що громадська зневага, зазвичай, не стосувалася сільських старост, які могли бути й колишніми головами колгоспів, й шанованими у минулому людьми, а тому свідомо перебирали на себе відповідальність за громаду й часто діяли на користь своїх односельців¹⁰¹.

Беззаконня верхівки опукло проявлялося в корупційних та відверто мародерських діях чиновників держави-окупанта та їхніх місцевих посіпак, які привласнювали конфісковане майно, брали хабарі, як це було у Львові за советів, в Одесі за румун, у Рівному за нацистів тощо. Щоправда, тривале беззаконня, до якого цивільні встигали призватися, давало їм можливості виживати. Тактики пасивного спротиву та уникання, яких навчилися українці за радянської влади, вони застосовували за румунської та нацистської окупації. Найрозповсюдженішими були переписування біографії зі знаходженням «правильного» соціального та національного походження, самозменшення та прибіднення, дрібні крадіжки, навички тихого саботажу, використання чуток як сигналу небезпеки, персональні стосунки із конкретним представником влади й формування особистісних патроно-клієнтських відносин із ним. Українці на анексованих територіях Карпатської України, Польщі, Румунії більшою мірою навчились користатися правилом втечі на Захід, котре на початку Другої світової виявилось значно менше рятівним, ніж у момент її закінчення.

Беззаконня розв'язувало руки не тільки окупантам, а й посилювало жорстокість та потенцію насильницьких дій окупованих, дозволяючи/закриваючи очі/підбурюючи мародерства, грабунки, знецінення людського життя, доноси, вбивства, погроми¹⁰² й фор-

¹⁰⁰ Коваль М. Україна в Другій світовій... – С. 127.

¹⁰¹ Там само. – С. 128.

¹⁰² Lower W. Pogroms, Mob Violence and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations and Comparisons // Journal of Genocide Research. – 2011. – 13: 3 – P. 217–246; Lowe K. The Ethnic Cleansing of Ukraine and Poland // Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II / – London: Picador, 2013. – P. 212–270 (електронна книга).

муючи умови для того, щоб окуповані люди включились у «війну всіх проти всіх» (Марк Левін¹⁰³).

Специфічним проявом беззаконня та спільною рисою окупаційних режимів на українських територіях було використання національного питання для підтримки режиму зайд та формування образу «народів-ворогів» й дозволу на фізичне та/або символічне знищення цих народів. Як зауважив Тімоті Снайдер: «Сталін був піонером у галузі національних масових знищень»¹⁰⁴, його «досягненнями» задовго до Гітлера були «польська», «німецька», «румунська», «болгарська», «грецька» та інші національні «операції»¹⁰⁵, що призвели до кривавих трагедій цілих народів, які жили поруч з українцями. Гітлер, своєю чергою, також починав масові вбивства з поляків. «Якби нацистський режим раптом зник у першій половині 1941 р., – зауважив Крістофер Браунінг, – його найсумнозвіснішим досягненням зі знищення людства були б так звані вбивства за допомогою евтаназії 70–80 тис. німецьких психічно хворих, а також систематичні вбивства представників польської інтелігенції... Пізніше Голокост євреїв затьмарив решту надзвичайно численних звірств націонал-соціалізму»¹⁰⁶.

Голокост на українських землях – один із найгірших злочинів проти людства – відбувався на всіх окупованих територіях. Однак його ідеологічне підґрунтя й практики впровадження були виразно

¹⁰³ Levene M. The Crisis of Genocide, Vol. 2: Annihilation: The European Rimlands 1939–1953/ – Oxford: Oxford University Press, 2013. – P. 290–300.

¹⁰⁴ Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Пер. с англ. Л. Журнаджи. – К.: Дуліби, 2015. – С. 127.

¹⁰⁵ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3); Weiner A. Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton, 2001; Нікольський В. М., Бут О. М., Добров П. В., Шевченко В. О. Книга пам'яті греків України. Наукове видання. – Донецьк, 2005; Джуха І. Г. Греческая операция. История репрессий против греков в СССР. – СПб. 2006; Рубльов О., Якубова Л. «Національні справи» та їхній вплив на життя нацменгромад України // Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід. – К, 2014. – С. 225–235.

¹⁰⁶ Browning C. R. The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – P. ix.

різними. Для «двічі окупованих» (Т. Снайдер) територій Західної України та підрадянської України нацистська теорія «жидобільшовизму» трансформувалася з візії в політику¹⁰⁷. Німці – через систему пропаганди – наполягали на тому, що Радянський Союз – єврейська імперія, а всі утиски, що їх зазнали люди під союзними, вчинені безпосередньо інтенціями та практиками єврейської влади. Це не відповідало дійсності. Навпаки, вже з 1938 року, за словами Геннадія Костирченка, припиняється висунення євреїв на партійні та адміністративні посади, натомість починається поступове витіснення зі всіх сфери тих євреїв, які пережили Великий терор. Після Великого терору, зауважив дослідник, ВКП(б) була вже зовсім іншою партією, де «домінантною влади стала нова генерація управлінців, що самостверджувалася, зокрема, й шляхом усунення конкурентів з числа євреїв»¹⁰⁸. Євгеній Добренко слушно зазначив, що підспудна антисемітська риторика, котра супроводжувала репресії проти старої лєнінської гвардії, серед якої було чимало євреїв, у 1939 році перетворилася практично на легітимацію єврейських кадрових чисток у партапараті¹⁰⁹.

Втім для пересічного радянського громадянина, який вже умів та звик звіряти свою поведінку згідно із найдрібнішими «коливаннями лінії партії», цих «сигналів» було достатньо, аби зголоситися на запропоноване німцями поєднання расистської антиєврейської доктрини із політичною доктриною боротьби із більшовизмом: радянська влада напередодні війни сама натякнула на можливість перекладання провини за всі репресивні негаразди на засилля євреїв серед «старих кадрів». Для людей, які не звикли чи не вміли чути зміни владних радянських інтонацій, запропонована нацистами формула провини за минулі утиски була прийнятною, бо вона ясно прописувала модель лояльності до нової окупаційної влади. Анти-

¹⁰⁷ Снайдер Т. Голокост як історія і застереження. – Київ: Медуза, 2017. – С. 138.

¹⁰⁸ Костырченко Г. Сталин против “космополитов”: Власть и еврейская интеллигенция в СССР. М.: РОССПЭН, 2009. 415 с. – С. 57, С. 69.

¹⁰⁹ Добренко Е. Сталинская культура: скромное обаяние антисемитизма // НЛО. – 2010. – № 1 – Режим доступу: <https://magazines.gorky.media/nlo/2010/1/stalinskaya-kultura-skromnoe-obayanie-antisemitizma.html>.

єврейська риторика й подекуди жорстокі практики стосовно євреїв, що їх вчиняли окуповані люди, поставали як підкреслене зречення радянського минулого, вияв підтримки нової влади, яка обіцяла «визволення» від більшовизму. Участь місцевого населення у страдах євреїв у Львові або у Бабиному Яру тривалий час розглядалась та увиразнювалась як вияв притаманного українським націоналістам або пересічним українцям антисемітизму. Тімоті Снайдер переконливо довів, що й у Харкові, й у Сталіно, «основну частину роботи, яка приводила євреїв до місця страти, зробили їхні ж радянські співгромадяни»¹¹⁰, «євреїв (у Сталіно) за причетність до комунізму вбивали самі комуністи»¹¹¹. Беручи участь у вбивстві євреїв, наголошує Снайдер, люди на Західній Україні «намагалися позбутися примари власної причетності до радянського режиму, що тривав протягом одного-двох років», тоді як у таких регіонах, як Донбас, «викреслювана» через участь у масових вбивствах історія, стосувалась цілого покоління¹¹².

Упродовж двох років після німецького вторгнення до України 22 червня 1941 р. близько 1,8 млн євреїв було ввіймано і вбито, здебільшого пострілами. Це явище католицький священник Патрик Дебуа назвав «Голокостом від куль»¹¹³. Серед виконавців геноциду були так звані Айнзацгрупи – чотири батальйони смерті, котрі слідували за регулярною німецькою армією. Їх супроводжували формування СС і поліцейські загони, створені з рекрутів середнього віку, яких зняли з цивільної служби в Німеччині¹¹⁴. Айнзацгрупи, чисельністю лише 3000, «потребували допомоги збройних сил і тісно співпрацю-

¹¹⁰ Снайдер Т. Чорна земля. – С. 165.

¹¹¹ Там само. – С. 167.

¹¹² Там само. – С. 167.

¹¹³ Father Desbois, Patrick. The Holocaust by bullets: a Priest's journey to uncover the Truth Behind the Murder of 1,5 Million Jews. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – P. 236.

¹¹⁴ Goldhagen D. J. Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust. – New York: Vintage, 1997. – 656 p.; Browning C. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. – New York: HarperPerennial, 1998. – P. 271.

вали з ними», – писала Ханна Арендт, зауважуючи, що «стосунки між ними зазвичай були “відмінними”, а іноді навіть “приязними” (*herzlich* – сердечними)»¹¹⁵. Дуже багатьох солдатів «притягували винищувальні операції... вони стояли навколо як глядачі, робили фотографії та зголошувалися допомагати із розстрілами»¹¹⁶. Зазначені обставини, по-перше, знищують міф про «честь», з якою поводити себе офіцери та солдати Вермахту на окупованих територіях. А, по-друге, дозволяє сформулювати проблему провини не тільки катів і виконавців, а й «спостерігачів» – окупантів й окупованих, – що мали можливість втрутитися, але, на відміну від сотень українських Праведників світу та «сірих рятівників»¹¹⁷, які врятували тисячі українських євреїв, обрали для себе стратегію байдужого або зацікавленого невтручання¹¹⁸.

Позиція «спостерігачів» (*bystanders*), проаналізована у дослідженні Сімона Гайсбюллера¹¹⁹, була характерною для тих зон окупації, де запровадження Голокосту здійснювалося за іншим сценарієм. Йдеться насамперед про Буковину, Бессарабію та Трансністрію, де диктатура Антонеску впроваджувала «етнічне очищення», маючи на увазі «очищення від євреїв». Голокост від куль тут також мав місце, однак найбільш розповсюдженим способом знищення євреїв на територіях Бессарабії та Буковини стала депортація, яку окупаційна влада воліла називати «евакуація» що, за висловом Фаїни Вінокурової, спричинило Голокост від голоду та хвороб. Намагання

¹¹⁵ Arendt H. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. – New York: The Viking Press, 1965. – P. 107.

¹¹⁶ Fritzsche P. *Life and Death in the Third Reich*. – Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2008. – P. 200.

¹¹⁷ Сусленський Я. *Справжні герої*. – К.: товариство «Україна-Ізраїль», 1993; Ковба Ж. *Людяність у безодні пекла...* – К.: Сфера, 1998; Ковба Ж. *Людяність у безодні пекла*. – К.: Центр «Ткума», Дух і літера, 2009; Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті: збірка наукових статей. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015. – С. 200.

¹¹⁸ Geissbühler S. “He spoke Yiddish like a Jew”: Neighbors’ Contribution to the Mass Killing of Jews in Northern Bukovina and Bessarabia, July 1941 // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2014. – Vol. 28 (3). – P. 430–449.

¹¹⁹ *Ibid.*

«очистити» румунські землі від євреїв у планах Антонеску означало примусове виселення їх до німецької зони окупації – у гетто, транзитні табори, колонії. Євреї помирили від голоду на шляху цієї «евакуації», потерпали від тифу, грабунків, а потім від виснажливої праці¹²⁰. Це розтягнуте у часі та просторі знищення євреїв призвело до загибелі близька 300 тисяч осіб¹²¹. На окупованій Угорщиною території Підкарпатської України впровадження «расових законів» не мало жодної прив’язки до «жидобільшовизму». Крім того, євреї Закарпаття загалом схвально ставилися до угорців, пам’ятаючи стосунки з ними за часів Першої світової війни. «Расові закони» угорського режиму Міклоша Горті 1938–1942 років більшою мірою були спрямовані на визискування економічної вигоди від накладання на євреїв та єврейські громади економічних обмежень та заборон. Однак з весни 1944 року, коли німецькі війська увійшли до Угорщини, ситуація змінилась: «остаточне вирішення» єврейського питання було здійснено у короткі терміни шляхом депортації та геттоізації єврейського населення із подальшим доправленням десятків тисяч людей до табору Аушвіць¹²². Абсолютно смертельним використання національного питання стало й для українських ромів¹²³, яких знищували як «расово неповноцінних».

¹²⁰ Детальніше: Вінокурова Ф. Голокост від куль, голоду та хвороб: доля євреїв на території Трансністрії (1941–1942) // *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. – Науковий журнал. – Випуск 9. Дніпро, 2017. – С. 27.

¹²¹ Deletant D. *Hitler’s Forgotten Ally Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–44*. – Palgrave Macmillan, 2006. – P. 2, 127.

¹²² Детальніше: Jelinek Y. A. *The Carpathian diaspora: the Jews of Subcarpathian Rus’ and Mukachevo, 1848–1948*. – [Boulder, Colo.] *East European Monographs*; New York, [N.Y.]: Columbia Univ. Press, 2007. – 411 p.; Шторк Т. Голокост на Підкарпатті / Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / український варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапеч, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. – С. 213–224; Shandor, Vincent: *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century. A Political and Legal History*. Ukrainian Research Institut, Harvard University, n. d. – P. 344.

¹²³ Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів / Авт.-упор. Михайло Тяглий. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. – С. 208.

У той час, коли угорці та румуни виразно нехтували українцями, їхніми потребами та інтересами у розвитку та збереженні мови, освіти, радянська та німецька окупаційна влади маніпулювали національними почуттями українців тонше, обіцяючи їм навіть запроваджуючи, як було вказано вище, позірну українізацію. Недосвідчені у політичних іграх та позбавлені суб'єктності у вирішенні національного питання по-різному сприймали ці маніпулятивні заходи. Певна частина у певний час сприймала ці загравання з надією, певна частина вбачала в українізації можливість символічної помсти сусідам-поневолювачам – полякам, росіянам, румунам. На вулицях Горлівки (Сталінська область) у перші дні окупації, наприклад, з'явилися плакати¹²⁴ «Геть кацапів з України». Співробітники окупаційної преси раз у раз акцентували увагу на тому, що російська для України є мовою чужою, а її носії уособлюють «жидобільшовицький режим». Газета «Український голос» (м. Кіровоград, 1941 р.) з нагоди намагання колишніх радянських чиновників продовжувати говорити російською й за німецької влади писала: «Годі. Мусимо сказати “випробуванім” керівникам мовою Тараса Бульби: “Ми вас породили, ми вас і вб'ємо”»¹²⁵. Попри наміри окупантів, іноді всупереч цим намірами, «українське національне життя на колишніх радянських землях, – як зазначив Ярослав Грицак, – у перші місяці німецької окупації само по собі проявило дивовижну здатність до регенерації. По всій Україні швидко ремонтувалися школи й уже восени 1941 – взимку 1942 р. вчителі проводили заняття з дітьми. Розпочалася робота над написанням нових підручників, при цьому особливий наголос ставився на забезпечення ними викладання мови, історії і культури. За короткий час було засновано 115 українських газет. На Сході України відкрилися “Просвіти”, кооперативи і профспілки, відновила свою діяльність Українська автокефальна церква. На вулицях Східної України все більше чулося української мови, оскільки зник страх перед репресіями. Під час

¹²⁴ Грідіна І. Вказ. праця. – С. 247.

¹²⁵ Українське слово. – 1941. – № 6. – С. 2. Цит. За: Кіровоград у роки окупації: життя населення та окупантів (документи і спогади): [альбом] / автор-укладач О. Жосан. – Кропивницький: Ексклюзив- Систем, 2018. – С. 66.

масових мітингів і демонстрацій сотні і тисячі людей включалися в обговорення майбутнього України»¹²⁶.

Слід констатувати, що насправді українське питання цікавило поневолючів настільки, наскільки воно могло сприяти просуванню військ та/або стабілізації окупаційного режиму. Ані Сталін, ані Гітлер збиралися реалізовувати надії тих українців, які сподівались на постання незалежної держави. Гітлер, як і значна частина західноєвропейських політиків, взагалі не бачив різниці між росіянами та українцями. У липні 1942 р. у колі своїх найближчих однодумців Гітлер заявляв: «Ми зацікавлені в тому, щоб ці росіяни, чи так звані українці, не надто розмножувалися: адже ми маємо намір домогтися того, аби одного чудового дня усі ці землі, що раніше вважались руськими, були повністю заселені німцями»¹²⁷. Сталін, скориставшись антипольськими настроями у Західній Україні, у 1939 році зробив ставку на розвиток української освіти та культури радянського взірця. Однак за другою радянської окупації цих територій радянська пропаганда, з одного боку, продовжуючи тезу про братерство та «майже один народ» стосовно росіян та українців, з іншого боку, взялася за формування образу українського націоналіста як «фашиста», «гітлерівського посіпаку»¹²⁸ та поєднала (чи майже поєднала) «націоналістів» і «нацистів», увівши у поле пропаганди вже у перші післявоєнні роки¹²⁹ образ «українсько-німецького націоналіста» «бандерівця».

¹²⁶ Грицак Я. Нарис історії України. – С. 165. // <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>.

¹²⁷ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера [Текст]: пер. с нем. / Г. Пикер. – Смоленск: Русич, 1993. – 496 с. – С. 452.

¹²⁸ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн. 3. – К.: Темпора, 2013. – С. 125.

¹²⁹ У кінострічці «Подвиг розвідника» (1947 р.) режисера Бориса Барнета колабораціонізм вперше пояснено не класовими протиріччями, не бажанням «надолужити за німців й жити красиво», а націоналістичними поглядами: «зрадник приходить до німців, заявляючи, що він – українець [...]»: «У Москві свої пісні, у нас – свої» // Орлова А. С. Художественные фильмы о Великой Отечественной войне 1946 – 1956 гг. как отражение изменений в политической жизни СССР // Вестник МГОУ: Серия исторические и политические науки. – 2015. – № 3. – С. 170. – Режим доступу: <http://www.vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/8339>.

Прагматичне й цинічне використання національного питання всіма окупаційними режимами призводило до ятрання старих «історичних ран» та формування нових. Снайдер звертає увагу, на «справді геноцидне польсько-українське протистояння» на окупованих землях. Воно мало свої корені у передвоєнних репресіях, які заподіювались українцям у процесі політики «полонізації», «осадництва» тощо. Водночас польська меншина на західноукраїнських землях була вразливою до віктимізації під час актів насильства з боку пригноблених українців. Це непрості стосунки, пов'язані з почуттям провини, жагою помсти, обопільною жорстокістю, підживлювалися й розбудовою нацистської імперії, й радянським імперіалізмом, і щоденними репресивними заходами обох окупаційних режимів. Геноцидне протистояння поляків та українців під окупантами набувало різних форм – від байдужості до страждань «іншої» спільноти до актів «розплати» в яких і поляки, й українці вбачали можливість віднайти свою, історичну або побутову, справедливість.

Слід підкреслити, що внутрішні національні, соціальні, релігійні протистояння, що давалися взнаки під час окупації, були не унікальною ознакою українських земель, а радше трагічним правилом воєн, у яких, за словами Карми Набулсі, «поява іноземної окупації часто діяла як каталізатор, вивільнюючи основні конфлікти, що наростали у суспільствах. Тому соціальні реакції на окупацію не можуть бути зрозумілими тільки з точки зору міждержавного конфлікту. Існуючі соціальні, політичні, релігійні культури формують структурний вплив на характер та кінцевий результат окупацій»¹³⁰.

Пересічні люди вдавалися до різних тактик стосовно використання національного питання на свою користь. І їх, цих тактик, навіть у житті однієї людини, могло бути безліч. За обставин нагальної потреби пристосуватися, деякі люди «знаходили» у себе німецьке, українське, російське, румунське, угорське і знову російське коріння. Інші відчували чи проголошували себе «інтернаціоналістами».

¹³⁰ Nabulsi K. Traditions of War: Occupation, Resistance and the Law: Occupation, Resistance, and the Law. – Oxford University Press, 2005. – P. 64.

Деякі були готові битися й померти, але не зрадити своїй нації. Дехто можна припустити, що таких було багато – вибудовували локальні системи солідарності, не розбираючись у вигодах чи не-вигодах тих чи інших національно-окупаційних пропозицій.

Ані вигнання нацистських, румунських, угорських окупантів, ані завершення Другої світової війни не означало для українських територій припинення звірств та символічного таврування цілих народів. Негативно-трансформаційна окупація західних земель позначилася репресіями проти українців, таврованих, як було зазначено вище, «українсько-німецькими націоналістами». Масові депортації й примусові виселення українців упродовж 1944–1951 років стали своєрідним «вирішенням» українського питання для радянсько-російського імперіалізму. Стигматизованими як зрадники опинилися й кримли, чия депортація¹³¹, за словами Брайяна Вільямса, була нічим іншим, як прихованим геноцидом¹³². Побутового таврування зазнавали радянські німці, з мовчазної згоди, розцінені як підтримка, набував розповсюдження побутовий антисемітизм, котрий згодом перетворився на державну антиєврейську кампанію, що не сягнула свого масового апогею внаслідок смерті її головного замовника – Йосипа Сталіна.

Ще одна подібність окупаційних режимів на українських землях полягала в організації масових депортацій, в основі яких були різні завдання, однак практики насилля, зневаги та абсолютного знецінення людського життя були цілком схожими. Масовими депорта-

¹³¹ Постановление ГКО № 5859-сс от 11 мая 1944 года Москва, Кремль. О крымских татарах РГАСПИ. – Ф. 644. – Оп. 2. – Д. 333.

¹³² Williams B. G. Hidden Ethnocide in the Soviet Muslim Borderlands: The Ethnic Cleansing of the Crimean Tatars // Journal of Genocide Research. – 2002. – 4:3. – P. 357–373; Blank S. A Double Dispossession: The Crimean Tatars After Russia's Ukrainian War // Genocide Studies and Prevention. – 2015. – 9: 1; Див. також: Legters L. H. Soviet Deportation of Whole Nations: A Genocidal Process / in Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views. – New York: Garland Publishing, 1997. – P. 112–135. Продовження репресій проти кримськотатарського населення за умов російської окупації 2014 року ставить питання про незавершену Другу світову для України. Stephen Blank S. A Double Dispossession: The Crimean Tatars After Russia's Ukrainian War // Genocide Studies and Prevention. – 2015. 9:1.

ціями радянська влада позбувалася «класових» ворогів, «шпигунів», «нацистських посіпак». І румунська, й німецька влада «відзначилися» масовими депортаціями-вбивствами євреїв. Нацистські примусові переселення (вони, щоправда, починались як добровільні¹³³) заторкували мешканців українських земель як робочої сили для Райху¹³⁴. «Прямим продовженням злочинних дій окупантів, – зазначив Михайло Коваль, – що мали на меті вигнання радянських громадян на невідільницькі роботи до Німеччини, була примусова евакуація населення міст і сіл під час відступу»¹³⁵ нацистських військ. Загалом, за даними М. Коваля, з 1941 по 1944 рр. з України в її нішіні межі, включно із Закарпаттям та Кримом, було депортовано 2,4 млн. «східних робітників»¹³⁶.

Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі кваліфікував масові насильницькі депортації, запроваджені нацистами на території України, як військовий злочин проти людства. Депортації, вчинені мешканцям України з боку радянського режиму, й досі не дістали аналогічного міжнародного покарання.

Відмінності окупаційних режимів

Відмінності окупаційних режимів виходили з тієї візії майбутнього, яке окупанти вбачали бажаним та прийнятним для себе на поневолених землях. (Варто зазначити, що ці візії, а з ними й практики, змінювалися залежно від низки факторів, головними з яких були міжнародна обстановка в цілому й становище на фронтах зокрема).

¹³³ «Період від січня до квітня 1942 р. німецькі посадові особи визначали як „короткий час вербування добровольців”», – зазначила Тетяна Пастушенко // Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953); Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – С. 46.

¹³⁴ Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація // Україна в Другій Світовій війні. Погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн.2. – С. 41.

¹³⁵ Коваль М. Вказ. праця. – С. 180–181.

¹³⁶ Там само. – С. 183.

Так, анексії польських і румунських земель для керівництва СРСР означали відновлення імперії, чий території було втрачено внаслідок Першої світової війни й більшовицького перевороту. Відповідно до цього бачення, землі сприймалися як «свої», такі, що мають уподібнитися до решти радянських-імперських територій з усіма їхніми економічними (націоналізація, державна власність, колгоспи тощо), культурними («національна по формі інтернаціональна за змістом») та соціальними («державна робітників та селян»), національними («республіки-сестри», СРСР – батько) ознаками. Для румунів, які у 1941 році повернули собі Буковину та Бессарабію, ці території також сприймалися як свої, а території Трансністрії – такими, що можуть стати своїми після завершення війни. Звідси виходили практики окупантів – не націлені на знищення промислового потенціалу або хижацьке обкрадання місцевого населення. У той час, для гітлерівців радянські слов'яни були визначені як головні жертви сумнозвісної нацистської «політики голоду» (*Hungerpolitik*), стратегія якої з'явилася за кілька місяців до початку операції «Барабаросса» й вимагала, щоб німецькі війська «жили за рахунок окупованих земель». Це означало радикальне заплановане скорочення харчових ресурсів, доступних для цивільного населення окупованих та неокупованих радянських територій. Очікувалося, що результатом стануть масові смерті й звільнення «життєвого простору» від зайвих людей слов'янського походження. Як зазначає історик Алекс Кей, коли німецькі війська у червні 1941 р. перетнули кордон окупованої Радянським Союзом східної Польщі, «усі провідні військові й політичні інституції Німеччини долучилися до формулювання політики голоду або дали знати про свою очевидну згоду з нею. Це стало державною політикою»¹³⁷. Невдачі «бліцкригу» дещо змінили часові пріоритети запровадження «політики голоду», оскільки німецька армія потребувала харчів, однак для великої

¹³⁷ Kay A. J. «The Purpose of the Russian Campaign is the Decimation of the Slavic Population by Thirty Million»: The Radicalization of German Food Policy in Early 1941 / in Alex J. Kay, Jeff Rutherford, and David Stahel, eds., *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization*. – Rochester, NY: University of Rochester Press, 2012. – P. 114.

кількості місцевостей – переважно українських міст – нацистський терор голодом¹³⁸ був однією з величезних трагедій окупації, внаслідок яких мешканці міст масового помирали від голоду. У Києві з часу приходу німецьких військ до 1 квітня 1942 р. від голоду, холоду й викликаних ними недуг померло від 80 до 120 тис. городян¹³⁹. За даними Харківської міської управи, у другій половині грудня 1941 – першій половині грудня 1942 рр. померли від голоду 13139 харків'ян, що становило 58,4 % усіх померлих за цей період¹⁴⁰.

Слід підкреслити, що пересічні «визволителі» не завжди знали й розуміли великі стратегії свого керівництва. Дуже красномовним свідченням про те, що радянські армії та чиновники не мали уявлення про те, куди простягаються територіальні апетити Москви, презентовано у повідомленнях про загибель радянських воїнів на Закарпатті, які виписував військкомат у листопаді 1944: з чотирьох похоронок, представлених на виставці «Україна: незакінчена війна» (2019) в двох місцях загибелі зазначено як «Ужгородська округа, Чехословаччина» (3 листопада) та «м. Мукачеве, Чехословаччина» (1 листопада), в одному згадано назву «Карпатська Україна» (14 листопада), ще в одному прописано «Ужгородську область» (25 листопада) без прив'язки до жодної держави¹⁴¹. Не менш красномовним у контексті розуміння «своїх» і «чужих» територій виглядає лист письменника Владіміра Беляєва Микиті Хрущову щодо ситуації у Львові під час другої радянської окупації: «Надо всячески глубоко-

¹³⁸ Лисенко О., Маєвський О., Заболотна Т. Терор голодом: нацистська окупаційна політика в Україні (1941–1944 рр.) // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (18) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інститут історії України НАН України. – К., 2017. – С. 62.

¹³⁹ Малаков Д. Незабутнє минуле Києва – у фотоальбомі «Київ. 1939–1945» / Д. Малаков // Дзеркало тижня. – 2006. – № 4 (583) 4–10 лютого // <http://www.dt.ua>.

¹⁴⁰ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1944). – Х.: Прапор, 2006. – С. 279.

¹⁴¹ На цю деталь звернув увагу Андрій Соловець. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Виставка «Україна: незакінчена війна». – 2019. – зал № 12.

кой разъяснительной работой выбивать из сознания бойцов и офицеров [...], что нет собственно говоря особой разницы между Дрезденом и Львовом: тот и другой оккупированные города, население в обоих враждебные и соответственно можно себя вести в них»¹⁴².

Утім, як точно поводити себе «відповідно» пересічні окупанти не знали, тож діяли на окупованих землях згідно з наказами власного командування та послуговуючись тактичними міркуваннями й персональними уявленнями про добро та зло. Саме ці персональні уявлення, персональна поведінка вкарбовувались у пам'ять окупованих людей й сприяли формуванню певних генералізованих пропагандою або заборонених, однак збережених пам'ятевих конструкцій, в яких румуни в Одесі, радянці у Львові поставали як дикі, бідні, дрібні крадії («Одни честные люди ехали во Львов выполнять наказ партии, строить молодую для этого города советскую власть, другие ехали во Львов как в Колорадо, все их интересы были заполнены обогащением»)¹⁴³, угорці та словаки сприймалися майже своїми «сусідами», нацисти – як криваві та жорстокі злочинці, або як не такі вже й погані люди, що ділилися їжею, допомагали з ліками, були «добрими, бо не розстріляли, хоча й могли» («Когда же немцы отступали, то они брали по мужчине из каждого двора на расстрел, повели их к кукурузному полю и там, оставив одного немца, ушли, чтобы тот закончили свое черное дело, но этот немец как раз оказался человеком, сказал, чтобы мужчины спрятались в кукурузе до полного ухода немцев, что они и сделали»¹⁴⁴.)

Відмінності окупаційних режимів полягали у різній природі колоніалізмів запроваджуваних радянським та нацистським керівництвами (почасти копійованих та/або примусово-добровільно наслідуваних їхніми союзниками) й втілюваних пересічними виконавцями. Радянський імперіалізм був націлений на інтеграцію поневолених земель, їхню уніфікацію, соціально-економічне виправлення/підтягування та «всмоктування» (Вахтанг Кебуладзе) й використан-

¹⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп 41, спр 2. Арк. 23.

¹⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп 41, спр 2. Арк. 20

¹⁴⁴ Ніна Петрівна, 1919 р. н., м. Горлівка. Запис зроблений В. Григор'євою, 2010 р.

ня їхніх здобутків. Упродовж війни його прикрашали соціальними та національними гаслами, які таргетували надії на справедливість, соборність (або квазісоборність), рівність, потенції швидкого прогресу. Носії радянського імперіалізму на окупованих польських, румунських, угорських територіях часто-густо виглядали як дикуни, котрі не бачили й нічого не знали про світ та здобутки цивілізації, а тому здавалися нижчими за тих, кого окупували, та почасти не сприймалися (принаймні певний час) як серйозна колоніальна загроза. Нацистський расовий імперіалізм був відцентрованим, орієнтованим на виразну ієрархію націй, у котрій окуповані люди посідали значно нижчу сходинку, ніж окупанти. Виконавці – солдати, офіцери, чиновники окупаційної влади – демонстрували свою зверхність, однак не намагалися «підтягнути», покращити, навчити окупованих «варварів» бодай чомусь: насаджуючи «новий порядок» через насильство, нацисти не вдавалися й не збиралися вдаватися до культурної експансії, воліючи навіть не давати «тубільцям» вивчити мову «нового господаря».

Вбачаючи в окупованих землях «своє», радянська влада творила беззаконня, проте забезпечувала його запровадження імітацією легітимних підстав – спираючись на показові суди, прикриваючи його ретельним бюрократичним інструктивним письмом. Система радянського сімейного заручництва була жорсткою, людиноненависницькою, однак мала під собою квазіправове підґрунтя. Нацистська система заручництва була виразним елементом «варваризації» війни: заручниками ставали люди, схоплені під час облав й розстріляні як випадкові «числа» – «п'ять за убивство сільського старости, двадцять – за вбивство районного»¹⁴⁵. Якщо радянська влада воліла приховувати масові смерті, заподіяні нею, вдаючись до вивезень своїх жертв у ліси, розстрілів вночі, тортур у закритих від очей тюрмах, то нацисти діяли демонстративно. Навіть у тих випадках, коли місця масових страт євреїв охоронялися кілька днів тому, це робилося не для того, щоб приховати від мешканців заподіяне зло, а щоб нікого зі страчених не можна було врятувати. Слід зазначи-

¹⁴⁵ Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-1473. Оп. 1. Д. 6. Л. 149.

ти, що так само демонстративно вчиняли масові страти й румуни, полишаючи сотні непохованих тіл. Навіть нацисти обурювалися «технічним забезпеченням румунських каральних акцій» та називали екзекуції, здійснені румунами, садистськими¹⁴⁶. «Голе життя» було не фігурою мовлення, а реальністю страт, які відбувалися на очах або при повному усвідомленні інших окупованих людей, які, через формування приписів «не допомагати», «не переховувати», «не вступати у стосунки» із таврованим населенням (передусім, євреями, ромами, а також партизанами), ставали – вільно чи не вільно – частиною вбивчої машини. Зачинені двері для єврея, відмова у переховуванні, внесення євреїв до списків – усе це робило окупованих людей пасивними учасниками геноциду й, за наявності совісті, лягало важким на неї тягарем, з яким треба було жити й якому треба було дати раду. Зважаючи на те, що нацисти показово знищували дітей, старих, немічних, хворих психіатричних лікарень – тобто людей, до яких у спільнот, і зазвичай сформоване турботливе ставлення – каральні акції гітлерівського режиму сприймалися як більш жорстокі й нічим не виправдані, а сам режим, особливо після зруйнованих надій на краще, гіршим, аніж радянський. Образ, що склався стосовно німців у часи Першої світової війни, абсолютно не відповідав діям, учиненим нацистами на окупованих територіях: «...німіці, – писала аспірантка Львівського університету М. Ю. П'ясецька, – почали показувати себе такими, якими вони є в дійсності. Українське військо спихають, не допускають до війни, а тримають начебто якусь театральну трупу... Остро відчувалось і в місті, і по селах, що головним хазяїном був німець... Вони відносились до усіх нас з великим презирством. До всіх однаково. Вони почували себе як півбоги. Вони всюди казали: "Да, да, цю землю ми собі здобули". Ми добре бачили і розуміли, що вони як тільки покінчать з євреями, то теж саме робитимуть і з нами»¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Вінокурова Ф. Вказ. Праця. – С. 37.

¹⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 166 «Комиссия по истории ВОВ при АН УССР». – Оп. 2. – Спр. 277 «Копия стенограммы беседы с аспирантом Львовского университета П'ясецкой Н. Ю». – С. 30.

Слід зазначити, що за часів другої окупації західноукраїнських земель, радянські силовики чинили з місцевим населенням такі самі каральні акції, що й нацисти: облави, заручництво та випадкове й нічим не виправдане беззаконня було частиною повсякдення для сільського населення, якому залишалася, щоправда, можливість скаржитися на це в листах до партійних органів і партійних керівників: *«Ни при австрийском господстве, ни при поляках, ни при немецкой оккупации не было у нас никаких убийств (в один год только сожгли хлеб на поле польских помещиков), а теперь не проходит дня и ночи, чтобы в каком-то селе кого-либо не убили. Наше НКВД или НКГБ помещается в доме уездного суда (при австрийском и польском господстве) и спят себе спокойно. Никто из них не пойдет ночью в село проверить тех бандеровцев, но 1–2 раза в неделю делают вылеты на спокойные села, заберут в избах спокойных людей, привезут их в Косов и хвалятся, что это бандеровцы или бандиты. Держат их в тюрьме по 3–6 месяцев, а потом выпускают. Или они гибнут в тюрьме либо от тифа. Либо от истощения»* (Станіславська (Івано-Франківська) область, 29 вересня 1945 р.)¹⁴⁸.

Ще однією суттєвою відмінністю окупаційних режимів була наявність або відсутність їхньої міжнародної легітимації, котра, власне, й зумовлювала засудження або підтримку зміни кордонів, розширення територій за рахунок інших держав, а також давала міжнародний мандат на запровадження специфічної політики на відповідних територіях. Якщо нацистські й радянські зазіхання на територію Польщі спричинили початок Другої світової війни (за європейською версією історії), то перемога СРСР та союзників стала точкою відліку для формування не тільки нової мапи Європи, поділеної на сфери впливу, а й для легітимації територіальних надбань власне Радянського Союзу, закріплених зокрема, й системою двосторонніх договорів (із Польщею, Румунією, Чехословаччиною). Міжнародне право й міжнародне визнання нових кордонів СРСР виявилось для українців, з одного боку, визнанням отриманої в результаті Другої світової війни соборності. Однак, з іншого, ввело у «сліпу» зону характер встановленого на цих землях режиму

¹⁴⁸ Лист М. Хрущеву // ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп 41, спр 2, арк. 78.

та «позбавило» адекватності й почасти навіть можливості дискусії щодо термінологічного словника для його описання. Вже згадувана у першому нарисі, однак варта того, щоб згадати її знову, заява президентки Естонії Керсті Кальюлайд, зроблена на заходах, присвячених 80-річчю початку Другої світової у Польщі, про те, що для Естонії Друга світова завершилася 25 років тому – у 1994 році, «коли останні ешелони з радянською технікою залишили країну»¹⁴⁹, найкраща ілюстрація того, що термінологічний і хронологічний словники аналізу війни для бездержавних народів усе ще лишаються на порядку денному не тільки в істориків, а й у політичної спільноти.

Життєві траєкторії окупованих людей

Життя пересічних людей під різними окупаційними режимами не піддається жодній схематизації та жодній концептуалізації. По-перше, тому, що фоновими практиками цього життя завжди й усюди було горе, вигнання та смерті «інших», й число цих «інших» завжди було величезним, а практики власного порятунку – тіла та/або духу чи совісті – орієнтовано на приклад цих знищуваних режимами «інших». По-друге, концептуалізація неможлива, оскільки у біографії однієї й тієї самої людини могли відбуватися такі різкі розвороти й різновекторні вибори – від палкого радянського патріотизму до палкої боротьби із «жидобільшовизмом», від байдужого «нас це не стосується» до рятування євреїв у себе вдома, від надій на німців-визволителів до запеклої боротьби із ними у лавах радянського чи оунівського підпілля тощо – що будь-яка спроба виявити в тому генералізовану закономірність видасться невдалою. Тим паче, що навіть найдивовижніший злам міг бути не вибором на все життя, а ситуативною реакцією, після якої не ставалося ні осмислення, зміни власної позиції, а іноді не залишалося й самого життя. По-третє, намагання звести всю багатоманітність сценаріїв проживання окупації до сталого трикутника «герої-зрадники-жер-

¹⁴⁹ President Kaljulaid will attend the World War II commemorative event in Poland. – 31.08.2019. – Режим доступу: <https://www.president.ee/en/meedia/press-releases/15400-president-kaljulaid-will-attend-the-world-war-ii-commemorative-event-in-poland/index.html>.

тви» не витримує документальної перевірки – воно було та почасти залишається політично заангажованим. Політичне забарвлення цієї конструкції спричинене локусом державних кордонів й державної приналежності, відповідно до яких маркується «героїзм», «зрада» та «жертвовність». У цій площині постає й залишається дискусійним питання щодо концепту «зрада батьківщини» за умов, коли для численної кількості українців саме поняття «батьківщина», «своя держава», «громадянство» було не тільки персонально неоднозначним, а й посиленням репресивною політикою держав, у межах яких українці опинилися.

Як справедливо зазначають Елеонора Нарвселіус та Гелінада Грінченко, поняття «зради» не є стабільним та завданним раз й назавжди. Його змістовне наповнення залежить від змін у розумінні кордонів – як географічних, політичних, так і ментальних, від наявності усвідомленого «ми» як маркера спільної (сусідської, етнічної, регіональної, національної, професійної тощо) ідентичності, від оцінки сучасниками (що можна суттєво відрізнитися від оцінки наступних поколінь) обставин «зради», від психологічних, національних, соціальних інтенцій, які люди мали до катастрофи війни та окупації, від уявлень про те, кого люди мали за ворога, від результату, котрий мала чи не мала колаборація/зрада тощо¹⁵⁰. Очевидно, що всі люди, які потрапили на окуповані території, у той чи інший спосіб колаборували з ворожим режимом: реєструвалися на біржі праці й отримували роботу та/або посаду, працювали вчителями та лікарями, віддавали, хай і під примусом, значну частину свого врожаю, брали участь у товарообміні, користувалися документами та грошима окупаційного режиму тощо. Колаборували навіть ті з них, що були пов'язані з підпіллям, червоними партизанами, вояками ОУН-УПА, оскільки вимушена, тимчасова та/або показна лояльність до режиму дозволяла їм зберігати життя, мати певні статки та/або інформацію тощо. Очевидно також, що будь-якої миті кожна

¹⁵⁰ Narvselius E. and Grinchenko G. "Formulas of Betrayal": Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory // Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal / Ed. by Gelinada Grinchenko, Eleonora Narvselius. – Palgrave Macmillan, 2018. – P. 1–30.

людина могла опинитися серед жертв – або політично зумовлених або випадкових, схоплених під час облав заручників. Зрозуміло, що кожній людині випадав свій шанс і свій момент героїзму, оскільки передати інформацію, підтримати когось грошима, поділитися хлібом із ув'язненими євреями, військовополоненими, вояками УПА, партизанами, саботувати відправку примусових робітників, попередити про депортацію – все це за умов панування крвожерливих режимів може маркуватися як героїзм.

Як зазначив Ерік Карлтон, намагаючись віднайти спільні характеристики поведінки людей в умовах окупації, «більшість людей на окупованих територіях не були ані лютими резистантами, ані опортуністичними колаборантами. Більшість із них опікувалась своїм повсякденним життям настільки нормально, наскільки це було можливо, сподіваючись не брати участь у чомусь драматичному й сподіваючись, що одного разу все зміниться на краще. Більшість з них не були ні особливо сміливими, ні особливо боягузливими, однак часто траплялося, що налякані люди могли бути надзвичайно сміливими, ... а сміливі могли демонструвати незрозумілі нервові зриви»¹⁵¹.

Для частини українців у різних зонах окупації присутність поневолювачів була випробуванням на виживання. При цьому радянські українці мали більше навичок такого виживання, ніж українці Буковини або Галичини. Для деяких окупаційні режими ставали можливістю покращити життя – відкрити свою справу, забрати порожнє після страти або депортації хазяїв житло тощо. Водночас, коли сотні тисяч людей вмирали від голоду, катувань, гинули від куль, інші могли взагалі «не побачити» окупацію. Так, певна кількість сільських мешканців через особливості адміністративного устрою окупаційного режиму «не бачила німців»¹⁵²: *«Хуторяне видели немцев издали. [] Немцы в хутор пришли всего на три дня и*

¹⁵¹ Carlton E. Occupation. The policies and practices of military conquerors. – London, Routledge – P. 144.

¹⁵² Детальніше про це: Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / Іван Дерейко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – С. 174.

старостой назначили Степана»¹⁵³; «Коли війна погнала “руських” на схід, прийшли німці, але їх ніхто в селі не бачив. Вони були в містах. У нашому селі люди вибрали війта, і він мав урядувати»¹⁵⁴, «Німці бували в селі набігами. Керували в основному поліцаї»¹⁵⁵. А певна кількість буковинців взагалі не вбачала окупантів у румунах, оскільки вони відновили порядок, який існував до радянського загарбання території.

Люди думали про те, чи гірша чи краща та влада, що приходила зі зброєю та своїми порядками, але відповіді для себе не знаходили. Одна з респонденток історика Миколи Боровика, мешканка Київської області, відповідаючи на питання, за якої влади – окупаційної чи радянської – їй жилося краще, відповіла:

«Знаєш, тоді такий час був, що за короткий проміжок відбулося надзвичайно багато подій. І голод, і колективізація, і війна – все разом, люди не встигали оговтатися від однієї біди, як приходила інша. Ми вже не розуміли, що для нас краще, а що гірше»¹⁵⁶.

Подібну думку висловив Арсеній Мироненко, шестидесятирічний мешканець с. Мельники Чигиринського району Кіровоградської області, записавши у листопаді 1943 року у своєму щоденнику: «Партизани забрали в Чучупак Гапки корову та кабана і по селу забирали в людей майно, все робилось вночі... (...) День хмарний, ніч була ясна і мороз вранці, а з півдня повів вітер. Смутно на світі, важке життя, багато влад»¹⁵⁷. Розгубленість та непевність у тому, як українцям було б краще, зазначали у своїх записах й окупанти. Італійський солдат писав у своєму щоденнику про настрої людей

¹⁵³ Щербакова Г. Провинциалы в Москве. Реалисты и жлобы. – Ел.ресурс: [Цит. 2011, 19 серпня]. – Доступний з: <http://lib.rus.ec/b/166741/read>.

¹⁵⁴ Зі спогадів бабусі (Прикарпаття) // Проект Бі-Бі-Сі: Про війну не з підручників. – Ел.ресурс: [Цит. 2011, 19 серпня]. – Доступний з http://www.bbc.co.uk/ukrainian/forum/story/2004/05/printable/040504_forum_ww2.shtml.

¹⁵⁵ Баришполець М., Смольницька М. Друга світова війна як подія і пам'ять в житті окремого населеного пункту: на прикладі історії села Головорув' / М. Баришполець, М. Смольницька // Сторінки воєнної історії України. – 2017. – Вип. 19. – С. 215.

¹⁵⁶ Боровик М. Міт революції і нова схема української історії. – С. 17.

¹⁵⁷ ЦДАГО України Ф. 166, оп. 3, спр.260. Арк. 13.

з м. Сталіно (Донецьк), у яких мешкав, так: «Люди не знають, що краще для України: перемога Червоної Армії, продовження війни та подальше відновлення комуністичної влади чи краще, аби все залишилося так, як є»¹⁵⁸.

Українські та зарубіжні історики сходяться у думці про те, що історія окупації була «вписана у пам'ять» як катастрофа серед інших катастроф, що їх зазнав український народ¹⁵⁹. І для частини свідків – ця катастрофа пригадується не як найбільша: «А в войну у нас еще хоть еда была...А когда уже пришла Красная армия, забрали все на свете, ни на что не смотрели, даже на детей. Забрали все подчистую»¹⁶⁰. Голод та репресії на шкалі трагедій посідали для певної частини українців, які не голодували за окупації й не зазнали репресій, значно вище місце.

Окуповані спільноти всупереч розповсюдженій радянській формулі «самі тільки жінки, старі й діти» не були суцільно жіночими спільнотами. Українські історики переконливо доводять, що причини залишення чоловіків призовного віку на окупованих територіях полягали у неспроможності влади, за об'єктивних (оскільки гітлерівці наступали дуже швидко) та суб'єктивних (поширення панічних настроїв, брак інформації, управлінський хаос) обставин, організувати мобілізаційні процеси. Внаслідок цього мільйони чоловіків не дісталися фронту, сотні тисяч потрапили в полон чи оточення й мусили повертатися додому зі статусом дезертирів. За даними Людмили Рибченко, тільки по Київському особливому та Одеському військовим округам на окупованій території залишило-

¹⁵⁸ Giacomo Bruno Di Daniel. Sette Mesi Con La «Pasubio». – Ел.ресурс: [Цит. 2011, 6 січня] – Доступний з: <http://www.maserada.com/pasubio.htm>.

¹⁵⁹ Snyder T. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. – New York, 2010. – 524 p. (укр. переклад: Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталінім. – К., 2011. – 448 с.); Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К.; Дніпропетровськ, 2012. – 508 с. та ін.

¹⁶⁰ Анна Тихоновна П., 17.10.1939. – Запис зроблений І. Гартман, 2008 р. – тут й нижче записи наведено мовою першоджерела. У письмових свідченнях збережено орфографію автора/авторки й стилістика документів.

ся відповідно 1 625 174 та 813 412 чоловіків¹⁶¹. Долі чоловіків, сценарії їхнього життя склалися по-різному: певна частина активно переходувалася від примусових робіт, трудових мобілізацій, депортації до Німеччини, від постановки на облік нацистської влади. Інша частина реєструвалася як безробітні. За даними Сергія Гальчака, Тетяни Пастушенко та Марини Шевченко, вже восени 1941 року у Запоріжжі на біржі праці було зареєстровано 6,4 тис. безробітних чоловіків-металургів, у Харкові – понад 100 тис. безробітних, у містах Донбасу – близько 144 тис. безробітних гірників¹⁶². Декотрі знаходили роботу та «працювали на ворога», бо не мали іншого способу прогнати. Декотрі ставали частиною армії оstarбайтерів. Чоловіки у сільській місцевості (вчорашні голови сілрад, вчителі, бухгалтери) очолювали громади та ставали старостами. Близько 100 тисяч чоловіків за підрахунками Мартіна Діна¹⁶³ потрапили до лав допоміжної поліції. Десятки тисяч чоловіків встали до озброєної боротьби як радянські партизани чи вояки УПА.

Життя під окупацією призводило до певних соціальних та просторових змін. Серед соціальних найвиразнішою була інверсія гендерних ролей, яка полягала у тому, що жінки перебирали на себе функції годувальниць, захисниць не тільки для дітей, а й для власних чоловіків. Перерозподіл традиційних ролей здійснювався через, зокрема, традиційне уявлення про безпеку війни для чоловіків, однак – не для жінок. У певних випадках для певної кількості

¹⁶¹ Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України // Україна в Другій Світовій війні. Погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько / Л. Рибченко. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 303.

¹⁶² Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація // Україна в Другій Світовій війні. Погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн.2. – С. 47.

¹⁶³ Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1944. – N.Y.: St. Martin's Press, 2000. – С. 106–107.

жінок він був усвідомлений як «корисна меншовартість», котра конвертувалась у відчайдушній переконаності у тому, що «жінкам нічого не буде, бо війна – не жіноча справа»: «– Дитя спасла? Спасла, – об'яснила она твердо. – А остальное не твое дело... Пусть мужики воюют, если смогут...»¹⁶⁴; «Я ничего плохого не делаю, и вы, немцы, мне не сделаете ничего»¹⁶⁵.

Така конвертація діяла як дозвіл на активність у межах простору, що маркувався як жіночий, а часто-густо й на більшу свободу поза його межами. Частина жінок (ті, що мали дітей або чоловіків, яким загрожувала небезпека, й ті, що були молодими та патріотично налаштованими) імпліцитно зголосилися на сприйняття себе як ресурсу¹⁶⁶, «витратного матеріалу» чи, якщо йшлося про літніх жінок, припустимих жертв заради виживання тих, хто вважався «своїм» та був слабкішим, молодшим чи потребував допомоги.

Просторові зміни заторкнули уявлення про бажану престижність міста як локації змін, культури, можливостей тощо. Ані радянські ігри з простором, де місто маркувалось як правильний осередок для життя нової людини, а село – тільки від недавньої «перемоги» колгоспного ладу стало легітимізуватись як «також радянське», однак внаслідок подій 1932–1933 років усе ще асоціювалось із голодом та смертю, ані модернізаційні уявлення про міста як оази освіченості та доброти Західної України, не витримали реалій окупації. Саме село було тією місцевістю, де можна було вижити. Село поставало як простір мрії, в якому є що їсти, для численної кількості городянок та городян. Як зауважила Ірина Грідіна, «ламаючи загороджувально-поліцейські перепони, десятки тисяч зголоднілих людей рухалися з міст і робочих поселень до сільської місцевості

¹⁶⁴ Щербакова Г. Лизонька и все остальные. Семейный роман // Женщины в игре без правил. – М.: Вагриус, 1996. – С. 260.

¹⁶⁵ Письма супругов Индикт, г. Харьков. Свидетельства, письма, дневники // Международная школа преподавания и изучения Катастрофы – Ел.ресурс: [Цит. 2014, 15 січня]. – Доступний з: Ел.ресурс: [Цит. 2019, 15 січня]. – Доступний з: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/education/testimonies/indikt.asp>.

¹⁶⁶ Burds J. Sexual Violence in Europe in World War II, 1939–1945 // Politics & Society. – Vol. 37 – No. 1. – March 2009. – P. 41.

у пошуках шматка хліба. На українських дорогах утворилися величезні потоки тих, хто рухався за хлібом, хто біг від примусових мобілізацій та репресій. Як цілком правильно підмітив підпільник С. Стеценко, ці дороги перетворилися на масові політичні клуби, де визрівало політичне та національне незадоволення мас. Тут народжувались і розповсюджувались плітки, відбувався обмін не тільки продуктами та товарами, але й інформацією»¹⁶⁷. Слід зазначити, що ця вимушена мобільність, часом заборонена та цілком небезпечна, створювала не тільки таку-сяку можливість харчування, а й уявлення та практики втечі як спротиву проти того чи іншого режиму, які стали у пригоді й тим, хто шукав боротьби у лісах разом із партизанами або вояками УПА, тих, хто волів перейти лінію фронту «до своїх», тих, хто врешті-решт обрав евакуацію разом із ворогом або неповернення додому з європейських теренів.

Складними були відносини довіри, солідарності та взаємодії окупованих людей. Карл Беркгоф наголошує на «культурі доносів», яка була результатом виховання «нової людини» із «комуністичною чеснотою невсипущої «пильності»¹⁶⁸. На думку дослідника, за умов окупації «поширений потяг до наклепів»¹⁶⁹ став однією з ознак життя, принаймні на території РКУ. Погоджуючись, що плекання суцільної недовіри було одним з засобів атомізації, а отже – упокорення українців з боку радянської влади та її носіїв, варто зазначити, що ситуація була складнішою та динамічнішою. Крім того, якщо «доноси» збереглися в архівах, то системи солідарності – крихкі, заборонені під страхом смертної кари – не залишили по собі ані паперових, ані часто навіть комеморацийних доказів, оскільки проявлене добро, допомога, рятування не оцінювалися тими, хто заподіював добро, як особливий вчинок, про який слід пам'ятати та розповідати нащадкам. Намагаючись вичленили підґрунтя тимчасових або постійних систем солідарності, віднайти логіку у формуванні розуміння «сво-

¹⁶⁷ Грідіна І. Вказ.праця. – С. 252–253.

¹⁶⁸ Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К. 2011. – С. 65.

¹⁶⁹ Там само. – С. 64.

їх» та «чужих», дослідники приходять до геть різних висновків. Наприклад, Карл Беркгоф наполягає на неможливості побудови солідарних відносин на тій частині, де радянське минуле тривало майже два десятиліття, Олександр Лисенко справедливо акцентує увагу саме на появі відповідальності не тільки за рідних й близьких, а за зовсім невідомих людей, які стали наслідком екзистенції війни¹⁷⁰. Феномен постання ситуативної або довготривалої допомоги іншим, як-от годування військовополонених (не тільки радянських, але – після вигнання нацистів – й німецьких), рятування євреїв, дітей, що лишилися без батьків, сусідів, немічних і хворих ще потребує свого подальшого вивчення, оскільки саме здатність діяти в умовах «імобілізації», пов'язаної з військовою окупацією¹⁷¹, стала загрозливим сигналом для сталінської влади, яка в другій половині 1940-х років докладала надзвичайних зусиль для того, аби знову зламати дієздатність людей та спільнот.

Обрії «наших»/ «своїх» подекуди ґрунтувалися на почутті радянського патріотизму, котре, як зазначають дослідники, було більш притаманне молодому поколінню радянських українців¹⁷². Однак щоденник Ольги з Кіровограду, якій на момент початку гітлерівського наступу було 18 років, ставить під сумнів це широке узагальнення: *«Снова читала советскую газету, но она меня не радует так, как могла бы обрадовать прежде. Обращение к нам, к молодежи на Украине... Ах, все это старо! А русские где-то недалеко»*¹⁷³, *«Я осталась спать у Ольги. Снова "Іван" здесь, снова бомбит, но где-то далеко. Я же дрожу. В Знаменке много наших. ...Красные были уже в Коростовке. Нет! Это не радует меня. Я не хочу их»*¹⁷⁴. Наявність такої та

¹⁷⁰ Лисенко О. Деякі теоретичні аспекти дослідження проблем соціальної солідарності в період Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – Київ. – 2015. – Вип. 17. – С. 15.

¹⁷¹ Carlton E. Occupation. The policies and practices of military conquerors. – London: Routledge, 1992. – Р. 145.

¹⁷² Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К. 2011. – С. 231.

¹⁷³ ЦДАГО України. – Ф. 57, оп. 4, спр. 127, арк. 28.

¹⁷⁴ Там само. – Арк. 50.

інших «Ольг» не скасовує відчайдушних спроб людей, які вважали себе радянськими, прислужитися у справі перемоги над нацизмом.

З іншого боку, численна кількість людей бачили «своїми» не радянську владу, а, власне, українських націоналістів, причому не тільки на заході, а й на сході. Це усвідомлювали й використовували представники радянських спецслужб, радячи, як зазначив Михайло Коваль, своїм агентам вживати якомога ширше українські націоналістичні гасла, бо вони «найбільше мобілізують маси на боротьбу з нацистськими окупантами, оскільки цього неможливо добитися на платформі радянської влади, до якої населення ставиться вороже»¹⁷⁵. Для значної маси людей у певні часи ані радянська ідея, ані національне питання не мали жодного значення. Але у певні періоди удаваний чи насправді набутий радянський патріотизм спричиняв доєднання цих людей до «червоних партизанів». Щоправда, протягом останнього року війни, як зауважив Іштван Деак, рухи опору суттєво активізувалися в окупованих європейських країнах повсюдно. Ці рухи постійно й швидко поповнювалися тими, про яких презирливо говорили, що вони приєдналися до боротьби із нацизмом «за п'ять хвилин до півночі». «Новоприбульці, – наголошує історик, – ще рік до того могли бути активними нацистськими колаборантами»¹⁷⁶. Однак могли й не бути. Мінлива ситуативність окупації та війни сприяла локальній єдності спільнот, особливо сільських.

Практики «виживання разом» були зрозумілим та знайомим механізмом традиційної економіки. Важливо, що, формуючи або не формуючи системи солідарності, люди на українських землях вважали доцільнішим дистанціюватися від будь-якої влади, оскільки надії на кращу владу розвіювалися дуже швидко, натомість гіркі спогади про минулі стосунки із чужою владою – польською, румунською, радянською – були напрочуд яскравими. Це відчуження та

¹⁷⁵ Коваль М. В. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і «сталінським тоталітаризмом» // Український історичний журнал. 1994. – № 2. – С. 98.

¹⁷⁶ Deak I, Naimark N. M. Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II / Istvan Deak, Norman M Naimark. – Westview Press, 2015. – 288 p. – P. 181.

дистанціювання в умовах української бездержавності спричинило певною мірою феномен не-визискування справедливості й мовчання: на відміну від країн Західної Європи, де люди зверталися до владних установ (мерій, парламентів, президентів) з вимогою покарати зрадників та колаборантів, мешканці українських територій воліли або зберігати свої й чужі секрети: «...гуляла одна, але нікого не виказала, мамка ходила потім за неї просити. Та їй і не було нічого. Бо просили і мамка, і тьотка Шура Демідова. Багато разів ходили – доказували, що Надька та жила з Лефером тим, але нікого не виказала»¹⁷⁷, іноді виправдовуючи їх: «Лиза Петренчиха гуляла с немцами как хотела... Но никто в Лизу камнем не кидал, хотя немцы были враги. Говорили об этом тихо и сочувственно... Ей-то жить осталось всего ничего. Разве она виновата, что война?»¹⁷⁸.

Або карати «поганих», на їхню думку, людей самотужки. Це могло виглядати як помста окремих мешканців: «Десять поліцаїв було. Оставили живими тих, хто вів себе нормально, а двох застрелили. Оцей син діда Романа був страшний[...] І його застрелили, він впав, а наші подумали, що він притворюється і ще стрельнули в нього. А в нього було ото пальто таке красиве, помню як сьодні, як був поліцаєм, з когось зняв. Його принесли додому, і він лежав у пальті. Все в крові, та так стреляли, що з пальта стирчала вата. А я ж малий був, прибіг подивитися. Бабушки прийшли. І його ночью заховали. У нас на огороді»¹⁷⁹. А в інших випадках це могло набувати ознак кривавих трагедій й зіткнень цілих спільнот, як це було в українсько-польському протистоянні, що тривало з 1941–1942 року й завершилося кривавим вибухом влітку 1943 року¹⁸⁰.

Поруч із проявами кривавого зла на окупованих українських землях завжди творилося добро, яке, однак, часто не відповідало канону радянського патріотизму й загальноєвропейському дис-

¹⁷⁷ Анна Павлівна Т., 1930 р. н., м. Донецьк. – Запис зроблений 2007 р.

¹⁷⁸ Щербаківа Г. Рассказ Для Димы // Кто из вас генерал, девочки? – М., 2010. – С. 197.

¹⁷⁹ Цит за: Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. – Донецьк, 2013. – С. 179.

¹⁸⁰ Грицак. С. 184–185.

курсу національного спротиву. Радянський канон героїзму окупованих передбачав подвиг в ім'я держави, нанесення ворогові суттєвих матеріальних або людських збитків та, здебільшого, загибель. Як влучно зауважила Ніна Тумаркін, мертві були кориснішими для творців культурних міфів, оскільки не могли втрутитися у розповіді про себе, не соромили себе й не могли вимагати чогось для себе після війни¹⁸¹. Однак добро творили не тільки загинулі. Добро творили вцілілі – ті, що годували, попереджали про небезпеку, переховували у своїх підвалах, виносили з братніх могил, змінювали документи, хрестили, відправляли до лісу. «Рятівники, – зауважив Тімоті Снайдер, – ризикували життям, але не так, як це роблять у миті героїзму на полі бою»¹⁸². Й не так, як цього потребувала радянська держава. Через те численні прояви Добра, як з'ясувалося, майже ніде, крім репресованої пам'яті, не зафіксовані, відкритими тільки через десятиліття або не відкритими до сьогодні. Й не тільки з причини «невідповідності» канону, а й тому, що творці Добра не вважали свої дії за такі, які мають бути оприлюдненими та схваленими суспільством. Невидимість Добра спричинилась й тим, що його носіїв та носійок радянська влада карала за «зраду батьківщини», як це було із Саїде Аріфовою – кримимли з Бахчисараю, яка врятувала 88 єврейських дітей, надавши їм нові документи, медичні довідки, навчивши їх кримськотатарської мови. Її саму, як представницю «народу-зрадника», було депортовано у 1944 році до Узбекистану. У процесі депортації вона знову врятувала дітей, наголосивши, що вони – не кримли, а євреї й довівши це їхніми документами.

Щоб рятувати інших, люди змушені були колаборувати із загартником у той чи інший спосіб: працювати на певних посадах, мати персональні стосунки із ворогом, жити з ним разом – під одним дахом, як це було, наприклад в селі Уневі Перемишлянського району Львівської області. Тут місцевий вчитель Микола Дюк протягом п'ятнадцяти місяців, від січня 1943 р. до липня 1944 р.,

¹⁸¹ Tumarkin N. *The Living and the Dead* / Nina Tumarkin – New York: HarperCollins Publishers, 1994. – P. 80.

¹⁸² Снайдер Т. Чорна земля. – С. 272.

переховував п'ятьох євреїв на мурованому горищі між унівською школою та прибудовою. У тому самому будинку, де жив сам. Й де жив німецький офіцер, який, можливо здогадувався про переховування євреїв, але нічого не говорив¹⁸³. Щоб годувати врятованих люди йшли на небезпечні обмани та крадіжки, як Яніна Чишевська зі Станіславова (Івано-Франківськ), яка аби годувати одинадцять євреїв впродовж майже всієї війни, назвалася німкеню, отримала посаду в цивільній адміністрації, крада у своїх роботодавців одяг та взуття, який продавала у сільській місцевості, й на ці гроші, абр на цей «харчовий бартер» годувала своїх підопічних¹⁸⁴.

3-поміж 27 362 людей, яких на 1 січня 2019 року визнано Праведниками світу, майже 10 % – 2 634 особи – українці¹⁸⁵. Однак, очевидно, що це не є вичерпним визнанням усіх, хто рятував. Політичні настанови, зокрема ґрунтовані на міфі «українських націоналістів – фашистських посіпак», й досі стоять на заваді процедури визнання праведниками народів світу численної кількості добрих людей (наприклад, митрополита Андрія Шептицького).

Однак прояви Добра й приклади щоденного рятування інших стосувалися не тільки євреїв. Визнаючи геноцидну природу нацистської поведінки по відношенню до радянських військовополонених, слід усвідомлювати й праведну природу тих, хто вдавався до їхнього рятування. Воно могло бути як ситуативним: *«Іноді через наше село гнали тисячні колони полонених. Жінки виносили їм картоплю, яблука – хто що мав. Конвоїри дивились на це крізь пальці»*¹⁸⁶, так і напрочуд системним. Єлізавета Бірюкова з Маріуполя, яка працювала за нацистів заступницею директора рибоконсервного комбі-

¹⁸³ Скіра Ю. Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост. – Київ: Дух і Літера, 2019. – С. 165.

¹⁸⁴ Снайдер. Чорна земля. – С. 269.

¹⁸⁵ Names and Numbers of Righteous Among the Nations – per Country & Ethnic Origin, as of January 1, 2019. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html>.

¹⁸⁶ Корсун В. Спогади // Проект: 1939–1945 рр. Ненаписана історія. – Ел.ресурс [Цит. 2014, 21 січня]. Доступний з: <http://texty.org.ua/pg/article/solodko/read/21893>.

нату, наказувала співробітникам «рубати риб'ячі голови подовше, щоб було більше риби», й ці варені голови передавались полоненим бійцям у табір № 152, підпорядкований першій танковій армії групи армій «Південь»¹⁸⁷.

З огляду на те, що рівень смертності у січні 1942 року у таборах військовополонених на території України дорівнював 100 смертям щоденно¹⁸⁸, а впродовж зими 1942–43 рр. у Маріуполі із табору військовополонених гітлерівці чи не щоденно вивозили по 4–5 підвід померлих від голоду червоноармійців¹⁸⁹, годування рибою було не просто підтримкою, а справжнім порятунком від неминучої смерті.

Люди вдавалися не тільки до годування, а й до інших способів порятунку військовополонених. Серед них – допомога в організації втечі: збирання й передача цивільного одягу, грошей, зброї, мап, відомостей про можливість перейти лінію фронту, організацію супроводу тощо. Або витягування з табору шляхом фіктивного одруження: численні випадки удаваного впізнання у полонених своїх чоловіків або наречених – частина родинної пам'яті мешканців України, яка, у тому числі, відбивалась у сюжетах художніх текстів навіть радянського штибу¹⁹⁰.

Слід підкреслити, що прагматична, базована на принципі Дару («даю, щоб ти дав»), й ірраціональна, людська допомога іншим – як от рятування чужих дітей, годування німечин і старих людей, переховування «своїх» партизанів, підпільників, вояк УПА, фінансова підтримка, попередження про небезпеку (арешти, облави, депорта-

¹⁸⁷ Детальніше: Стяжкіна О. «Список Бірюкової»: каторга vs вдячність громади // Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років. – К.: Дух і Літера, 2019. – С. 250–355.

¹⁸⁸ Мягкий І. Німецькі концтабори військовополонених в Україні у 1941–1943 рр. / Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_2015/09.pdf.

¹⁸⁹ Тарнавський І. Політика німецької окупаційної влади щодо радянських військовополонених в Донбасі (1941–1943 рр.) // Історичні та політологічні дослідження. – 2013. – №4(54). – С. 177.

¹⁹⁰ Наприклад, сюжет із військовополоненим Андрієм, який врятувався з полону, одружившись із жінкою Ганною з повісті Бориса Горбатова «Нескорені» (1943).

ції), забезпечення документами (перепустками, медичними довідками, посвідченнями), хрещення дітей та дорослих, витягування з тюрем завдяки свідченням про невинуватість затриманих – усе це дозволяло підтримувати певний рівень соціальної взаємодії та соціальної солідарності принаймні на рівні локальних спільнот. Збереження дієздатності й неперервна історія Добра стали запорукою того, що важливі для відтворення суспільства навички діяти, обирати, змінюватися, віднаходити стратегії більші, ніж виживання, стали не лише джерелом персональної та колективної пам'яті (почасти репресованої), а й силою, що підтримувала потенцію відновлення, самознаходження, надію на можливість постання іншого, кращого, «свого», правильного життя. Щоправда, в умовах тривалої бездержавності уявлення про подальші способи дії та набуття свого життя у людей, що пережили війну, геть різні.

Підсумовуючи, варто зазначити, що історія Другої світової війни у Європі позначилася не тільки зіткненнями на фронтах, а й встановленням окупаційних режимів і перетворенням цивільного населення на реальних та символічних заручників й жертв «ворожої влади». Встановлення окупаційних режимів на українських теренах пов'язане з анексією Карпатської України Угорщиною, а тому відкриває відлік подій Другої світової не з вересня 1939 року, а з березня 1938. Так само, як території інших європейських народів (поляків, румунів, італійців тощо), українці зазнали не однієї, а декількох окупацій та присутності (короткочасної або тривалої) не однієї, а декількох ворожих для місцевого населення армій. Після розгрому нацизму радянська окупація західних земель набула форми негативно трансформаційної, однак легітимізованої міжнародними договорами й символічним простором «возз'єднання українських земель». Питання про характер режиму, встановленого на території «великої» України на початку 1920-х і на території західноукраїнських земель у другій половині 1940-х років, залишає відкритим (так само, як і для країн Балтії) проблему, пов'язану з терміном завершення Другої світової для України. Напад Російської Федерації на Україну у 2014 році та загарбання Криму й окупація частини

Донеччини та Луганщини тільки підсилюють необхідність фахової роботи істориків у цьому напрямі.

Схожість окупаційних режимів на українських землях полягала у тому, що загарбники вирішували тут свої завдання, націлені на матеріальну й фізичну експлуатацію, розширення власних територій, формування просторів лояльності, як за рахунок знищення населення, депортацій, репресій, так і за рахунок «загравань» із певними верствами та спільнотами. На відміну від окупованих держав і територій Західної Європи, де загарбники намагалися та/або були змушені дотримуватися певних законів, українські землі поставали як території кривавого свавілля, спричиненого установками керманічів країн-агресорів та поведінкою призвідників терору й беззаконня у зонах окупації. Окупаційні режими «розділяли та володарювали», визначаючи групи й спільноти ворогів, яких треба було знищити, та групи й спільноти тих, кому пропонували краще життя в обмін на лояльність. Обираючи між злом та злом, окуповані люди, котрі приставали на пропозицію вижити за будь-яких умов, колаборували із режимами як пасивно, так, подекуди, й активно, стаючи призвідниками злочинів, організовуваних окупантами. Всі окупаційні режими вдавалися до однакових форм приниження й фізичного чи символічного знищення призначених ворогів: арешти, розстріли, заручництво, депортації, терор голодом, концтабори поглинали й вбивали як «ворогів» нацистського режиму, й «ворогів» радянської окупації. Знаходячись «у тіні» великих злочинців – нацистської Німеччини та сталінського СРСР, інші окупанти, як то румуни або угорці – творили із призначеними «ворогами» таке саме зло. Масштаб скоєних нацистами злочинів не відміння злочинів, заподіяних євреям румунською окупаційною владою та злочинів катування січових стрільців, які вчиняла проти карпатських українців влада Угорщини. Окупації українських земель позначилися масштабними геноцидами, які свідомо та організовано здійснювались окупантами: Голокостом, Пораймосом, геноцидом кримли, геноцидом радянських військовополонених.

Усі окупаційні режими використовували гасло «визволення», наповнюючи його різними сенсами: «визволення» від панів та бояр, «визволення» від комуністів, «визволення» від нацистів та їхніх посіпак. Певний час певні люди (й цілі спільноти) сприймали ці гасла не як політичну маніпуляцію, а як потенцію зміни на краще, тому у кожній окупації певний час були свої палкі прихильники, які згодом розуміли (іноді й ні), що потрапили до пастки, куди заганяли людей окупаційні режими. Дозвіл на «визволення», проголошуваний окупаційними режимами, посилював внутрішні розлами та розколи, соціальні, етнічні, конфесійні протистояння. Часто ці внутрішні розлами виливались у сусідську підлість, зраду або злочини, іноді сягаючи рівня кривавих протистоянь між спільнотами.

Суттєва різниця поведінки окупантів на загарбаних територіях спричинилася візією майбутнього цих земель у картині світу країн-агресорів. Саме тому нацистська окупація, базована на ідеї «життєвого простору» тільки для німців, була більш антилюдською, ніж угорська, румунська або радянська, які передбачали розвиток загарбаних територій як «своїх» (або повернутих «своїх»).

Політики окупантів і практики життя під окупацією засвідчили важливість та не вирішеність українського питання. Маніпулятивні стратегії окупантів, спрямовані й на підтримку українських прагнень, української мови, ідеї української соборності, на заборону та заперечення існування українців як самостійної нації, дії окупованих спільнот, націлених на спробу постанови незалежної держави, збереження ідеї цієї держави – все це було просторами напруги, надій, зрад, розчарувань та запеклих битв, які не припинилися після офіційно визнаного завершення Другої світової.

Інтенції окупованих людей і сценарії проживання/виживання/смерті під окупацією були різними, нестабільними та нелінійними; й спротив не був їхнім головним мотивом, хоча поставав у міфології «Великої Вітчизняної» (як і в міфології «Франції, що боролася» або «Партизанської Югославії») як єдиний прийнятний сценарій для окупованих людей. Строкатість і неможливість концептуалізувати людську поведінку під окупацією є єдиною можливістю узагаль-

нення та пошуку тенденцій (і це парадокс, притаманний усім європейським окупованим спільнотам). Виживання/просто життя/підлаштування/соціальні злети/спротив (стихійний, організований державою, організований спільнотами)/мародерство/зрада/мучеництво/рятування/праведництво/катування/смерть – усе це було вибором тут і тепер, кожна лінія могла проходити крізь життя однієї й тієї самої людини.

Аналіз людської поведінки під окупацією дозволяє звернутися до питання, чим була радянська влада для українців, чи була вона своєю – адже частина людей під нацистами (румунми) вдавалася до навичок і тактик, засвоєних під тиском радянського інжинірингу: переписування біографії, маніфестовані зречення (за цих обставин – не батьків, а партквитка), маніфестація бідності як символу страждань за радянських часів (в минулому така маніфестація означала «класово своїх»), доноси, крадіжки тощо. Однак аналіз поведінки людей під окупацією дозволяє поставити питання ширше – з точки зору проявлення та втілення Добра і Зла. В окресленому контексті досвід окупації українських територій, так само як і європейських країн, засвідчує універсальність та корисність саме цих категорій для історичного аналізу.

Нарис 4

УКРАЇНА У 1943–1953 РОКАХ: ПРАКТИКИ РЕРАДЯНІЗАЦІЇ Й НЕОЧІКУВАНІ ЗМІНИ НЕЗАВЕРШЕНОЇ ВІЙНИ

Вигнання нацистів з території України, розпочате у 1943-му й завершене 28 жовтня 1944 року, було важкою, однак не остаточною перемогою українського народу. Нацистську окупацію було подолано, натомість радянський колоніалізм розширився територіально, набув численних символічних й політичних надбань і претендував на місце «рятівника світу від фашизму».

За парадним фасадом інспірованого Кремлем надмірного возвеличення «перемоги радянської зброї» та «русского народу» було захищено (й значною мірою поховано) тих, хто реально давав відсіч нацизму¹. Злиті у символічний «русский народ» і поглинені ним українці (як і євреї, поляки, білоруси, роми, казахи, грузини та інші народи) зайняли безсуб'єктну позицію у цій перемозі й дискурсивно позначались як переважно «безпомічні та врятовані» жертви «фашизму».

У парадигмі радянської пропаганди перемога у війні конструювалась як спільна праця «фронту, тилу та підпілля». У такій формулі не було місця окупованим людям, а місце тих, хто не погодився на відновлення радянського імперіалізму, було позначене як простір зради й різновекторної колаборації.

Тим часом, перемогу над нацистами здобували й виборили не тільки українські фронтовики² й партизани³. Її здобували ті, хто

¹ Про дискурсивне зближення понять «радянського патріотизму» і «русского націоналізму»: Rees E. A. Stalin and Russian Nationalism // In: Russian Nationalism. Past and Present / Ed. G. Hosking, R. Service. – Basingstoke, 1998. – P. 706.

² Загальна кількість українських громадян, які упродовж війни воювали в складі Червоної армії та ВМФ, становить трохи менше 7 млн осіб // Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – С. 401.

³ Загальна офіційно визначена радянською владою кількість червоних партизан: у 1949 році – 220 тисяч, 1965 – 500 тисяч. Детальніше про переписи з'ясу-

виживав сам, допомагаючи іншим, хто переборював власний страх, аби врятувати умовних «своїх» чи навіть «чужих», хто – через нелінійність власного досвіду – доходив до обрання активної усвідомленої позиції у боротьбі з нацизмом та/або радянським імперіалізмом, хто годував родини, витягував військовополонених із таборів, попереджував про облави, ховав молодь від відправки до Німеччини, розповсюджував інформацію про небезпеку тощо.

Практики цієї людської – часом повільної та непевної – перемоги потребували й тому відроджували або створювали наново мережі громадської солідарності – тимчасової або системної взаємодопомоги, спільної дії та колективної/об'єднаної загальною метою праці. Відтворювана солідарність була крихкою, часто, – обмеженою локально територією спільного проживання. Однак ці мережі дозволяли спільнотам існувати й почасти виживати, спираючись на свої сили – без радянської держави й в умовах нацистської (угорської, румунської) окупації, – а вперто й послідовно чинити опір практикам поневолення за умов другої окупації західних земель. Крихкі системи солідарності не завжди були системами позитивної дії, іноді вони формувались як відповідь на етнічні або соціальні конфлікти, іноді – через спільне відчуження від держави – ставали механізмами розправ і відплати реальним та уявним ворогам.

Прагматика взаємодії та паростки громадської солідарності в умовах відсутності радянської влади дозволили віцільним українським селянам не тільки виживати, а й усвідомлювати, що вони можуть дати раду своєму життю без радянської держави й насаджених нею нових/старих «колективних» методів господарювання. Страх перед репресіями за «негідну поведінку» під окупацією часто-густо сприяв гуртуванню громад та спільнот й позначався практиками солідарного «зберігання» секретів щодо поведінки тих чи інших людей, а іноді й готовністю спільно захищати їх від несправедливого покарання. Лінія пасивного опору ділила тих, хто пережив оку-

вання та визнання статистичних відомостей. Капась І. А. Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.) / Наук. ред. Т. В. Вронська. НАН України, Інститут історії України; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. – К.: К.І.С., 2016. – С. 208.

пацію, й тих, хто не мав такого досвіду, але брався засуджувати і судити/карати. Потужний символічний капітал отримала спільнота фронтників. Ця спільнота також створювала мережі солідарності, які, на відміну від названих, могли виходити за межі локальних спільнот і мали горизонтальний та вертикальний виміри. Бажана й зручна для радянської влади модель атомізації суспільства зіткнулася після вигнання нацистів із потужною національною солідарністю, яка впродовж тривалого часу була одним із чинників опору на західноукраїнських землях.

Війна проти нацизму та окупації, пережиті українцями, призвели до небезпечної для влади реконфігурації відносин між державою та спільнотами. Відновлення довоєнного статус кво для більшовицької влади означало не тільки й не стільки відбудову економіки, скільки приборкання та придушення тенденцій усвідомлення українцями власної долі, власної сили й власної спроможності, що відбувалося на різних рівнях, у різні способи та на підставі різних – прагматичних та символічних підвалин. Як справедливо зауважила Катрін Бек, «у повоєнні роки радянське керівництво зіткнулося в Україні з суспільством, яке, хоч і з регіональними відмінностями, проте знову відновило дореволюційні цінності, відчувало національне пожвавлення»⁴.

Другий виклик, що обумовлював логіку внутрішньої політики більшовицької влади після вигнання нацистів, був пов'язаний із реконфігурацією системи міжнародних відносин, в яких СРСР – за згодою Союзників – отримав і легітимізацію нових, створених внаслідок реалізації домовленостей із Гітлером 1939 року, кордонів, і військово-політичний контроль над значною частиною Європи. Це потребувало специфічної економічної політики, в основу якої було покладено «годування» й цільове підживлення контрольованих країн, й вимагало впровадження нових механізмів щодо протидії розповсюдження прозахідних ідей, носіями котрих були мешканці західноукраїнських земель, які, за висловом Ярослава Грицака, були «колишніми політичними підданими Варшави, Відня, Будапешту,

⁴ Бек К. Відновлення сталінської системи в повоєнній УРСР // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 131.

Бухаресту, Праги й розділяли той самий політичний досвід, що й інші народи Габсбурзької імперії: чехи, словаки, поляки і т. п.»⁵. Однак носіями іншого погляду на світ були не тільки українці Заходу, але й ті умовно радянські українці, які побачили Європу на власні очі у складі радянських фронтів, й ті, які споживали союзницьку допомогу, й ті, які опинилися на примусових роботах у Німеччині.

Підкорення Центральної та Східної Європи здійснювалося в умовах і виразного, і прихованого антирадянського спротиву, який формував ідею «фронту поневолених народів» та об'єднував, принаймні у прагненнях, рухи опору, що давали відсіч більшовицькій владі у межах знову створених радянських кордонів (Україна, Литва, Латвія, Естонія, Молдова) та поза ними – Польща, Болгарія, Румунія тощо⁶. Придушення опору та потенційної солідарності поневолених народів було нагальним завданням післявоєнної/повоєнної радянської політики.

Формування біполярного світу, з одного боку, потребувало позиціонування на новому – закордонному – соціальному просторі, а з іншого, вимагало «залізної завіси», яка б зберігала закритість тоталітарної системи.

Виклики відновлення/встановлення радянської влади на українських землях були пов'язані також із цілком прагматичними труднощами, з-посеред них – катастрофічні демографічні втрати⁷, управлінська криза й нестача кадрів, руйнація промислових об'єктів та житла⁸,

⁵ Грицак Я. Розділ 6. УКРАЇНА, 1945–1985: нова політична нація. Україна у 1945–1953 рр.: кінець сталінської доби // http://history.franko.lviv.ua/gryc_r6.htm.

⁶ Рябенко С. Україна та Європа проти комунізму: повоєнні рухи опору // Захід-нет. 14 жовтня 2017 року. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/71849>.

⁷ За період від січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. населення республіки зменшилося з 40 млн. 967 тис. до 27 млн 383 тис. // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Гол. ред. колегія: голова І. О. Герасимов, заступники голови І. Т. Муковський і П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський. – К., 2000. – С. 561.

⁸ Зруйновано 16,1 тис. промислових підприємств, 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 коксохімічної промисловості, 882 шахти Донецького вугільного басейну, сотні підприємств інших галузей. За роки війни виведено з ладу 10 магістральних залізниць, 5,6 тис. залізничних мостів, 1,8 тис. вокзалів і станцій. Зруйновано 33 тис. приміщень

дитяча безпритульність⁹ тощо. Більшовицька влада вже мала певний досвід подолання таких труднощів через практики терору та підтримання режиму прихованого воєнного стану. Проте, специфіка рерадянзації українських земель відбувалася у новій символічній обгортці, де власне війна, названа «Великою вітчизняною», визначала новий відлік, точку «нуль» у створенні СРСР як радянської імперії, всередині якої місце українців як «менших братів» позначалось у широкому символічному діапазоні – від розчинених у «руському радянському» народі фронтовиків й партизанів до безпомічних жертв нацизму й аж до непевних, нестабільних, схильних до зради «націоналістів».

Термін «рерадянзація», вжитий у назві й у тілі тексту, віддзеркалює авторський погляд на соціально-політичні процеси, що відбувалися в Україні в останні десять років сталінського життя. Не вступаючи тут в дебати стосовно найбільш адекватного понятійного апарату, котрий би точно описував стан українських земель у межах СРСР, але, всіляко поважаючи всі пошуки, дискусії й поступ у цьому напрямі, я розглядатиму українські землі як такі, що зазнали російської окупації: найбільша частина з них у 1918–1920 роках, інша у 1939 й від 1944 року. Ці окупації були політично означені як «встановлення (насправді – насадження – Авт.) радянського ладу». Для тих земель, що потрапили під владу Москви у 1918–1920 роках, окупація набула пролонгованих трансформаційних ознак колоніальної політики вже у середині 1920-ті років, за якої колаборація частини місцевого населення перетворилася на свідому/вимушену участь у зміцненні кремлівського режиму. Для західних територій сценарій негативної трансформації радянського взірця у 1941 році був перерваний не менш негативними спробами інсталяції нацистського колоніалізму.

шкіл, вузів, технікумів, науково-дослідних інститутів, 18 тис. медичних установ, багато театрів, музеїв, інших закладів культури // Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – К., 1985. – Т. 3, Кн. 1. – С. 165–168.

⁹ З 1941 по травень 1943 року зв'язок із батьками втратило 190 тисяч дітей // Маловічко І. В. Подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в 1935–1945 роках 20 століття на території України // Порівняльно-аналітичне право – № 2013. – С. 52.

У 1944 році пролонгована радянська окупація розпочалася вдруге й згодом також набула ознак колоніальної політики, її підтримали не тільки делеговані владою прибульці, а й місцеві мешканці. Усвідомлення участі, співучасті (добровільної, примусової) у відновленні, підтримці колоніальних практик, готовність частини українців бачити себе радянськими дозволяє не вживати термін «совєти» й «совєцька», не підкреслювати винятково насильницький й «експортований» характер постокупаційних практик. Акцентувати суб'єктність та дієздатність тих українців, що боролися за Україну, й тих, що капітулювали (або свідомо/несвідомо під впливом агресивної/наступальної пропаганди солідаризувалися з московською політикою), означає розділити відповідальність за історичні рани, нанесені українцям і українцями у ході реставрації радянського режиму. Врешті це дозволяє відмовитися від застосування принципу колективної відповідальності в типологізації складних історичних процесів.

У соціальному смислі рерадянізація у тексті розуміється як відновлення/постання радянського ладу більшовицькими методами репресій й соціальної політики, апробованими у 1920–1930-ті роки та знову налаштованими для вирішення проблем й названих вище викликів, котрі постали перед Кремлем як нові й небезпечні, зокрема, небезпечні для перевинайдення моделі радянського імперіалізму у його «рускоцентрований» поставі.

У цьому тексті рерадянізація розглядатиметься як механізми й практики (сукупно з інструментарієм) більшовицької влади щодо українських спільнот, які вийшли з війни із небезпечними для Кремля інтенціями. Увагу також буде приділено змінам, які заклали підґрунтя для пролонгованої руйнації імперського проекту.

«Визволені», затавровані й «невдячні»

Якщо у європейських країнах мирне життя починалося, переважно, з легітимізації або делегітимізації – через самосуди, судові процеси, вибори – апарату муніципалітетів та урядів¹⁰, то на

¹⁰ Детальніше: Deak I., Naimark N. M. *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II* / Istvan Deak, Norman M. Naimark. – Westview Press, 2015. – 288 p.

українських теренах воно розпочиналося з місії «очищення» (іноді агресивної швидкої «санації») територій від «ворожих» елементів, покладеної на спеціальні структури НКВС. Примітно, що ці структури – оперативно-чекістські групи НКВС – вперше задіяли у 1939 році на інкорпорованих землях Західної України. Тоді на них поклали завдання зайняти приміщення (місцевих) установ зв'язку, банків, друкарень тощо. Крім того, оперативно-чекістські групи мали арештовувати й брати в заручники відомих політиків, землевласників, урядовців, створювати агентурні мережі, контролювати стратегічні об'єкти, а також забезпечувати громадський порядок. Зрештою, саме вони ставали першою окупаційною структурою, з діяльністю якої стикалися мешканці Західної України.

Застосування оперативних груп на визволених від нацистів українських територіях продемонструвало, наскільки «рідною» та «своєю» вважала себе тут радянська влада. Входячи у міста та села разом із передовими частинами армії, оперативні групи отримували та реалізовували повноваження, пов'язані з формуванням по «свіжих слідах» перших списків «зрадників» і «пособників», їхнім арештом (за їхньої відсутності – арештом родини). Групи, передусім, знищували сліди нацистської влади (вивіски, назви вулиць, символіку), здійснювали обшуки, перевірки, відновлювали агентурні мережі, перекидаючи «кадри» з евакуації, забезпечували заслони, які мали запобігати втечі «антирадянських елементів» із відвойованої території. Крім того, на них було покладено завдання із розмінування, збору зброї, сприяння відновленню промислових об'єктів, прибирання й поховання трупів, перевірки комунального господарства (мостів, водогонів, транспорту тощо), охорони громадського порядку. Виконуючи важливі прагматичні завдання щодо налагодження безпекових складових життя, оперативно-чекістські групи діяли як репресивні/каральні загони, іноді безоглядно тавруючи мешканців окупованих територій підозрою у зраді, застосовуючи численні незаконні методи покарання¹¹.

¹¹ Детальніше: Терещенко Ю. Т. Організація відновлення діяльності органів НКВС на території України, звільненій від окупації під час другої світової війни

Позбавлений суб'єктності уряд радянської України отримав вказівку повертатися на «визволену територію» на засіданні ЦК ВКП(б), що відбулося наприкінці січня 1943 у Москві. Першою чергою по «лінії ЦК КП(б)У» повністю виїжджав склад лише одного структурного підрозділу – відділу пропаганди та агітації¹² – він мав прибути до України 25 січня. Зрештою, саме поєднання діяльності оперативно-чекістських груп, що першими заходили на відвоєвані землі, із системними заходами пропаганди та агітації, було інструментарієм, який запускав увесь механізм рерадянзації.

Примітно також, що у першій «урядовій черзі» було доправлено редакцію газети «За Радянську Україну», а також частину співробітників газет «Комуніст» і «Советская Украина». Тим часом Український штаб партизанського руху, за винятком кількох осіб, залишався у Москві до «особливого розпорядження»¹³. Реальна влада над радянською Україною, так само, як і в 1920–1930-ті роки, знаходилась у Кремлі.

Звільнені від нацизму мешканці українських територій потрапили в ситуацію, в якій радянська влада, що перед тим кинула всіх напризволяще, повернулася аби, з одного боку, покарати реальних та уявних зрадників, а з іншого, – відновити «радянськість» з усіма її ритуалами та символами. За таких обставин жага відплати та справедливості, якою були позначені настрої всіх, звільнених від окупації європейських спільнот, у радянському варіанті перетворювала ненависть на громадянський обов'язок¹⁴, «одержавлювала» та каналізувала її у необхідний для власного самовідновлення спосіб. З грудня 1941 й до серпня 1944 року було ухвалено низку директив і приписів НКВС й прокуратури, указ президії Верховної Ради СРСР (19 квітня 1943 р.), декілька відомчих постанов та

// Південноукраїнський правничий часопис. – 2016. – № 2. – С. 193–197. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2016_2_55.

¹² ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 12. – Спр. 218 – Арк. 1.

¹³ Там само. – Арк. 2.

¹⁴ Єсельчик С. Повсякденний сталінізм. Київ і кияни після Великої війни. – К., Laurus, 2018. – С. 20.

роз'яснень Верховного суду і Прокурора СРСР, розпорядження РНК СРСР, спільний циркуляр НКДБ і Прокурора СРСР, які стосувалися кваліфікації різних форм співпраці цивільного населення з окупаційною владою¹⁵. Крім того, усі ці «засадничі» документи щодо оцінки поведінки окупованих людей створювали певні стандарти і рамки уявлень про те, чого в жодному разі не можна було робити під окупацією та що кваліфікується як жахливі злочини перед радянською владою. Ці документи задавали також вербальну логіку описання людської поведінки: слова наповнювали простір через засоби масової інформації, перекази про розмови зі слідчими, кіно, художню літературу. Синонімічний ряд «зради» поповнився словами «поплічник», «посіпака», «пособник» тощо. Коли у середині 1944 Червона армія наразилася на опір вояків Української Повстанської Армії (УПА) в Західній Україні, словник «ворогів» збагатився терміном «українсько-німецькі націоналісти». Так, М. Хрущов на пленумі ЦК КП(б)У в листопаді 1944 року назвав формування українських вояків «бандами», «ставлениками Гітлера», «німецькими агентами», «посіпаками німецьких імперіалістів» тощо¹⁶. У рамках одержавленої ненависті, яку формували, зокрема через головний український партійний журнал «Більшовик України», «українсько-німецькі націоналісти» були марковані як «найлютіші вороги українського народу»¹⁷, поступившись місцем лише «фашистським загарбникам».

¹⁵ Про це детально: Вронська Т. В. Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 125–142; її ж. Феміда воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 100–119; її ж. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 88–97.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 667. – Арк. 10–13, 23–24.

¹⁷ Касисменко О. Українсько-німецькі націоналісти – найлютіші вороги українського народу // Більшовик України. – 1944. – № 11. – С. 18–24.

Упродовж 1943–1945 років на українських землях органами НКВС було заарештовано та засуджено за «зраду Батьківщини 45 027¹⁸ (загалом за 1943–1953 – 93 590 осіб¹⁹, позначених як «зрадники Батьківщини та їхні посіпаки»). У відносних цифрах (кількість заарештованих до кількості всього населення) це було менше, ніж у Бельгії (відкрито 450 000 справ, доведено до суду 60 000 справ, за якими засуджено до тих чи інших мір покарання 49 000 осіб²⁰); Норвегії, де до кінця 1940-х років, за даними Іштвана Деака, через судовий розгляд пройшло 92 805 осіб (4% населення країни), з них 17 000 було відправлено до тюрем на різні терміни ув'язнення; впродовж означеного періоду в Нідерландах із населенням у майже 9 мільйонів осіб під підозру у колаборації потрапило 150 000 осіб, 60 000 за рішенням судів було ув'язнено, стосовно 152 осіб ухвалено смертний вирок, однак страчено з них було тільки 40 осіб²¹. У цей період у той чи інший спосіб – від ув'язнення до заборони обіймати посади – покарано 300 000 громадян Угорщини. 130 000 справ військових злочинців та колаборантів було розслідувано у Австрії. До судового розгляду дійшло 23 000, з яких 13 600 осіб визнано винними²².

Однак менша кількість покараних за колаборацію окупованих українців аж ніяк не засвідчувала пом'якшення радянської репресивної системи. Меншу, порівняно із європейськими країнами

¹⁸ Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–1950-х рр.): історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 510–511.

¹⁹ Нікольський В. М. Вказ. праця. – С. 206–224, 451–452.

²⁰ Lagrou P. Historical trials: getting the past right – or the future? / Pieter Lagrou // In: The Scene of the Mass Crime. History, Film and International Tribunals / Ed. Delage C. and Goodrich P. – London, Routledge, 2013. – P. 9–22. – Ел.ресурс. Режим доступу: http://www.academia.edu/4497422/_Historical_trials_getting_the_past_right_or_the_future.

²¹ Deák I. Europe on Trial. The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II / István Deák. – Boulder, Colorado: Westview Press, 2015. – P. 204.

²² Judt T. The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe / Tony Judt // In: The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath / Deak I., Gross J. T. and Judt T. (eds.). – Princeton: Princeton University Press, 2000. – P. 301.

кількість покараних спричинили суто прагматичні виклики. Серед них – потреба у проведенні другої хвилі військової мобілізації й поповнення складу РСЧА²³, необхідність відбудови промисловості й сільського господарства, зорієнтованих, насамперед, на потреби фронту²⁴. Тотальні репресії окупованих/звільнених людей були не на часі. Ба більше – моральний дух та бойові якості війська були настільки пріоритетними для радянської влади, що органи державної безпеки взялися до адвокації щодо поведінки в окупації дружин та родичів бійців і командирів. У грудні 1943 року народним комісарам держбезпеки союзних та автономних республік, начальникам управлінь держбезпеки країв та областей, начальникам відділів військової цензури фронтів було надіслано вказівку НКДБ СРСР. У ній йшлося про необхідність вжити запобіжних заходів стосовно листів у діючу армію, в яких повідомлялося про аморальну поведінку дружин і родичів бійців. Такі дописи були названі «провокаційними» й «спрямованими на підрив боєздатності [армійців]». «З метою припинення подібних методів антирадянської роботи» згадані відправлення пропонувалося конфіскувати, а їхніх авторів – розшукувати й арештовувати²⁵. Така готовність «не бачити» жодних ознак поганого/нерадянського в поведінці дружин і родичів бійців – цілком раціональна стратегія, що в жодному разі не означала пом'якшення режиму. Родини військових, згідно з

²³ За даними українських вчених упродовж другої хвилі мобілізації з українських територій до лав РСЧА було мобілізовано від 2,7–3 млн. до 4 млн. осіб // Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / [ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін.]. – К.: Наук. думка, НАН України, 2011. – Кн. 1. – С. 316.

²⁴ Напередодні війни промислово-виробничий персонал УРСР налічував 2,6 млн осіб, тоді як в 1945 р. він становив лише 1,3 млн осіб // Баран В. К. Розділ 29. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 367.

²⁵ ГД СБУ. – Ф. 9. – Спр. 18. – Арк. 41.

низкою постанов, директив, інструкцій 1941–1943 років, залишалися заручниками й у разі зради бійцями та командирами батьківщини (й навіть у разі «зрадницьких настроїв»), переходу на бік ворога, здачі в полон тощо, підлягали арешту та засланням²⁶.

Тож як потенційні заручники, які ставали суттєвим важелем впливу на поведінку мобілізованих в армію чоловіків, та як ресурси «трудоного фронту» деокуповані й не репресовані у масовому порядку люди були «кориснішими» для більшовицької влади. Крім того, стигматизація непокараних, навіть не заарештованих, однак – непевних та підозрілих внаслідок перебування на окупованих територіях громадян – на десятиліття залишилася частиною політики маргіналізації українців.

З іншого боку, пропагандистським чином легітимізована ненависть, яку треба було відчувати стосовно «ворогів», не збігалася із розумінням нелінійності, багатоманітності людських досвідів виживання в окупації. Тому люди воліли радше демонструвати ненависть, ніж реально відчувати її. Примітно, що й головний ворог – німці – іноді не викликали бажаної/очікуваної ненависті, яку можна було б використовувати як мобілізаційний механізм²⁷. Вище зазначалося, що народжені/відроджені системи локальної (просторової, професійної, гендерної, національної) солідарності, практики виживання разом, досвід співпраці з ворогом, системи пасивного опору сприяли тому, що спільноти воліли здебільшого зберігати свої й чужі секрети щодо «неправильної поведінки» аби не наражатися на репресивні дії більшовицької влади, іноді навіть мали силу вдаватися до захисту «несправедливо засуджених»

²⁶ Вронська Т. Сімейне заручництво в радянській репресивній практиці воєнної доби // Упокорення страхом: сімейне заручництво. – С. 272–302.

²⁷ Сергій Екельчик звернув увагу на те, що партійних чиновників непокоїли дії та висловлювання киян на адресу німців, яких 16 серпня 1943 року провели вулицями Києва. Так, з квартири на вулиці Горвіці, 10, у колонну німців кинули хліба та пачку махорки, було чути коментарі на зразок: «Не всі серед них пішли на вбивства, знущання й інше за бажання, а по волі Гітлера», «дивіться, які вони зарослі, худі, брудні, обірвані. Вони також залишили дружин і дітей, котрі їх чекають» // Екельчик С. Повсякденний сталінізм. Київ і кияни після Великої війни. – К.: Лауріс, 2018. – С. 32.

колег, сусідів, родичів. Небезпечним для влади був той факт, що трагічний досвід війни час від часу ставав соціальним щепленням від бездумної жорстокості, яку мали демонструвати представники репресивних органів. Так, у довідці від 1948 р. начальник Управління військових трибуналів військ МВС полковник юстиції Мирошніченко, обурюючись поблажливістю радянської феміди, писав: «...військові трибунали військ МВС у багатьох справах про контрреволюційні злочини послаблювали судову репресію, а у низці випадків допускали пряме перекручення закону, застосовуючи до зрадників Батьківщини міри покарання, які не відповідали санкції закону та тяжкості вчиненого злочину. [...] Незважаючи на те, що за зраду Батьківщини й низку інших контрреволюційних злочинів основною мірою покарання відповідно до указу від 26 травня 1947 року у мирний час є 25 років ув'язнення у ВТТ, трибунали до більшості засуджених застосовували позбавлення волі на 10 років, а в багатьох випадках й на строки нижче 10 років і навіть заходи, не пов'язані із позбавленням волі»²⁸.

Загрози соціальної солідарності, що нешвидко й непевно, проте поставала як спільний для значної кількості людей результат нацистської/румунської/радянської окупації та фронтового життя, на українських територіях підсилювались очевидною для Кремля загрозою національної єдності, розуміння власного – відмінного від русского/інтернаціонального/радянського – шляху виживання й перемоги у війні. Носіями цього розуміння ставали не тільки члени ОУН, і вояки УПА й пересічні українці, а й ніби цілком лояльні до влади, уславлені українські митці. Взимку 1944 року у Москві відбувся прийом української делегації, на якому Сталін вщент розкритикував кіносценарій Олександра Довженка «Україна в огні». Найбільше роздратування у кремлівського очільника викликав той факт, що у *«своєму сценарії людьми, що борються за звільнення України, Довженко зобразив тільки українців, ігноруючи всі інші народи»*. Крім того, обурений вождь зазначив: *«Довженко ігнорував*

²⁸ Цит. за: Іванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918 – 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г. М. Иванова; Ин-т рос. истории РАН. – М: Наука, 2006. – С. 270.

класовий характер вітчизняної війни радянського народу проти німецьких загарбників, принизив членів партії, командирів Червоної армії, зобразивши їх сухими, черствими людоненависниками, натомисть звеличивши й зробивши стрижневими образами сценарію людей, що коливались». Величезним «гріхом» Довженка названо факт відсутності образів «українських буржуазних націоналістів». Це дозволило Сталіну зробити висновок, що й сам Довженко «хворіє на націоналізм»²⁹.

Лікування «українського націоналізму» стало одним із головних завдань рерадянзації українських земель. Воно відбувалося через застосування різних – як репресивних, так і «виховних» – заходів. Їхня реалізація потребувала відновлення партійно-управлінського апарату, яке в УРСР відбувалося в умовах гострої нестачі кадрів та перевірок місцевих комуністів на предмет їхньої поведінки під німцями, зокрема «реєстрації їх в органах окупаційної влади». У ході тотальної перевірки на предмет колаборації із ворогом, як зазначає Ірина Склокіна, «доводити свою неучасть у ній мали передусім усі члени партії та комсомолу, що залишалися на окупованій території, а також усі ті, хто претендував на підвищення соціального статусу через вищу освіту чи обіймання посад в управлінському апараті»³⁰. Незважаючи на те, що «у 1943–1945 рр. і протягом багатьох повоєнних років у звітній документації відділів кадрів партійних комітетів був навіть спеціальний розділ: «Перебував на окупованій території без спецзавдань», де вказувалася точна кількість таких осіб, які обіймали номенклатурні посади»³¹. Розгляди персональних

²⁹ ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С-836. – Т. 3. – Арк. 23–23 зв.

³⁰ Склокіна І. Радянська політика пам'яті про колаборацію періоду нацистської окупації як інструмент національної політики пам'яті: регіональний аспект. Частина 1. 21 червня 2013. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/749-iryna-sklokina-radyanska-polityka-pamyati-pro-kolaboratsiyu-periodu-natsystskoyi-okupatsiyi-yak-instrument-natsionalnoyi-polityky-rehionalnyy-aspekt-chastyna-1>.

³¹ Іваненко В. В. Відродження державного управління в УРСР (1943–1945 рр.) // Нариси історії державної служби в Україні. служби України, Ін-т історії НАН України. [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін.; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] – К.: Ніка-Центр, 2009. – С. 425.

справ йшли різними темпами та з різною мірою «каральної» результативності. Поновлення у партійних чи комсомольських лавах було, з одного боку, проявом неправильної, з точки зору репресивних органів, недбалості. Однак з іншого, таке поновлення відповідало прагматичним завданням кадрового насичення звільнених територій. На червневій 1944 р. нараді секретарів обкомів по кадрах при ЦК КП(б)У цьому питанню було приділено велику увагу. У відповідь на домагання працівників відділів кадрів парткомітетів отримати від ЦК на номенклатурні посади людей, які не «заплямували» себе перебуванням на окупованій території, Хрущов різко заявив: «...Треба перебудуватися секретарям по кадрах... Запам'ятайте, що ми вам більше людей не дамо, і вам доведеться працювати з людьми, що залишалися на окупованій території»³². Покарання «заплямованих партійців» все ж мало місце. Так, за даними Олега Мозохіна у 1943 р. на всій території СРСР було заарештовано за різними звинуваченнями, зокрема за зраду батьківщини, шпигунство, диверсії, розповсюдження панічних чуток, участь у антирадянських організаціях тощо 141 253 особи. З них представників «апарату» – 132 чи 0,09 %³³; у 1944 році заарештовано 103 532 особи, з них «апаратчиків» – 82 чи 0,08 %³⁴; у 1945 з 112 348 заарештованих представників партійної верхівки було 73 чи 0,065 %³⁵.

Такий «селективний» підхід та невеличкий відсоток покараних можновладців засвідчував намагання більшовицької влади перекласти власну провину (за поразки 1941–1942 років, за панічну втечу номенклатурних працівників, за провал організації системного спротиву) на нацистів та їхніх посіпак. «Відбілювання» комуністів

³² Там само. – С. 426.

³³ Пораховано за: Мозохин О. Б. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР. 1943 г. // Проект «Исторические материалы». – Режим доступу: <http://istmat.info/node/294>.

³⁴ Пораховано за: Мозохин О. Б. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР. 1944 г. // Проект «Исторические материалы». – Режим доступу: <http://istmat.info/node/295>.

³⁵ Пораховано за: Мозохин О. Б. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР. 1945 г. // Проект «Исторические материалы». – Режим доступу: <http://istmat.info/node/296>.

та замовчування історій про негідну поведінку радянських бюрократів та партійців під час окупації, крім прагматичних завдань відновлення керованості та вирішення економічних завдань, мало на меті символічну сакралізацію ролі партії та персонально Сталіна у перемозі над нацизмом.

«Хворобу націоналізму» очільники ЦК КП(б)У долали за допомогою улесливого прославлення «великого русского народа», якому у листі з нагоди «визволення України» (жовтень 1944 р.) партійні українські вожді передавали «всенародну сердечну вдячність ...за могутню і рятівну допомогу, надану українському народові в організації боротьби проти німецьких загарбників і згуртуванні сил народу на відсіч і розгром ворога»³⁶. Листи Сталіну з подякою за визволення ставали частиною сценаріїв численних мітингів, котрі проводилися на підприємствах та в установах українських міст. Наймасштабнішою «подякою» стала кампанія зі збору підписів під колективною поемою «Слово Великому Сталіну від українського народу», яку керівництво республіки замовило шістнадцятьом найвідомішим українським поетам. Станом на 11 жовтня 1944 року лист підписали 9 316 973 громадян України. Сергій Єкельчик зазначає, що ця підписна кампанія оприявила одразу декілька рис відновлення сталінського режиму, серед яких непокоєння влади щодо лояльності мас, віра в дієвість грандіозних політичних ритуалів, ототожнення радянської влади з «Великим Сталіним»³⁷. Однак збір підписів, ймовірно, був також націлений на те, аби якомога більша кількість українців з'ясувала та засвоїла правильну формулу того, як думати й говорити про війну, як і кого пам'ятати, як знову постати радянською людиною й як бачити себе, свою роль, місце всіх українців у війні.

У перші роки після вигнання нацистів та у наступний період «вдячність» Сталіну й російському народу набувала форм, котрі відверто принижували українців та закладали підґрунтя для свідомого применшення (аж до заперечення) ролі українців у перемозі над нацизмом, яке продовжувало бути трендом імперської риторики РФ й у перші десятиліття XXI століття.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 23. Спр. 779. Арк. 15.

³⁷ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм. – С. 49–50.

«Малоросійський», а радше колоніальний присмак таких висловлень змусив колишнього наркома просвіти Олександра Шумського у жовтні 1945 року (перебував у Красноярському краї у засланні) листа Сталіну, де наголошувалося: *«Микита Хрущов у своєму малоросійському ліричному екстазі затягнув не тільки про “старшинство” російського населення над українським і про допомогу “молодшому” українського народу, а завив про подяки українського народу російському і за що ж? Виявляється – за ясний розум, стійкий характер і твердий вплив російського народу в людських відносинах [...] Що ж тоді являє собою народ, від імені якого це кажуть – український народ? Що він без ясного розуму, без стійкого характеру, без твердої волі, народ безвольних, безхарактерних дурнів, яких врятував розумний, стійкий російський народ, за що і приноситься йому подяку? [...] Це образа честі і гідності української народу. Це ганьба. Цей малорос до того розперезався, що перейшов всі межі допустимого. Таку людину український народ не може терпіти на посаді Голови Раднаркому»*³⁸.

Помилкою Шумського був факт персоналізації провини Хрущова. Насправді, Хрущов тільки втілював у життя стратегію імперського бачення СРСР, започатковану Кремлем наприкінці 1930-х років. Як справедливо зауважив Сергій Єкельчик, «якщо у двадцятих роках СРСР був державою рівних національностей і нерівних класів, то в кінці тридцятих він перетворився на державу рівних класів й нерівних національностей, де центр дедалі більше ототожнювався з російською нацією»³⁹. Варто підкреслити, що саме імперіалістичну російську потугу, яка давалася взнаки після вигнання нацистів, західні українці – повстанці, інтелектуали, пересічні люди – розрізняли й бачили дуже ясно. На західноукраїнських землях вона не тільки ховалася за більшовицькими евфемізмами «боротьби проти буржуазного націоналізму», а й поставала – через намагання оновити формулу «Москва – Третій Рим» – у цілковитому

³⁸ ГАРФ. Р. 9401. Оп. 2. Д. 138. Л. 2560 (Копія документу з колекції д.і.н. Тамари Вронської).

³⁹ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ: Критика, 2008. – С. 19–20.

то імперіалістичних практиках. Радянські ідеологи діяли стосовно Української греко-католицької церкви не лише як більшовики, а й як проводирі російської імперії, оскільки більшовики мали б дискредитувати й заборонити Церкву як таку (що власне й сталося). Однак як імперіалісти, вони форсовано оправославлювали ці землі, спонукаючи до возз'єднання Греко-католицької церкви з Православною. Сценарій розчинення УГКЦ у структурі РПЦ шляхом так званого возз'єднання почав утілюватися в життя навесні 1945 р. Затероризовані владою священники УГКЦ Г. Костельник, А. Пельвецький, М. Мельник у листі до Раднаркому УРСР висловили бажання здійснити розрив унії з Римом та приєднатися до РПЦ. 8–10 березня 1946 р. ініціативна група на чолі з Г. Костельником у храмі святого Юра у Львові скликала Собор, на якому 216 делегатів та 19 мирян ухвалили постанову про саморозпуск УГКЦ⁴⁰.

Точну оцінку цим подіям дали сучасники у листівці, що розповсюджувалася серед повстанців та мешканців Західної України: *«Імперіалістичне російське захланне рило вилазить з мішка вже на самому початку акції проти української греко-католицької церкви. Бо чому всюди зазначаються, що це має бути конче “російська” православна церква, а не, наприклад, українська православна церква? Та ж існують румунська, сербська і другі православні церкви [...] То чому ж не могли енкаведисти придумати для українців от хоч би української православної церкви? Та ми знаємо, чому! Тому, що вся нинішня політика Сталіна веде до того, щоб з українців згодом зробити погній для російського імперіалізму і раз назавжди втопити їх у московським морі. Допомогти йому в цьому має якраз російська церква»*⁴¹.

З огляду на затяту й послідовну боротьбу, організовану Кремлем проти «українського буржуазного націоналізму», серед цілком ра-

⁴⁰ Бажан О. Особливості національно-культурного життя в Україні в другій половині 1940-х років. НАУКОВІ ЗАПИСКИ. – 2003. – Том 22. Частина 1. – С. 142–143. Детальніше: Shlikhta N. 'Ukrainian' as 'Non-Orthodox': How Greek Catholics Were 'Reunited' with the Russian Orthodox Church, 1940s–1960s // State, Religion and Church. – 2015. – No. 2. – P. 77–98.

⁴¹ ДАТО – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 290. – Арк. 26, 26 зв.

дянських митців, науковців, письменників, журналістів упродовж 1944–1951 років⁴², думки про можливість українців та української культури бути сильнішими, ніж їм пропонувалось у форматі концепції «молодшого брата», у той чи інший спосіб поділялися не тільки повстанці, які не хотіли бути втопленими у «московському морі», а й широкий загал української інтелігенції, що вийшла з війни «під прапором Шевченка, під прапором Куліша»⁴³, а тому не усвідомила або не взяла до уваги зміни стратегічного ідеологічного курсу.

«Помилковість» цих думок, утілених у творах та наукових роботах, радянська влада доводила через дисциплінарно-дискримінаційні практики, ритуали каяття, критики/самокритики, «терор

⁴² «Відображенням репресивної тенденції стала серія постанов ЦК ВКП(б) і їх відповідників, прийнятих ЦК КП(б)У: «Про журнал “Вітчизна”», «Про журнал сатири й гумору “Перець”», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення», «Про репертуар самодіяльності культурно-освітніх установ», «Про перекидання і помилки у висвітленні історії української літератури», «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» та ін. Всього за період з 1946 до 1951 р. було прийнято 12 найбільш значних за своїм характером постанов з ідеологічних питань» // Даниленко В. Боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX століття: Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 711.

⁴³ Виступаючи на конференції українських письменників у серпні 1946 року, секретар ЦК з ідеології К. Литвин зауважив, що «вони спиралися на неправильне положення, нібито партія в роки війни змінила свою політику. Адже з метою виховати патріотизм у нашого народу багато писали про Олександра Невського, Суворова, Кутузова, Богдана Хмельницького, потім була оприлюднена низка патріотичних звернень до українського народу, у яких велику увагу приділяли висвітленню героїчних традицій нашого минулого, були видані малоформатний “Кобзар”, який перекидали за лінію фронту, багато листівок, у яких з сучасної пропагандистською метою використовувалася творчість Шевченка, тож дехто з усього цього помилково виснував, що визволення України йде під прапором Шевченка, під прапором Куліша. Пробачте мене за різкість, але вийшло саме так. Товариші вирішили, що всю попередню критику можна відкинути, бо почався поворот у політиці партії, партія поступилася» // Цит за: Кисла Ю. Сталінські спектаклі віри, або як дисциплінували українських письменників у повоєнні роки // Україна модерна. – 27 листопада 2019 р. – Режим доступу: http://uamoderna.com/md/kysla-stalinist-performances?fbclid=IwAR3LeXDqPTb2hd_7llgekbWKAPcNAHtJzGglBh361Ged4IV8Uf30gl2s.

силою та ласкою» (В. Даниленко), ревізію українського словника⁴⁴, української історії та історичної науки, літературного та кіно доробку, через символічні (як у випадку із Довженком, О. Гончаром, В. Сосюрою та ін.) та фізичні покарання. «Колима, Мордовія, Комі АРСР, Норильськ, Красноярськ, Караганда, Далекий Схід, Іркутськ, Кемерово, Астрахань – далеко не повний перелік міст і місць, в тюрмах і концтаборах яких “перевиховувалися” українські поети і письменники, “буржуазні націоналісти”», – зауважив Віктор Даниленко. За даними вченого, у цей період було репресовано 200 українських письменників⁴⁵. Як довів Вернер Ган, українська інтелігенція стала першою жертвою «ждановщини», оскільки заступник голови Агітпропу СРСР Пьотр Федосєєв прибув до Києва для координації першого етапу ідеологічної чистки наприкінці червня 1946 року, тобто за два місяця до публікації сумнозвісної постанови «Про журнали “Звезда” і “Ленінград”»⁴⁶. Сергій Єкельчик звернув увагу на різні акценти, зроблені стосовно викриття хибної політики журналів «Звезда» і «Ленінград» (серпень 1946) й органу Спілки радянських письменників України журналу «Вітчизна» (жовтень 1946 р.)⁴⁷. Якщо у першому випадку йшлося про неприпустимість «низькопоклонства перед Заходом», то у другому – про необхідність боротьби із буржуазно-націоналістичною ідеологією⁴⁸.

Забезпечуючи дискурсивну тяглість посталого імперського російського концепту історії та місця України й українців у ньому,

⁴⁴ Наприкінці 1946 року було затверджено новий, ще більше наблизений до російського, український правопис, із культурно-ідеологічної сфери почала зникати українська національна фразеологія. Її поступово змінювала радянська, загальносоюзна // Даниленко В. Вказ. праця. – С. 710

⁴⁵ Даниленко В. Вказ. праця. – С. 722, 723

⁴⁶ Werner G. Hahn. Postwar Soviet Politics: The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation, 1946–53. Ithaca: Cornell University Press. 1982. Pp. 243. – P.48. Тут за: Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – С. 115–116.

⁴⁷ Культурне будівництво в Українській РСР червень 1941–1950. – 36. Док і мат. К.: 1989. – С. 266–267.

⁴⁸ Єкельчик С. Імперія пам'яті. – С. 119–120.

більшовицька влада воліла «стерти» з пам'яті, забути й викреслити з фізичного життя й своїх колишніх, нею ж і призначених ворогів. У післявоєнній доктрині ненависті не було місця шкідникам-троцькістам, петлюрівцям, скоропадчикам, махновцям, «боротьбистам», «бундівцям», членам «Спілки визволення України», українським «націонал-уклоністам». У символічному сенсі всі вони зникли навіть як об'єкт нищівної критики. У фізичному – ті з них, що отримали вирок у 10 років позбавлення волі й вижили в таборах та тюрмах, мали б вийти на волю саме у 1947–1948 роках. Однак цього не сталося. Більшовицька влада воліла «поховати» їх у місцях позбавлення волі й на засланнях, вдавшись до безпрецедентної каральної акції – безпідставного повторного репресування⁴⁹.

Замуровуючи пам'ять про національну революцію та її носіїв, про буремні й позначені надією на українське відродження 1920-ті в ГУЛАГу та на засланнях, викриваючи українських авторів й науковців як носіїв архаїки, національних пережитків тощо, очільники Кремля приховували свій страх перед абсолютно сучасною європейською тенденцією зростання національного духу, національної спроможності, якими були позначені перші післявоєнні роки в Європі. Її втіленнями були й голлістський міф «Франції й французів, що звільнили себе самі», й потужні національно-визвольні рухи⁵⁰, які розгорнулися в тій частині Європи, що стала зоною радянсько-го впливу.

Звинувачення в архаїчності, милуванні минувшиною, в буржуазно-націоналістичній ворожості, примусове забування історії

⁴⁹ Детальніше про розгортання трагедії та її жертв: Вроньська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953). – Темпора, 2019.

⁵⁰ The Anti-soviet Resistance in the Baltic States / Ed. by Arvydas Anusauskas (Author). – Vilnius: Pasauliui apie mus, 2006; Norman M. Naimark. Stalin and Europe in the Postwar Period, 1945–53: Issues and Problems // Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine – Vol. 2, No. 1, Communist Regimes and Parties after the Second World War (2004), pp. 28–57; Dmtar Tasić. Violence as cause and consequence: comparisons of anti-communist armed resistance in Yugoslavia and Bulgaria after the Second World War // – CAS (Centre for Advanced Study Sofia) Working Paper Series, 2018. – Vol. 10.

1920–1930-х були покликані не тільки сприяти «подальшій символічній кодифікації радянської України як своєрідної “національної окраїни”⁵¹ та навчити українську інтелігенцію й українців в цілому «ідентифікувати себе з радянською сучасністю та російським імперським минулим»⁵². Вони, з одного боку, застосовувались для знецінення української національної ідеї як такої, а з іншого, через прив’язування українського національного до нацистського, дискредитували не тільки визвольну боротьбу, але й наукове й культурницьке осмислення ролі національного питання у розвитку українського суспільства.

Помста за імперські страхи

Маючи досвід розвалу імперій як наслідку Першої світової війни⁵³, а згодом опинившись у новій міжнародній ситуації, яка, окрім іншого, позначалась падінням колоніальних режимів та зростанням національної боротьби поневолених країн, більшовицька влада намагалась зберегти й, почасти, відбудувати російську імперію оновленого ґибу, вдаючись до різних стратегій й тактик, чільне місце серед котрих посідали етнічні чистки й депортації цілих народів.

Розпочинаючи свою брудну «санаційну» роботу, карально-репресивні органи за вказівкою партійних зверхників, передусім, сфокусували свою увагу на «чистці» територій, звідки було вигнано нацистів. Серед перших, наприкінці вересня 1943 р., у полі зору НКВС опинилися болгари. Визнані потенційними зрадниками як союзники Німеччини, вони, на відміну від німців, не були виселені до Сибіру та Середньої на початках Другої світової, однак повною

⁵¹ Кисла Ю. Вказ. праця.

⁵² Єкельчик С. Імперія пам’яті. – С. 128

⁵³ Kanya-Forstner, Alexander S.: The war, imperialism, and decolonisation, in: Winter, Jay / Parker, Geoffrey / Habeck, Mary R. (eds.): The Great War and the twentieth century, New Haven 2000: Yale University, pp. 231–262; Manela, Erez: The Wilsonian moment. Self-determination and the international origins of anticolonial nationalism, Oxford; New York 2007: Oxford University Press; Thomas, Martin: Empires of intelligence. Security services and colonial disorder after 1914, Berkeley 2008: University of California Press.

мірою отримали «радість звільнення від фашизму» разом із вироком «за зраду батьківщини» не тільки для тих, хто за окупації був серед старост та поліцаїв, а й для тих, хто працював при німцях у державних господарствах або виконував обов’язки квартальних. Болгари, як і представники інших «підозрілих» та «схильних до зради» етнічних спільнот, не підлягали призову до діючої армії, тому усе працездатне чоловіче населення віком від 17 до 50 років мобілізувалося для виконання примусової трудової повинності. Більшість болгар, призваних до «трудоармії» в 1943–1944 рр., відбули на примусових роботах по 5 років й повернулися додому лише в 1948–1949 рр.⁵⁴.

Під етнічні чистки потрапили й українські німці. Реагуючи на ініціативу Берії від 28 грудня 1943 року щодо арешту всіх «фольксдойче» на територіях, звільнених від ворога, Сталін прогнозовано сформулював вказівку: «Усіх арештувати, утримувати у спецконцтаборі під особливим наглядом та використовувати для робіт»⁵⁵. До «фольксдойче» більшовицька влада зараховувала й представників інших націй, які взяли шлюб із німцями. Арешти етнічних німців у місцях їхнього довоєнного проживання тривали до 1941 р. З весни 1944 р. були поновлені депортації представників цієї спільноти з Криму та областей УРСР до східних регіонів СРСР⁵⁶. Репресій зазнали й німці-репатріанти, марковані як двічі зрадники – по-перше, тому що німці, по-друге, через переїзд до Німеччини. Парадокс й трагедія ситуації із покараннями радянськими німцями полягали у тому, що, як зазначив Арно Люстігер, у післявоєнні роки Сталін характеризував саме радянський та німецький народи як головні

⁵⁴ Детальніше: Митков В. В. Голгофа болгар Таврії: анатомія репресій (1920–1940-е годы) / В. В. Митков. – Запорожжє: Тандем-У, 2009. – С. 120–145.

⁵⁵ Лубянка: Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946. Архив Сталина. Документи высших органов партийной и государственной власти. Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М.: МФД: Материк, 2006. – С. 485.

⁵⁶ Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 595–643. – С. 619–625.

жертви Другої світової⁵⁷, однак місця для власних німців – жертв війни – в цій формулі не знайшлося.

Не знайшлося такого місця і для угорців та румун. Угорці Закарпаття «розплачувалися» за співпрацю Угорщини з Німеччиною. Репресії проти них тривали до 1950-х років. Формальним приводом була не їхня національність, а громадянство ворожої країни – союзниці гітлерівської Німеччини. Аналогічні аргументи разом з звинуваченням у праці на користь окупаційного румунського та/або німецького режиму спричинили репресії щодо румунського населення Північної Буковини

Слід визнати, що відплата народам, формування й навішування колективної провини, помста за етнічною ознакою були практикою, до якої вдавалися й у європейських країнах. Уряд Бенеша у Чехословаччині безоглядно визнав винними у зраді німців та угорців, кількість яких становила 30 % населення Чехословаччини. Їх, за винятком відомих борців-антифашистів, було вигнано з країни. Із 300 000 громадян Угорщини, яких у той чи інший спосіб – від ув'язнення до заборони обіймати посади – було покарано й дискриміновано після війни, дві третини становили етнічні німці, котрих уряд Угорщини видворив із країни за реальну чи придуману зраду батьківщини⁵⁸. У пошуках винних у трагедіях окупації стала поширена думка, що всі погані вчинки пересічних й відомих людей, представників влади й інтелігенції спричинили «вони» – які прийшли у країну з війною. «Вони» зробили це. «У цієї втішної проєкції провини та сорому, – зазначив Тоні Джадт, – була певна інтуїтивна логіка. Врешті-решт, якби не німецьке вторгнення з 1938 по 1945 рік, не було б ані війни, ані таборів смерті, ані окупації, а отже й причин для громадянських конфліктів, доносів, інших тіней, які

⁵⁷ Люстигер А Трагическая история Еврейского антифашистского комитета и советских евреев. М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 478 с. (У повній цитаті Люстигера йшлося про єврейський народ, якому не знайшлося місця в цій формулі).

⁵⁸ Deák I. Europe on Trial. The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II / István Deák. – Boulder, Colorado: Westview Press, 2015. – P. 206, 205

висіли над Європою у 1945 році. Поза тим, рішення звинуватити в усьому Німеччину було одним із небагатьох питань, з якими всі сторони, у межах кожної країни та серед союзних держав, могли з готовністю погодитися»⁵⁹.

Однак, якщо перекладання провини за війну й власну поведінку на окупантів (а з тим – і на представників народів-окупантів) було загальноєвропейською тенденцією, то масштабні репресії стосовно цілих етнічних спільнот, покарання «не за те, що вони вчинили, а за те, хто вони є»⁶⁰ було проявом власне природи тоталітарного, імперськи налаштованого режиму.

Звинувачуючи кримських татар (так само, як і чеченців, інгушів, калмиків, турок-месхетинців тощо) у «зраді» й вдаючись до геноцидних дій щодо них, більшовики, зокрема, убезпечували себе від ризиків розколу імперії, який могли поставити на порядок денний компактно проживаючі нації, котрі у результаті війни, набули іншого досвіду й могли отримати або претендувати на іншу міжнародної перспективи⁶¹. У Постанові Державного Комітету Оборони (ДКО) СРСР «Про кримських татар» від 11 травня 1944 р. цей імперський страх проявлений як одна з головних тез у поясненні необхідності покарання для кримських татар: «*“Татарські національні комітети”, в яких головну роль грали білогвардійсько-татарські емігранти, за підтримки кримських татар спрямовували*

⁵⁹ Judt T. The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe / Tony Judt // In: The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath / Deak I., Gross J. T. and Judt T. (eds.). – Princeton: Princeton University Press, 2000. – P. 296.

⁶⁰ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 25.

⁶¹ Йдеться про процеси розпаду європейських імперій й деколонізації, які стали одним із важливих компонентів повоєнних політичних змін у світі. В 1945 р. здобули незалежність Індонезія і В'єтнам. 17 серпня 1945 р. було проголошено незалежну республіку Індонезія. У 1946 р. Філіппіни оголосили свою незалежність. У 1946 р. після виведення французьких військ фактично незалежними стали Сирія та Ліван. Того ж року проголошено незалежність Йорданії. У 1947 р. Індія і Пакистан одержали права британських домініонів. У 1948 р. визволилися від колоніальної залежності Цейлон і Бірма, проголошено утворення двох корейських держав (КНДР і Республіка Корея) та Держави Ізраїль.

свою діяльність на переслідування та утиски нетатарського населення Криму і вели роботу з підготовки насильницького відторгнення Криму від Радянського Союзу за допомогою німецьких збройних сил»⁶².

Імперська потуга більшовицької влади була міцною, однак не всесильною. З огляду на запеклий спротив, який чинили не тільки українці, а й литовці, латвійці, естонці, а також – проти своїх, однак підлеглих СРСР, комуністичних режимів – поляки⁶³, болгар, румуни, – залишати загрозу національного опору на стратегічній морській ділянці, якою був Крим (як і залишати таку загрозу в осерді Кавказу), Москва не могла. Енн Епплбом, зазначала, що «вперше Сталін вирішив знищити не просто членів певних підозрілих націй чи категорій політичних “ворогів”, а цілі нації – чоловіків, жінок, дітей, старих... Після того, як їх вивезли, навіть назви всіх цих депортованих народів зникли з офіційних документів – навіть з “Великої радянської енциклопедії”. Влада стерла їхні рідні землі з мап... [...] Кримську Автономну Республіку також було ліквідовано, а Крим став ще однією радянською областю. Місцева влада руйнувала кладовища, перейменовувала міста і села⁶⁴ й викреслювала колишніх їхніх мешканців з підручників історії»⁶⁵. З 200 тисяч крими-

⁶² Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів та матеріалів. Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блащук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – С. 31.

⁶³ У ході боротьби з польським національним рухом, котрий радянська влада вважала вкрай загрозливим не тільки для постання залежної від СРСР Польщі, а й для власного існування, на початку січня 1945 р. радянське керівництво ухвалило рішення про необхідність виселення осіб польської національності. Виконуючи директивне рішення, органи НКВД-НКГБ уже в січні – лютому направили в табори 3461 особу польської національності // ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 28–31.

⁶⁴ Могила Д. В. Перейменування назв адміністративних об'єктів в Криму як наслідки депортації 1944 р. кримських татар, болгар, вірмен та греків // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 21 (60). – № 2. – 2008. – С. 301–306.

⁶⁵ Епплбом Енн. Історія ГУЛАГу. – С. 336.

ли, депортованих з рідної землі, вже в перший рік померло майже 30 тисяч осіб. Звинувачення у зраді офіційно було скасоване тільки у вересні 1967 р.

Відповідно до постанови ДКО СРСР від 2 червня 1944 р. одночасно з кримськими татарами з Криму виселяли «німецьких пособників з числа греків, вірмен та болгар». Вірменам та болгарам інкримінували активне співробітництво з окупантами, грекам – дрібні торгівельні гешефти з німцями. Операція з виселення охопила обидва контингенти і була здійснена упродовж двох днів – 27–28 червня 1944 р. Органи НКВС примусово перемістили з Криму на спецпоселення в Гур'євську, Молотовську, Свердловську, Кемеровську області та в Башкирську АРСР сім'ї греків, вірмен та болгар в кількості 37 тис. 455 осіб (з них: греків – 16 тис., вірмен – 9 тис. 821, болгар – 12 тис. 628).

Імперська помста за власні страхи, безпорадність, неможливість зламати збройний опір була найбільш запеклою та послідовною стосовно українців Західної України, «радянлізувати» яких вдалося узявши в заручники та покаравши депортаціями їхні родини. Каткування мешканців західноукраїнських земель було розтягнутим у часі процесом. За даними Тамари Вронської, впродовж дев'яти років – з 1944 до 1952 – із цих земель депортовано 206 664 особи⁶⁶, тільки за 1945–1950 роки 14 435 з них померло на засланні або дорогою до нього. На відміну від татар й інших «покараних народів», яким у 1956 р. скасували режим спецпоселення, стосовно українців радянська влада ані впродовж 1950–1960-х років, ані згодом, так і не спромоглася задекларувати свою позицію. Як зазначила Тамара Вронська, «не було ухвалено жодного законодавчого акта, який би повністю звільняв тих страждених людей від наруги, заподіяної їм сталінщиною»⁶⁷.

⁶⁶ Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.): Наукове видання. – К.: Темпора, 2013. – С. 396–397.

⁶⁷ Вронська Т. Вказ.праця. – С. 415.

Радянська відбудова у стилі імперського колоніалізму

Однак вчинити з усіма українцями так само, як із татарами або з родинами українських повстанців, було неможливо. «Стерти» їх тотальною депортацією та забуттям означало б, зокрема, втратити голос республіки в Організації Об'єднаних націй, створення якої 1945 року було результатом Другої Світової війни. Зрештою, частина українців вже були (або так вважали) радянськими людьми. Вони активно включалися у відновлення ритуалів та практик радянськості, брали участь у придушенні національно-визвольної боротьби, іноді щиро, іноді примусово залучалися до «експорту культурної революції» на західноукраїнських землях як учителі, лікарі, інженери, ставали якщо не ініціаторами, то призвідниками «боротьби з буржуазним націоналізмом» у творчих спілках, наукових установах, установах культури та мистецтва. Завдання, вирішуване більшовицькою владою після вигнання нацистів, полягало у запобіганні постанню як горизонтальної мережі національної солідарності, так і вузьких вертикально організованих спільнот (на кшталт творчих спілок, відділень Академії Наук тощо). Крім жорстко репресивних методів (сімейного заручництва, депортацій), залякування, провокацій, інформаційних операцій із заплямовування лідерів повстанського руху й власне української національної ідеї, Кремль вдавався до плекання внутрішньоукраїнського розколу, протиставляючи «правильних радянських українців» («східняків») «вороже налаштованим до радянської влади націоналістам» («западенцям»). Механізмами цього плекання були, з одного боку, кадрові десанти зі Сходу на Захід, численні призначення «правильних українців» на «відповідальні посади» очільників НКВС-НКДБ (від 1946 р. МВС-МДБ), секретарів обкомів, міськкомів, директорів підприємств, наукових установ тощо. З іншого, на підтримку внутрішнього розбрату та формування символічної уяви про не соборну, натомість абсолютно різну, а отже – не свою – Україну – працювали «трудові мобілізації»: примусово-добровільні перекидання мешканців Західної України на відбудову промисловості Донеччини, Харківщини, Дніпровщини тощо.

Таким чином, економічна відбудова й відновлення радянської соціальної політики також були вагомими чинниками рерадянзації українських територій. Стратегічна візія місця й ролі української промисловості та сільського господарства формувались у Кремлі з огляду як на зміни, що сталися внаслідок евакуації, та розгортання промислової бази на Сході СРСР, так й на негативний розвиток стосунків із колишніми союзниками та новою поставою СРСР у Центральній та Східній Європі. Цілком прагматичний й цілком колоніальний погляд на розвиток економіки України зумовив той факт, що перебазовані під час війни подалі від кордонів підприємства воєнно-промислового комплексу (ВПК) залишилися там, куди були евакуйовані – у східній частині СРСР – на території Росії. Через це, як зауважила Катрін Бек, Україна втратила до них доступ⁶⁸. «Після війни, – зазначають Станіслав Кульчицький і Лариса Якубова, – основна частина капіталовкладень почала використовуватися у східних районах СРСР, де були кращі умови для прискореного видобутку вугілля і виплавки металу. Зміщення регіональних акцентів у використанні капіталовкладень вкрай несприятливо позначилося на технічному рівні індустрії України»⁶⁹.

Однак безпосередньо після вигнання нацистів, ще в ході війни, Держплан СРСР спрямовував істотну частку централізованих капіталовкладень на швидке відновлення зруйнованих потужностей (особливу увагу приділяли Донбасу). Відбудова промисловості на українських землях потребувала робочих рук, відповіддю на цю потребу стали численні добровільні й примусові мобілізації. Проте «чимало робітників, службовців, інженерів, евакуйованих і мобілізованих з України, продовжували працювати у східних районах країни. Вони зверталися до вищих інстанцій з проханням дозволи-

⁶⁸ Бек К. Відновлення сталінської системи в повоєнній УРСР // Укр.іст.журн. – 2012. – №4. – С. 137.

⁶⁹ Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 566.

ти повернутися додому, де більшість з них залишили свої сім'ї»⁷⁰. Володимир Баран наводить приклади листів до президії Верховної Ради СРСР, в яких зазначалося: «Ми, шахтарі Донбасу, евакуйовані в 1941–1942 рр., самовіддано працювали під час війни. Зараз війна закінчилась, відпустіть нас до наших дітей». Робітники Свердловського заводу «Електросталь», евакуйовані з Харкова, писали: «Ми вважаємо, що настав час, коли ми, сім'ї яких знаходяться в Харкові, зможемо повернутися в Харків. Наші сім'ї евакуюватися з нами не могли. Весь час, більше трьох з половиною років, жили і живемо, як солдати на війні, тобто нічого немає, крім валізи і речового мішка. Природно, усі наші прагнення після війни – повернутися до сімей»⁷¹.

Однак інтереси зміцнення ВПК на сході СРСР були для влади важливішими і за людські прагнення, й за якість кадрового складу робітників у власне українській промисловості. Поки кваліфіковані кадри «відавали борги батьківщині» у Челябінську, Свердловську, Магнітогорську, українська промисловість опиралася на «спеціальні контингенти робітників – репатріантів, німців Поволжя, переселенців з Криму і Кавказу і мобілізованих із західних областей країни», випускників ФЗУ тощо⁷².

Початок відбудови української економіки здійснювався в умовах оголошеного воєнного стану. Однак за офіційного його скасування (у вересні 1945 р. на більшій частині УРСР, у липні 1946 р. – в Західній Україні) надзвичайщина нікуди не поділась, майже всі елементи воєнного стану, які визначали сталінську модель «соціалізму воєнного часу»⁷³ – нормоване постачання, режимні обме-

⁷⁰ Баран В. К. РОЗДІЛ 29. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 372.

⁷¹ Там само. – С. 368.

⁷² Там само. – С. 372.

⁷³ Ширер Д. Р. Сталинский военный социализм: репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924–1953 гг. / Дэвид Р. Ширер; [пер. с англ. А. Л. Раскина; полномоч. по правам человека в Рос. Федерации и др.]. – Москва: РОССПЭН, 2014. – С. 20.

ження, функціонування військових трибуналів у Західній Україні, мобілізації й трудові повинності, реквізиції (під виглядом позик⁷⁴, вилучення хліба тощо) – залишалися вагомим чинником реставрації радянської економічної системи.

Руйнація крихких систем солідарності, стигматизація переможців та послідовна політика атомізації спільнот реалізовувалася, зокрема, й у межах вирішення прагматичних завдань відновлення промисловості та колгоспного ладу й, насамперед, відновлення кількісного складу робітників, катастрофічне зниження якого (у 1945 р. в УРСР залишилося 17 % довоєнної кількості робітників, а весь промислово-виробничий персонал республіки становив лише 1 млн. 256 тис. осіб проти 2 млн. 614 тис. осіб у 1940 р.⁷⁵) завдавало нищівного удару уявній соціальній базі радянського суспільства та грандіозним планам СРСР щодо швидкої інсталяції нової версії «жандарму Європи».

Репресування радянських військовополонених як «злісних дезертирів» та «зрадників» було своєрідним продовженням нацистського геноциду⁷⁶ стосовно них, який мав на меті, з-посеред іншого –

⁷⁴ Загалом усі побори і відрахування з працівників у вигляді позик, пожертв і податків складали не менш 25–30 % // Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги» // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2014. – Вип. 19. – С. 29. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uxxs_2014_19_4.

⁷⁵ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). – Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-ті роки) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: А. В. Лихолат (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 29.

⁷⁶ Значна кількість західних дослідників сходиться у думці, що політика нацистів стосовно радянських військовополонених мала всі ознаки геноциду. Ендрю Робертс називає це «геноцидним полоном» // Andrew Roberts, The Storm of War: A New History of the Second World War (London: Penguin, 2009). – Р. 153. Думки щодо полону як геноцидних практик висловлені: Alexander Werth, Russia at War, 1941–45 (New York: Carroll & Graf, 1999). – Р. 634; Donald Bloxham, Genocide, the World Wars and the Unweaving of Europe (London: Vallentine Mitchell, 2008), р. 241; Gerhard Hirschfeld: The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany (London: Allen & Unwin, 1986; Merridale, Ivan's War. – Р. 149.

розпорошення/розчинення української нації за межами українських земель, поповнення армії безкоштовної примусової праці. Із понад 836 тис. полонених, які вижили й повернулися на батьківщину, 233 тис. були засуджені й відбували покарання в таборах ГУЛАГу, понад 600 тис. примусово працювали у т. зв. трудових батальйонах. Цинізм ситуації з використанням праці бранців полягав у тому, що «відробити заподіяну шкоду» радянській економіці мали у рівній мірі ті, хто був окупантом (німці, румуни, угорці)⁷⁷, й ті, хто був жертвою обох тоталітарних режимів.

Завдання щодо відновлення кількісних характеристик радянського ринку праці вирішувалися також за рахунок оstarбайтерів⁷⁸. Згідно з угодами, підписаними на Кримській та Потсдамській конференціях, репатріація (повернення) до СРСР була обов'язковою для громадян, які проживали на радянських територіях до 1939 року. Більшість колишніх оstarбайтерів-репатріантів проходила

⁷⁷ За 1943–1944 рр. на території 17 областей республіки було створено 26 стаціонарних таборів для військовополонених. У цих таборах налічувалось 177 табірних відділень, так званий ліміт в'язнів становив 260 тис. осіб. У квітні 1945 р., після ряду реорганізацій, в Україні діяло 15 виробничих таборів, де утримували 131,5 тис. бранців. Найбільше таких таборів організовано в індустріальних областях, зокрема в Сталінській і Ворошиловградській (відповідно 42 тис. і 40,5 тис. в'язнів), а також у Києві (12,8 тис. осіб). Крім того, сформовано кілька не виробничих таборів, у яких перебувало 14,4 тис. осіб // Володимир Баран. Проблеми соціально-економічного розвитку України 1943–1945 рр. / В. Баран // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 16(1). – С. 360–369. – С. 367; За участі цього «спецконтингенту» здійснювалась відбудова заводів Азовсталь, Запоріжсталь, ім. Петровського, ім. Дзержинського, заводів у Нікополі, Єнакієво, Горлівці та багатьох інших об'єктів індустрії. Проте на кінець 1948 р., згідно з міжнародними домовленостями, було репатрійовано більшу частину німецьких військовополонених, а навесні 1950 р. – останню групу в кількості 17,5 тис. осіб // Баран В. Розділ 29. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). – С. 375.

⁷⁸ Репатріація радянських громадян в СРСР розпочалася ще до завершення Другої світової війни. Двадцять четвертого серпня 1944 р. Державний комітет оборони СРСР ухвалив постанову «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно вивезених німцями, а також тих, що за різних умов потрапили за кордонну лінію між СРСР та Польщею». Перша хвиля повернення оstarбайтерів відбулася восени 1944 р.

перевірку й фільтрацію у таборах і збірно-пересильних пунктах Наркомату оборони та фільтраційних пунктах НКВС. Після цього 58 % отримали змогу повернутися до попереднього місця проживання, 19 % чоловіків мобілізували до армії, 14 % – до трудових батальйонів, 6,5 % – арештовано, 2 % – працювали у збірних таборах⁷⁹.

Потреба у трудових ресурсах, побоювання щодо формування/зміцнення антирадянської української діаспори у Європі⁸⁰, змушували більшовицьку владу вдаватися до організованих інформаційних кампаній стосовно репатріантів. Головну ставку наприкінці 1940-х років було зроблено на листи від родичів, які, згідно із настановою влади, мали бути «конкретними, задушевними, насиченими позитивними фактами з власного життя, життя сусідів, знайомих, прикладами відновлення села, району, міста. В кожному листі повинен бути заклик повертатися на Батьківщину»⁸¹. Однак, незважаючи на «виняткову політичну важливість повернення радянських громадян на батьківщину», ті репатріанти, що повернулися й важко

⁷⁹ Детальніше: Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2000; Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація // Україна в Другій Світовій війні. Погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн.2. – С. 44–91; Пастушенко Т., Вронська Т. Ч. 2, розд. 6: Репатріанти та «вороги народу» як маргінальні групи українського суспільства: монографія / Т. Вронська, Т. Пастушенко // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (Друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія у 3-х частинах / Відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Кн.2, ч. 1, 2. – С. 250–292.

⁸⁰ Ці побоювання відбилися у настановах щодо організації кампанії так: «Для викриття ворожої, антирадянської, антирепатріаційної діяльності німецько-українських націоналістичних комітетів і комітетчиків, як зрадників свого народу військових злочинців і авантюристів з тим, що б вирвати таким чином з-під їхнього впливу маси переміщених осіб і схилити радянських громадян до повернення на Батьківщину, Вам необхідно...» // Держархів Чернігівської області ф. Р-4058с, оп. 2с, спр. 50а, арк. 28

⁸¹ Держархів Чернігівської області, ф. Р-4058с, оп. 2с, спр. 50а, арк. 1.

працювали на цю батьківщину, назавжди залишалися затаврованими як «непевні» й підозрілі громадяни. Ця затаврованість змушувала людей до тривалого мовчання й почасти забуття власного досвіду. Перетворення репатріантів на мовчазну та стигматизовану «зрадою» робочу силу як найкраще відповідало новітнім завданням радянської влади з упокорення спільнот і символічної перемоги радянського режиму.

Попри катастрофічний стан економіки та соціальної сфери, що стали наслідком «тактики випаленої землі», господарювання окупаційних режимів країн Осі, бойових дій на території України, – темпи відновлення, принаймні важкої промисловості, загалом влаштовували Кремль. Згідно з офіційною радянською статистикою обсяг промислового виробництва в УРСР наприкінці четвертої п'ятирічки перевищив довоєнні показники на 15 %, а темпи його зростання в 1946–1950 рр. становили 30 % на рік⁸².

Але цей успіх у символічному дискурсі відтворюваної радянської імперії не позначався як виняткова заслуга або надзвичайна трудова звитяга українців. Навпаки, як і у випадку з дискурсом «звільнення» й концептом «вдячності руському народу», провідну роль у відбудові УРСР було приписано тому ж народові: *«Відновлення енергетичної, вугільної, металургійної та інших галузей промисловості Української РСР здійснювалося значною мірою за допомогою братніх республік, зокрема РРФСР», «у країні продовжував розгортатися масовий рух за подання допомоги районам, у тому числі й УРСР, що зазнали окупації. Зачинателем його був робітничий клас Російської Федерації», «сповнені почуття дружби, трудящі всіх республік допомагали піднімати з руїн підприємства України. Зокрема, 57 великих заводів РРФСР та інших республік брали участь у відбудові металургійного заводу «Запоріжсталь»⁸³*. Централізована та підпорядкована Кремлю економічна система СРСР була організована в такий спосіб, щоб Москва мала всі механізми контролю, розподілу,

⁸² Історія УРСР. – Т. 8. – Кн.1. – С. 51.

⁸³ Детально: Допомога братніх республік / Історія України. – Т. 8. – Кн. 1. – С. 43–47.

планування виробництва, і таким чином могла створювати системи керованої «економічної допомоги» з боку «братніх республік». Не можна заперечувати факт організованої економічної солідарності й допомоги, однак спосіб цієї організації та її пропагандистський і дискурсивний супровід формували для УРСР символічне уявлення про власну економіку як про економіку неспроможності. Так само – через втручання в економічні закони, через реальну потужну допомогу, через постійне акцентування провідної ролі СРСР у цьому процесі – уявлення про економіку неспроможності формувалося й для поневолених країн «соціалістичного табору». Для них, як і для Західної України, Бессарабії, Закарпатської України, повоєнні роки були не стільки відновленням економіки, скільки створенням її нової моделі. Для інкорпорованих українських земель це означало також розгортання процесів «соціалістичної індустріалізації» й постановня численних промислових підприємств. Цей процес був також позначений, як такий, що здійснювався «завдяки підтримці трудящих СРСР». Модернізація та індустріалізація західних земель була не проявом «доброї волі», а механізмом запровадження більшовицького контролю, частина якого базувалася на ефективних практиках соціальної інженерії (народження та формування соціальної бази – позбавлених власності й можливості іншого, крім державного, способів заробітку). Використання демонстрації успіхів радянської влади на західних землях відбувалося у межах концепту «подоланої відсталості», тож носії іншої, нерадянської традиції й іншого, нетоталітарного, політичного досвіду поставали у цьому концепті як «дикуни», чий розвиток почався тільки з приходом більшовиків.

Розчинення (розчавлення) солідарності

Відкинувши сподівання на послаблення економічного тиску у містах та можливість реорганізації/ліквідації колгоспів, що були частиною повоєнних настроїв українців, Кремль узявся до відбудови «економіки дефіциту» (Янош Корнаї), в якій розподільча функція центру ставала важелем соціального упокорення і руйнації крихких систем солідарностей. Один із найбезпечніших

для тоталітарної влади прошарків українського населення – радянські ветерани Червоної армії й радянські партизани, чоловіки та жінки, які отримали досвід буттєвості в надзвичайно складних умовах, й відчували певну спорідненість (не завжди позитивної дії) навіть за умов відсутності персональних знайомств – після демобілізації/повернення додому мимовіль втрачали потенцію солідарності та взаємодії, наражаючись на прояви радянської соціальної, житлової, трудової політики. Марк Еделе звернув увагу на стратегію радянської держави, яка, прославляючи подвиг солдат та офіцерів, воліла якнайшвидше повернути їх до виробничого процесу, наполягаючи, що після закінченні війни колишні солдати мають стати бійцями трудового фронту⁸⁴. Побоювання стосовно перетворення ветеранів на окрему соціальну групу й розтягнутий у часі процес роззброєння демобілізованих змусив більшовицьку владу вдатися не тільки до закликів й прославлянь, а й до обіцянок і певних гарантій. Згідно із законом про демобілізацію від 23 червня 1945 року, ветеранам гарантувалося працевлаштування впродовж місяця після звільнення з армійських лав на посаді, не нижчій за довоєнну, з урахуванням досвіду та спеціальності, набутих під час військової служби. Частиною владної вдячності були військові однострої, проїзд додому за державний кошт, харчі на дорогу, невелика грошова виплата, що залежала від звання та вислуги, а також звільнення від митного контролю, що дало змогу безперешкодно вивозити додому «трофеї». Місцеву владу й керівництво підприємств, де працювали демобілізовані, зобов'язували забезпечити їх житлом та іншою можливою матеріальною допомогою. Власне на місцях ставалися схожі за своїм сценарієм ситуації, в яких пасіонарний, а часто-густо яскраво травматичний досвід, що сприяв вибуховій поведінці та насильницьким діям проти тих, хто вчиняв несправедливості, розчинявся у чергах і поневіряння, пов'язаних із оформленням документів, спробами повернути/отримати житло, дістати дозвіл на реевакуацію родини, встановити факт інвалідності, отримати продовольчі картки й роботу – не ту, яку пропонували, а бажану, або вза-

⁸⁴ Edele Mark. Soviet veterans of the Second World War: a popular movement in an authoritarian society 1941–1991. – Oxfordpress, 2008. – P. 10.

галі – будь-яку. «Дивна річ, – зауважила Оксана Янковська, – країна спустошена, робочих рук катастрофічно бракує куди не кинь, а [...] в більшості областей республіки на 1 квітня 1947 р. не влаштовано на роботу велику кількість офіцерів, сержантів і рядових третьої і четвертої черги демобілізації (1946–1947 рр.): у Київській області – 10,2 тис. осіб, Кіровоградській – 18 тис., Одеській – 11,1 тис., Сталінській – 9,6 тис., Полтавській – 4,8 тис., Харківській – майже 3,4 тис. осіб»⁸⁵. Однак ця «дивна річ» ймовірно була частиною політики упокорення ветеранів, яку, з одного боку, мовчазно благословляли більшовицькі можновладці, демонструючи час від часу «праведний гнів» й «глибоку занепокоєність» на нарадах чи у постановках і навіть надаючи декотрим ветеранам те, що вони вимагали відповідно до радянських законів. З іншого боку, таку лінію підтримували й управлінці, які не поспішали «вливати» непокірних та активних фронтовиків до орієнтованих на рабську працю колективів. «За роки війни ці керівники звикли працювати з такими контингентами, як військовополонені, репатрійовані, інтерновані, оточенці, в'язні, мобілізовані, і, незважаючи на величезні зміни, що відбулися в складі робітників у зв'язку з різким скороченням різних спецконтингентів, відміною мобілізацій, продовжують ставитися до робітників так, як вони ставилися до людей, які працювали під конвоем», – доповідав у ЦК ВКП(б) міністр вугільної промисловості західних регіонів СРСР О. Засядько⁸⁶.

Якщо фронтові та/або партизанські дії були важкими й кривавими, однак осмисленими практиками, то зіткнення з радянською бюрократією всіх рівнів вихолощувало останні сили викликало у начебто потенційно активних людей (спільноту) надзвичайну втому й неспроможність діяти. Навіть обіймаючи відповідальні посади – голів колгоспів, бригадирів на виробництві, вступаючи до лав

⁸⁵ Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги» / О. Янковська // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2014. – Вип. 19. – С. 20–53. – С. 21.

⁸⁶ Баран В. Розділ 29. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). – С. 368.

компартії тощо або не отримуючи взагалі нічого, фронтовики поступово «розчинялись» у повсякденних проблемах, намагаючись якоюсь мірою покращати власне життя.

Свою першу соціальну битву фронтовики програли, навіть не долучившись до захисту тих, хто потребував саме ветеранської підтримки та спільної дії. Жертвами її стали інваліди війни, чий вигляд і спосіб життя (жебраківання, асоціальна поведінка, негативний вплив на оточення – щирі розповіді про війну, небажання обтяжувати свої родини каліцтвом тощо) не відповідали «естетичним стандартам» та символічному порядку денному радянського керівництва, яке воліло не бачити каліцтва на вулицях міст і сіл країни-переможниці. Задля справедливості слід зазначити, що наступ на інвалідів війни більшовицька влада розпочала одразу після вигнання нацистів: НКДБ СРСР своєю директивою № 60 від 27 липня 1943 р. зобов'язав наркомів держбезпеки союзних та автономних республік, начальників УНКДБ країв і областей, начальників транспортних та водних відділів НКДБ організувати оперативну роботу з припинення «можливих спроб з боку антирадянських елементів втягти (залучити) інвалідів вітчизняної війни до ворожої діяльності». Наступного року у союзному наркоматі держбезпеки констатували, що «НКДБ-УНКДБ належних заходів на виконання директиви № 60 не здійснюють». Для припинення та запобігання таких «підривних» акцій з боку інвалідів 18 травня 1944 р. нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов видав спеціальну директиву, де містився перелік заходів із «виявлення і взяття в активну агентурну розробку інвалідів вітчизняної війни, які перебували у німецькому полоні і прибули у тилі райони країни за підозрілих обставин»⁸⁷. У січні 1945 року було заборонено фотографічне зображення інвалідів: за вказівкою заступника наркома з держбезпеки СРСР Богдана Кобулова, з кінця січня 1945 року цензори відділу «В» НКДБ вилучали фотографії фронтовиків з ампутованими кінцівками, сліпих, із понівеченими обличчями навіть із листів звичайних радянських громадян.

⁸⁷ ГДА СБУ. – Ф. 9 (СРСР). – Спр. 19. – Арк. 60.

Як зазначає Галина Гордієнко, «чимало тяжко травмованих, покинутах родинами й духовно надломлених ветеранів долучились до спільноти жебраків. Вже у другій половині 1945 року Хрущов віддав усний наказ голові Республіканської комісії сприяння інвалідам Вітчизняної війни офіцерського складу спільно з міліцією провести спеціальні рейди базарами Києва та інших міст України для виявлення покалічених громадян, які жебрають. Далі їх забирали з ринків і відсилали до інтернатів для інвалідів Вітчизняної війни або до будинків інвалідів. Перед відправкою затриманих групували по кількасот в одному місці, яке ретельно охороняли від небажаних свідків. Дехто, випадково опинившись у заборонених точках, назавжди запам'ятав моторошну картину цієї маси людських обрубків, які кричали, плакали, обурювалися, проклинали»⁸⁸.

Проблема покалічених інвалідів «вирішувалась» у повоєнні роки за рахунок «очищення» від них вулиць, вокзалів та площ. Прикриваючись необхідністю стабілізації санітарно-епідеміологічної ситуації, влада прибирала інвалідів, примусово доправляючи їх до сільської місцевості (в кращому випадку), до спецінтернатів (такий був у Святошино, у Харківській області, однак найвідоміший спецінтернат для інвалідів, позбавлених кінцівок, знаходився на Валаамі).

Слід, однак визнати, що УРСР була єдиною радянською республікою, де рішенням Політбюро ЦК КП(б)У й українського уряду від 14 липня 1945 року було створено спеціальну державну структуру допомоги ветеранам – згадану вище Республіканську комісію сприяння інвалідам Вітчизняної війни офіцерського складу, яка працювала у структурі міністерства соціального забезпечення⁸⁹. Створення цієї комісії було ініціативою «знизу», яку підтримало республіканське керівництво. Комісія мала надавати допомогу соціально нужденним працівникам та багатодітним особам, допомогу у пошуку житла, організовувати та/або вдосконалювати медичну допомогу, включаючи відвідування санаторію, допомагати у працевлаштуванні та/або перекваліфікації інвалідів. До роботи у комі-

⁸⁸ Гордієнко Г. Пасинки перемоги // Тиждень. – 2011. – № 18. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/History/21981>.

⁸⁹ Edele Mark. Soviet veterans... – P. 161.

сії було залучено 105 тисяч членів, які виступали із різними ініціативами: закликали організовувати фонди взаємодопомоги інвалідів, «шефство» промислових підприємств над інвалідами першої групи, брати участь у «культурно-просвітницькій роботі», будівництві житла тощо⁹⁰. Активність десятків тисяч ветеранів не була «паперовою». Фронтовики дійсно вважали за необхідне втручатися й впливати на ситуацію. Розмірковуючи над причинами такої української винятковості щодо підтримки руху ветеранів, Марк Еделе припускає, що ця винятковість була заслугою Хрущова, котрий «патрунував» ветеранську активність та її швидке вмонтовування у державний апарат.

Однак, розуміючи природу режиму та механізми ухвалення рішень у СРСР, мабуть не варто відзначати дії ЦК КП(б)У й персонально Хрущева як занадто суб'єктивні. Радше за все Республіканська комісія була покликана привласнити/поглинути громадську активність ветеранів, а також контролювати дії демобілізованих військових через державні структури. Винятковість українського кейсу радше засвідчувала страх перед потенційно небезпечним, однак цілком можливим – принаймні з точки зору Кремля й з огляду на весь попередній досвід рухів опору в Україні – поєднанням (локальним або широким) ветеранської потуги з потугою національно-визвольною, впоратися із якою на середину 1940-х років радянська влада все ще не спромоглася. Ліквідація фондів взаємодопомоги, яка, за рішенням Міністерства соціального забезпечення УРСР, стала наприкінці 1950 року, й власне розпуск комісії з надання допомоги на початку 1951 року якнайкраще засвідчують, що коли рух опору було придушено, а з тим – подолано небезпеку спільної дії, необхідність у контролі (у формі піклування та допомоги) ветеранського руху на державному рівні відпала.

Другу свою битву ветеранська спільнота (чи радше така, що мала потенціал стати спільнотою) програла разом з українськими селянами. За підрахунками істориків, упродовж літа 1945 – зими 1947 років тільки 33 % демобілізованих повернулися до міст або знайшли

⁹⁰ Ibid. – Р. 160,161,162.

роботу на промислових підприємствах. Більшість з них влаштовувалася на роботу, передусім у колгоспах та радгоспах⁹¹. «Віддавши борг батьківщині», демобілізовані, як люди, що пережили окупацію, сподівалися на зміни у формах господарювання на селі й на те, що податки буде знижено, а колгоспи розпущено. Однак цього не сталося. 1946–1947 рр. виявилися поворотними у взаєминах влади і суспільства. Й упокорення голодом з усіма «напрацьованими» у 1921–1922, 1932–1933 роках методами – стало одним із головних механізмів руйнації крихких систем солідарностей і травматичної, однак цілком пасіонарної моці демобілізованих військових. Існують цілком раціональні пояснення й причини, чому і як розгортався Голодомор 1946–1947 років⁹², серед яких – нові амбіції Кремля і потреби нарощування воєнного потенціалу, надання продовольчої допомоги поневоленим Радянським Союзом європейським країнам, форсоване скасування карткової системи, неврожай і невтручання влади з метою розширення географії, масштабів і статистики його наслідків, посилення податкового й репресивного тиску на селян, особиста ненависть Сталіна до українських селян тощо.

Однак запровадження Голодомору 1946–1947 років мало й інше завдання: атомізувати спільноти й знищити те справжнє людське й справжнє вітальне, набуте гірким досвідом війни. Це були свідо-

⁹¹ Баран В. Україна у першому повоєнному десятилітті. – С. 367, Edele M. Soviet veterans.... – Р. 142.

⁹² Вони вивчені в українській історіографії, яка ґрунтується на архівних джерелах, матеріалах усної історії, документальних збірках: Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1996; 1946–1947. Голод в Україні. Збірник спогадів / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – К., 2016. – 128 с; Маковійчук І. М., Пилявець Ю. Г. Голод на Україні у 1946–1947 рр. // УІЖ. – 1990. – № 8. – С. 14–32; Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946–1947 рр. – К., 1991; Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – К., Нью-Йорк, 2000; Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.) // Пам'ять століть. – 2003. – № 3. – С. 104–121; Веселова О. М. Голод 1946–1947: причини і наслідки // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – К., 2006. – С. 353–359 та ін.

мо організовані тортури. Вони «вміщували у себе дії, котрі давали болю змогу зруйнувати людський світ» і давали катові омріяне відчуття власної сили й влади⁹³. Психологічна природа ГУЛАГу як простору тортур була символічно перенесена до українського села й втілена тут у тому сенсі, що застосування тортур голодом перетворювало тих, хто був наділений або отримав потенцію свободи, постанови ціннісного вибору, духу (добра, служіння, перемоги тощо) – на байдужих до всього, крім пайки хлібу, доходять⁹⁴. Цей процес був і покаранням, і вихованням по-радянськи для тих українців, яких могла змінити війна. У повільному розгортанні катастрофи голоду ідея взаємодії та солідарності не була актуалізованою та застосованою людьми. І це, власне, було головною перемогою на шляху рерадянзації/поневолення українців.

Селяни ж попри все чинили спротив, часто його очолювали або брали на себе рішення «не віддавати зерно» демобілізовані військові, які очолювали колгоспи. Як зауважив Олег Рабенчук, «в 1946 р. та першому кварталі 1947 р. в Україні судовими органами була розглянута 1681 справа про злочини голів колгоспів. Засуджено за ними до різних термінів і видів покарання – 1312 осіб (99,1 %). Більшість засуджених голів колгоспів працювали на своїх посадах лише впродовж одного–двох років, причому 70,4 % з них (934 особи) були учасниками й інвалідами Вітчизняної війни»⁹⁵.

Олександра Веселова звернула увагу на те, що «істотну допомогу голодуючі селяни з Південної, Центральної і Східної України в 40-х роках знаходили в Україні Західній. Командування Української

⁹³ Scarry E. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. – New York: Oxford University Press, 1985. – P. 56

⁹⁴ Це розмисли Олександра Еткінда стосовно природи «мученого життя» у торах, які, на мою думку, можуть бути застосовані для пояснення тортурної природи Голодомору 1946–1947 років // Еткінд А. *Кривое горе: Память о не-погребенных*; авториз. пер. с англ. В. Макарова. – М.: Новое литературное обозрение, 2016. – С. 46–47.

⁹⁵ Рабенчук О. П. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 87–100. – С. 89.

повстанської армії (УПА) розповсюджувало серед селян звернення, в яких закликала допомагати продуктами людям, які приїжджали аби роздобути бодай якийсь харч»⁹⁶. Запеклий опір, чинений українськими повстанцями в Західній Україні, не дозволив сталінському режимові встановити та контролювати «кордони» між Східною та Західною Україною⁹⁷, і саме цей факт дозволив голодуючим зі Сходу тікати у західні області України, де колгоспний лад ще не перетворив людей на голодних, безправних, байдужих рабів.

«Східняки», попри всі намагання змалювати «западенців» жорстокими «фашистами» та/або «відсталими», «економічно не розвиненими» громадянами, не тільки брали у них хліб, але й залишалися працювати у їхніх господарствах⁹⁸. Наявність цих нещасних голодних людей трактувалася радянськими чиновниками як «наймана праця», а ті, хто допомагав приїжджим врятуватися від голоду, позначалися як «куркулі», від яких слід було «позбутися» у ході колективізації⁹⁹.

Селяни намагалися врятуватися і спротивом хлібозаготівлі, й киданням домівок та переїздом до міст тощо. Однак спротив при-

⁹⁶ Веселова О. Голодомори 1930-х і 1940-х рр. в Україні: схожість і відмінність // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 21. – С. 188–194. – С. 188. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50599/12-Veselova.pdf?sequence=1>.

⁹⁷ Веселова О. М. Братерство: спомога населення Західної України голодуючим східних регіонів в 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – 13. – С. 80–96. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/xxx_2008_13_80. – С. 81–82.

⁹⁸ Керівництво Львівської області про це звітувало так: «Також останнім часом в райони області в неорганізованому порядку зі східних областей УРСР й Тернопільської прибувають переселенці. Так, в 1946 р. в нашу область прибуло неорганізовано із Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської, Ворошиловградської областей 946 переселенських господарств (3 тис. 602 чоловіки) й близько 200 господарств з Тернопільської області» // Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – С. 31, 32.

⁹⁹ Що й було зроблене у 1951 році на виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 2 березня 1951 р. про виселення куркулів із сім'ями із західних областей Української РСР.

душувався, подорожі за харчами – обмежувались/заборонялись¹⁰⁰, а тортури ставали все нестерпнішими. Позитивна дія персонального опору часто перетворювалась на негативну – пограбування, напади на голів колгоспів, крадіжки, вбивства заповзятих радянських активістів та пересічних людей. Як зазначив Веніамін Зима, «все нагадувало війну за кусень хліба голодних проти голодних»¹⁰¹. Проте саме ця війна «голодних проти голодних», а не «голодних проти поневолювачів» і була якщо не запланованим, то цілком корисним для більшовицької влади результатом соціальної політики на селі.

Перетворення переможця на кримінального злодюжку, жебрака, вбивцю, труподіа, перетворення тих, хто ще вчора міг врятувати від німецької кулі побратима, сховати єврейську дитину, годувати єврейську родину, вполювати та стратити ката-поліція, усвідомити можливість боротьби за незалежність, відчувати потенцію позитивної дії на користь громади тощо – на збожеволілих від голоду, дезорієнтованих, таких, що втрачали людську гідність, життєві цінності, а іноді й розум, покірних та атомізованих заручників системи – ставало якщо не завданням, то безперечним наслідком чергового упокорення голодом України, яка виходила з війни інакшою – виразно і лякаюче для більшовицької влади.

Замкнення народжуваної/відроджуваної соціальності у рамках родини (мінімізація контактів була такою-сякою можливістю нагодувати своїх і не бачити горя інших, відключити механізм емпатії) було очевидним й очікуваним результатом тортур для селян Східної та Центральної України. Родини Західної України – не через механізм голоду, а через легалізоване численними постановами, інструкціями та наказами радянських органів влади й управління заручництво – ставали інструментом атомізації, залякування

¹⁰⁰ Наприклад, якщо в червні 1946 р. органи транспортної міліції УРСР зняли лише з товарних потягів 62 тис. 400 осіб, то за дві декади липня – вже 97 тис. 633 особи // Рабенчук О. П. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 89, 91.

¹⁰¹ Зима В. Ф. Социология бесправия. Реакция сталинской юстиции на голод в СССР 1946–1947 гг. // Социс. – 1999. – № 2. – С. 92.

й розпорошення повстанського руху¹⁰². Не виключено, що наймасовіша і найжорстокіша депортація «членів сімей оунівського підпілля» (вислано 26 332 сімей у кількості 77 791 осіб – членів сімей оунівського підпілля з них чоловіків – 18 866, жінок – 35 441 і дітей – 22 279)¹⁰³, проведена органами МДБ та МВС у жовтні 1947 року, була не тільки покаранням за непокору учасників повстанського руху¹⁰⁴, подоланням спротиву населення регіону й встановленням тотального контролю над західноукраїнським суспільством, мірою, що передувала прискореній колективізації західноукраїнського селянства¹⁰⁵, – й тортурами, яким «западенців» піддали за допомогою голодуючим селянам Центру та Сходу. Офіційним обґрунтуванням депортації була цілком таємна постанова Ради Міністрів СРСР № 3214–1050 від 10 вересня 1947 р., де йшлося про забезпечення вугільної промисловості СРСР робочою силою¹⁰⁶.

Попри те, що від нестачі кадрів потерпала українська вугільна промисловість¹⁰⁷ (на підземних роботах у шахтах Донбасу у пово-

¹⁰² У 1944 р. у віддалені місцевості СРСР було заслано 13 320 членів родин учасників національно-визвольного руху, у 1945 р. – 17 389 осіб, 1946 – 6 350 осіб // Вронська Етнодемографічна катастрофа в Західній Україні: жовтень 1947 р. // Історико-географічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. – 2009. – Вип. 11. – С. 239.

¹⁰³ Вронська Т. Упокорення страхом. – С. 365.

¹⁰⁴ Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952). Х.: Право, 2008. 264 с; Бажан О. Операція «Захід» – апогей депортаційних акцій радянських спецслужб на західноукраїнських землях (1940–1950-ті роки) // Реабілітовані історією. Львівська область / упоряд.: Савчак В. М. (керівник) [та ін.]. – Л.: Астролябія, 2014. Кн. 2. С. 127–141.

¹⁰⁵ Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). – Луцьк: Вежа, 2008. – С. 258.

¹⁰⁶ Саме цей документ-підстава фіксувався у розписках, які депортовані тієї пори давали вже у місцях спецпоселення. Наприклад, «Особиста справа «оунівки» Марії Гавришків» // Архів Головного Управління МВС України у Львівській області – Спр. Р-205. – Арк. 1.

¹⁰⁷ За даними профспілкових обстежень, проведених у березні і квітні 1947 р., питома вага жінок у робітничому класі Донбасу становила 38,4%. Погалузова питома вага жіночої праці була такою (у відсотках): вугільна промисловість – 35,1; чорна металургія – 30; машинобудування – 37,5; харчова промисловість –

енні роки змушені були працювати до 250 тисяч жінок)¹⁰⁸ та наявність у регіоні «табірної інфраструктури»¹⁰⁹, членів родин «оунівців» мали направляти на вугільні шахти Карагандинської, Архангельської, Вологодської, Кемеровської, Кіровської, Молотівської, Свердловської, Тюменської, Челябінської і Читинської областей¹¹⁰. «Режиму, – як зауважила Тамара Вронська, – достатньо було нагальних потреб промислового комплексу, аби покарати ні за що величезну масу людей». Однак режим, судячи з географії покарання, все ще побоювався масового поєднання голодуючих українців-східняків та депортованих українців-«західняків» всередині самої України – на шахтах Донбасу. Тож атомізацію українських спільнот режим здійснював і за рахунок репресивного розчинення їх у інших етнічних та національних середовищах, асиміляція в яких поглинала б небезпеку національної солідарності.

Призначення ворогів

Попри нові оберти, які набирали зміцнення культу «Сталіна-переможця» й конструкції «радянська влада, руський народ – визволителі», реалії повоєнного буття не тільки руйнували надії на пом'якшення режиму й набуття хоча б певних економічних, національних й політичних свобод, – вони змушували сумніватися у величчї влади, Сталіна і правильності курсу. Люди говорили про це зі своїми друзями та навіть із чужими людьми (*колгоспник М. Горбенко у розмові з селянами заявив: «З якого часу існує радянська влада, то народу життя немає й очікувати його немає чого. Що зберемо то все вивезуть, а народ знову буде голодати. Далі*

51,8; легка промисловість – 69,5; будівництво – 44,8 // Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина. – С. 570.

¹⁰⁸ Гасиджак Л. Феномен субкультури шахтарів: гендерний аспект // Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії» / Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Бюлля. – Київ, 2015. – С. 43.

¹⁰⁹ Упродовж 1944–1947 рр. в регіоні діяло 13 таборів (37,8% від усієї чисельності аналогічних установ в Україні) // Кульчицький С., Якубова Л. Вказ. праця. – С. 644.

¹¹⁰ Вронська Т. Упокорення страхом. – С. 358.

існувати ми так не можемо, а при комунізмі ще буде гірше»¹¹¹), вони писали скарги й анонімні листи до влади, зокрема на виборчих бюлетенях («Дайте хліба, хочу їсти!», «Я буду голосувати за того, хто дає життя, а не голод»)¹¹², розвішували чи залишали у громадських місцях листівки на кшталт: «Червоноармійці! Організуйте революційну боротьбу проти Сталіна під гаслом: ...Геть тиранів і диктатуру Сталінської кліки! Смерть Сталіну!», «Кучка большевистских наемников жестоко посмеялась над тобой, несчастный народ. Ты воевал за Сталина, за колхозное рабство, за большевистский рай, а дети твои пухнут с голода на родной украинской земле!»¹¹³.

Припинити розчарування та прокляття на адресу «рідної влади» й «товарища Сталіна» тільки репресивними заходами було неможливо. Соціальну агресію належало перефокусувати й спрямувати проти «ворогів», віра в наявність яких у більшовицькому й ширше – радянському – світогляді обіймала чільне місце. Як справедливо зазначає Сергій Єкельчик, «за Сталіна ненависть до ворогів нарівні із любов'ю до вождя, якому всі громадяни мусили бути вдячні, стала засадничим компонентом ідеальної радянської ідентичності»¹¹⁴. Вже навчені бачити й шукати «ворогів» для пояснення причин поганого життя, радянські партійці та пересічні люди були готові для чергового раунду антиворожої істерії. Цілком логічно, що першою мішенню ненависті стали німці. Вони ж, їхні злочини проти окупованих людей, руйнації, завдані при відступі, ставали логічним поясненням труднощів та негараздів післявоєнної відбудови. Однак нова міжнародна постава СРСР та намагання створити, а потім тримати у сфері свого контролю «демократичну Німеччину» змусили радянську пропаганду спочатку зменшити градус ненависті, а потім й узагалі визнати, як було вже зазначено, що німецький народ був жертвою фашизму, а не його джерелом та носієм. Роздмухуван-

¹¹¹ Рабенчук О. П. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – 13. – С. 271–282.

¹¹² Цит за: Там само. – С. 276.

¹¹³ Цит за: Там само. – С. 280.

¹¹⁴ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм. – С. 21–22.

ня ідеологічного паплюження вчорашніх союзників – англійців та американців – вже у 1946 році ознаменувало призначення нового зовнішнього ворога. Однак для того, щоб пояснити всі біди власне «американською підступністю» й каналізувати соціальну агресію в бік Заходу, треба було докладати системних зусиль й ввести у суцільне забуття «союзницькі цигарки», «американські та канадські посилки»¹¹⁵, допомогу по ленд-лізу¹¹⁶, «трофейні» фільми¹¹⁷, які миттєво стали частиною українського культурного простору й визначали погляд на Західний світ, принаймні, молодого покоління радянських людей. Незважаючи на те, що засудження американських імперіалістів ставало частиною безлічі радянських політичних кампаній (від політінформацій до виступів агітаторів, від листів «на захист миру» до зборів із засудженням американських

¹¹⁵ Американські та канадські посилки, які розподілялися всередині УРСР через «Різноекспорт», містили сотні тисяч светрів, брюк, пальт, ковдр, суконь, чобіт, білизни тощо. Також у посилках були цукор, консерви, концентрати, мило, цукерки тощо. Допомога розподілялася не тільки у Києві, а й у багатьох містах УРСР. Її отримувачами були родини фронтовики, партизани, інваліди й члени їхніх родин, дитячі будинки, лікарні й навіть театри. Детально про організацію, масштаби й пам'ять про допомогу: Вронська Т. Допомога українському народу з боку громадськості США та Канади у роки другої світової війни // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 40–49.

¹¹⁶ Допомогу по ленд-лізу люди згадували так: «В кінці 1945 року й на початку 1946 року згідно якихось міжнародних угод стали надходити імпорتنі продукти й одяг по “Ленд-лізу”. Для нас це було дивом, бо навіть не догадувались про існування подібних консервів та речей. Розподіляли їх частково і по школам, то я неочікувано отримала зимове пальто, яке дуже виручило, бо з усього по-виростала й зимою дуже страждала. Мама в себе на роботі отримала банку бекону (“тушонки”), пакетик рису та красиву емальовану каструлю, якій ми зраділи не менш, ніж продуктам, бо свої дві каструлі проміняли ще в 1942-му році, оскільки варити в них було нічого...” // Коваль Єлеонора. Вживання деяких киян в умовах німецької та радянської окупації впродовж 1941–1945 років, формування «п'ятої колонії» та аналіз наслідків тих подій. (Сповідь: сьогодення докоряє – неназване і непокаране вчасно зло самотійно не зникає). Рукопис. – Київ, 2019. – С. 76.

¹¹⁷ Олександр Парунов. Післявоєнний період. Шкільні роки. Роки 1945–1949// <http://incognita.day.kyiv.ua/pislyavoyennij-period.-shkilni-roki.-roki-1945-1949.html>.

імперіалістів)¹¹⁸, – у листівці, яку, згідно з повідомленнями МГБ, було знайдено у районі військових навчань у Полтавській області у 1951 році, Америка поставала визволителькою українського народу. В тексті, зокрема, зазначалося: *«Советская партия говорит что за границей живут паны, но наоборот за границей в каждой стране капиталистов все равны, а в СССР вот эта партия и паны которые носят пуза аж до земли а с колхозника здере последнюю одыжину которую он продает чтобы уплотит. Товарищи украинцы скоро начнется война придет освободительная армия Америки, давайте без боя Украину»*¹¹⁹.

Змінити фокус соціального невдоволення у бік «українських буржуазних націоналістів», які у радянській пропаганді позначались не як самотійний ворог, а були марковані як «ворог-посіпака» – спочатку «німецьких фашистів», а згодом «західних імперіалістів» – було не можливим й не доцільно з двох причин. По-перше, зробити це – означало визнати силу й непереможність українського національного руху. По-друге, потужна й одновекторна каналізація ненависті на адресу «українських націоналістів» потребувала відповідної реакції влади більшовиків. Такого «потужного» ворога необхідно було знищити фізично, ліквідувати, як у 1930-ті були знищені призначені «троцькістами» люди, або покарати саме за етнічною ознакою – депортацією всіх, як це було зроблено з кримли. І перший, і другий варіанти були неприйнятними, оскільки ліквідували б лінію внутрішнього розколу, котру більшовицька імперська влада невтомно плекала для управління Україною й у післявоєнний період, і в усі наступні десятиліття (Кремль використав її також у десяти роки ХХІ століття для агресії проти незалежної України).

Об'єктом, на який влада дозволяла, а згодом і заохочувала, спрямувати невдоволення, соціальне напруження, накопичену агресію, стали євреї. Поведінка пересічних партійців, реакції більшовицьких очільників у маніпулюванні найгіршими проявами юдофобії

¹¹⁸ Детальніше: Єкельчик С. Ненависть заради миру // Повсякденний сталінізм. – С. 34–41.

¹¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1., оп. 24, спр. 819, арк. 17.

засвідчили, якими печерними були й залишалися більшість комуністів-«інтернаціоналістів» і як близько, майже впритул до гітлерівських практик підійшли у нагнітанні антиєврейських настроїв та репресуванні євреїв Сталін й радянські, зокрема українські більшовики.

Українці, нагодовані масованою та системною нацистською пропагандою щодо «жидобільшовизму» та провини «єврейської радянської влади» в усіх негараздах та трагедіях, що їх зазнали люди під «совета́ми», українці, включені як свідки, «сторонні спостерігачі» та іноді як учасники масових страт євреїв, – після вигнання нацистів залишалися носіями дуже різних почуттів і настроїв¹²⁰. До того ж відступ німецької армії та повернення радянської влади нацисти заповзято пояснювали – через окупаційну пресу, пропагандистські листівки, організовану систему чуток-повідомлень – як повернення «жидобільшовицької системи» з усіма її атрибутами¹²¹, а самі більшовицькі керівники часто-густо приставали на нацистський погляд щодо того, чим була в Україні радянська влада. *«Тут Україна. І ми не зацікавлені в тому, щоб український народ тлумачив повернення советської влади як повернення євреїв»*, – заявив Хрущов у розмові зі старою комуністкою Ружою-Годес, котра пережила гітлерівську окупацію під ім'ям Хельминська, а після відновлення советської влади не могла влаштуватися на роботу, оскільки була єврейкою¹²². Радянські очільники не поспішали розбиратися ані зі своїми зовсім не інтернаціональними поглядами, ані з настроями пересічних людей. Натомість вони взялися експлуатувати ці настрої, грати ними.

¹²⁰ Слід підкреслити, що нацистська «культура зла й насилля» у поєднанні із реакцією пересічних людей на ятрання давніх історичних ран призвели до проявів найгіршого стосовно євреїв не тільки в повоєнній Україні. Див.: Péter Apor, Tamás Kende, Michala Lónčíková & Valentin Săndulescu. Post-World War II anti-Semitic pogroms in East and East Central Europe: collective violence and popular culture // *European Review of History: Revue européenne d'histoire* – Volume 26, 2019. – P. 913–927.

¹²¹ Мицель М. Евреи Украины. Очерки документированной истории. – К.: Дух і Літера, 2004. – С. 24.

¹²² Мицель М. Вказ.праця. – С. 26–27.

Частина дій більшовицької влади була свідомо направленою, частина – відлунням власних переконань, страхів та яскраво антисемітських поглядів можновладців.

Трагедію українського «Голокосту від куль» за повернення радянської влади посилює її навмисне знецінення та відмова визнавати катастрофу масових убивств євреїв катастрофою власне єврейського народу. Як справедливо зауважує Михайло Міцель, «серед величезної кількості завдань для влади, що повернулася, визначалися й нова, для керівництва абсолютно периферійна: або вести відкриту боротьбу з антисемітськими настроями, або закрити на них очі»¹²³. Той факт, що у виступі Хрущова на першому засіданні Верховної Ради УРСР, де йшлося про страждання, пережиті людьми за окупації, євреї взагалі не згадувалися, яскраво позначав вибір між двома альтернативами, свідомо зроблений радянськими очільниками, від якого вони воліли ніколи не відступати¹²⁴.

Вже восени 1944 року влада заборонила поетові Давиду Гофштейну організацію меморіального мітингу в Бабиному Яру, присвяченого третім роковинам масових розстрілів євреїв. У листопаді 1945 року з прокату було вилучено кінострічку «Нескорені» (1945 р., реж. Марк Донської), у якій – через потужний епізод масової страти євреїв, знятий безпосередньо у Бабиному Яру – вперше показано історію Голокосту на окупованих радянських територіях¹²⁵. (У 1952 році фільм офіційно заборонили. Актора Веніаміна Зускіна, який знявся у ролі лікаря Фішмана, страченого нацистами у Бабиному Яру, 12 серпня 1952 року розстріляли іменем радянської влади разом з іншими звинуваченими у справі Єврейського антифашистського комітету).

¹²³ Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг. Очерки документированной истории. – К.: Дух і Літера, 2004. – С. 25.

¹²⁴ Шварц С. Евреи в Советском Союзе с начала Второй мировой войны (1939–1965). – Нью-Йорк, 1966. – С. 185.

¹²⁵ Хикс Дж. Марк Донской и реконструкция Бабьего Яра // *Искусство кино*. – 2015. – № 3. Режим доступу: <http://kinoart.ru/archive/2015/03/mark-donskoj-i-rekonstruktsiya-babego-yara>.

З численними труднощами, а найчастіше – з відмовами стикалися єврейські громади українських міст і містечок у прагненні увічнити пам'ять загиблих євреїв мітингами з нагоди роковин масових страт, монументами, написами¹²⁶.

Страчені нацистами євреї поступово «розчинялись» у формулі «мирні радянські громадяни» не тільки через заборони вшанування пам'яті загиблих, а й через інформаційні повідомлення про перші процеси над нацистськими злочинцями та їхніми співниками у 1946 році у Києві та у 1947 році у Вінниці¹²⁷.

Викреслюючи з офіційної пам'яті та міфу «Великої Вітчизняної війни» євреїв, радянська влада, як свого часу Гітлер, позбавляла людей «химери совісті» – необхідності осмислити власне боягузтво, жорстокість, ненависть і зневагу, виплекані пропагандою й виплеснуті на євреїв в роки окупації. Політикою радянського замовчування/заперечення трагедії євреїв вчинене за окупації зло та/або байдужість були дозволені й не тільки ніби прощені, а й заохочені до продовження. Концепція й практики створення радянських ворогів завжди базувалися на найгіршому, що є в людині, концепція й практики дозволеної (навіть за замовчанням санкціонованої) ненависті до євреїв були квінтесенцією цього досвіду, оскільки повторювали шлях, який уже привів до Катастрофи.

Репресивні, партійні, управлінські органи більшовицької влади завжди міцно тримали руку на пульсі суспільних настроїв, використовуючи їх для корекції методів соціальної інженерії та для прямих репресій проти певних спільнот. Неподолані наслідки нацистської пропаганди, її сліпе, іноді буквально повторювання меш-

¹²⁶ Мицель М. Запрет на увековечивание памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра // Голокост і сучасність. – 2007. – №1. – С. 10; Альтшюлер М. Деятельность евреев по увековечению памяти о Холокосте в Советском Союзе в эпоху Сталина // Яд Вашем: Исследования. – 2009. – № 1. – С. 171–192. Режим доступу: https://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/altshuler.pdf.

¹²⁷ Podolsky A. Collaboration in Ukraine during Holocaust: Aspects of historiography and research // Collaboration with the Nazis: Public Discourse After the Holocaust / Ed. Roni Stauber – London, New York: Routledge, 2011 – P. 48.

канцями України вже після вигнання нацистів не було для влади секретом. 13 жовтня 1944 року, за день до погодженого зі Сталіним дня святкування «звільнення України», очільник ЦК КП(б)У Хрущов отримав спецповідомлення НКДБ УРСР про прояви антисемітизму в Україні¹²⁸. В документі йшлося про бійки у Києві та Дніпропетровську, вчинені на ґрунті етнічної ненависті та супроводжувані відповідними висловлюваннями на кшталт «Бей жидов, спасай Россию», «Смерть жидам», «37 тисяч жидов перерезали, а остальных мы добьем». Йшлося й про різкі антисемітські висловлювання радянських керівників, серед яких були й ті, хто обіймав номенклатурні посади – заступник начальника бюро обліку та розподілу робочої сили РНК УРСР, заступник наркома паливної промисловості, начальник Головурзу того ж наркомату та ін.; про чутки щодо суттєвого обмеження («лімітів») для євреїв на вступ до вишів, працевлаштування у державних установах та на підприємствах. Повідомлялося також про розповсюдження інформації про те, що внаслідок повернення євреїв з евакуації, «українців звідси виженуть».

За дорученням М. Хрущова Д. Коротченко дав вказівки заступникам завідувачів відділів ЦК КП(б)У (органіструкторського, кадрів, пропаганди й агітації) підготувати пропозиції щодо згаданого спецповідомлення НКДБ УРСР. У листопаді 1944 р. такі висновки були підготовлені. В них, зокрема, зазначалося, що інформація органів держбезпеки побудована на випадкових фактах, які є в своїй основі неправильними, викривляють дійсні настрої населення в Україні. Матеріали НКДБ безпідставно стверджують наявність антисемітських проявів в Україні і відбивають настрої сіоністських елементів, які розповсюджують провокаційні чутки про наявність антисемітизму. Автори висновків звинувачували НКДБ у тому, що органи держбезпеки не ведуть необхідної роботи з викриття німецької агентури та організацій українських націоналістів, ще слабо

¹²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1363. – Арк. 1–14. Спецповідомлення НКДБ УРСР секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про антисемітські прояви в Україні. 13 жовтня 1944 р. // Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – С. 514–522.

працюють з викриття сіоністських елементів¹²⁹. Зрештою, перекладання провини за антисемітизм не тільки на «німецьку агентуру» й «українських націоналістів», а й на уявних/призначених «сіоністами» «елементів» виявилось не випадковістю, а довготерміновою стратегією з публічного оприявлення та знищення нових ворогів радянської влади.

Ще однією стратегією державно-спонсорованого¹³⁰ антисемітизму було перекладання символічної провини боягузтва місцевих чиновників та республіканських можновладців з їхньою ще не забутою панічною евакуацією, не-мобілізацією до діючої армії тощо – на євреїв. У свідомості населення штучно формувалася й підтримувалася картина, в якій не влада, а саме євреї пересиджували війну «на ташкентському фронті». У анонімних листах, на кшталт, написаного у 1945 р. *«Мы видели как все национальности нашей Родины били храбро врага. Но наряду с этим мы видели кто продавал своим поведением нашу родину – это проклятые жида (евреи). Которые сидели в тылах, во вторых эшелонах, получали за чужую кровь ордена. Это они и только они всеми презренные евреи грабили наше добро во время войны (банки, сберкассы). На поле брани не было видно ни одного еврея, в боях можно было увидеть [представителей] всех национальностей, но только не евреев»*¹³¹, у вуличних сварках, розмовах на роботі, навіть у виступах радянських агітаторів й пояснювальних записках НКДБ (*«Незаметный в количественном отношении процент еврейского населения в рядах Красной Армии, по сравнению с количеством лиц других национальностей, используется антисоветскими элементами для различных суждений, в конечном счете*

¹²⁹ Altshuler M. Antisemitism in Ukraine toward the End of the Second World War // Jews in Eastern Europe. 1993. № 3 (22). Р. 63–70; Гриневич В. Повернення євреїв на київські попилиці. Доба державного антисемітизму // Україна модерна. – 13 березня 2017 р. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/blog/vladislav-grinevich/babyn-yar-2>.

¹³⁰ Antonella Salomoni. State-sponsored Anti-Semitism in Postwar USSR. Studies and Research Perspectives // Quest. Issues in Contemporary Jewish History / Questioni di storia ebraica contemporanea. Rivista della Fondazione CDEC // issue1april 2010. <http://www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=212>.

¹³¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 4. – Арк. 40–41.

сводящихся к антисемитским проявлениям») цементувався міф про «ташкентський фронт». А досвідчена в інформаційних операціях, пропаганді та агітації радянська влада не спромоглася й не збиралася ані спростовувати брехню, ані забороняти її розповсюдження, ані просто надати правдиві відомості, згідно з якими кількість євреїв у радянських збройних силах становила від 490 до 520 тисяч осіб, а їхній відсоток у РСЧА дорівнював їхньому відсотку серед населення СРСР¹³², натомість кількість нагороджених євреїв-фронтовиків, Героїв Радянського Союзу, генералів «виводила» єврейський народ на четверту сходинку серед усіх народів СРСР.

Публікація в «Радянській Україні» 21 серпня 1946 року фейлетону Остапа Вишні з прозорим натяком на те, що євреї комфортно жили в евакуації тоді, коли інші воювали на фронті, вочевидь не була імпровізацією автора або «недоглядом» редакції. Як слушно зазначив Мартін Блеквел, «такі фейлетони зазвичай не з'являлися без прямої згоди (скажімо, вимоги або навіть наказу)»¹³³. Тож замість відстоювати пропагований як радянський принцип «пролетарський інтернаціоналізм», влада давала зелене світло для торування антисемітського шляху. Варто зазначити, що масове обурення текстом викликало численні листи до ЦК, вже 29 серпня газета «Правда» надрукувала статтю із критикою фейлетону, опубліковану наступного дня у газеті «Радянська Україна». Остап Вишня, своєю чергою, написав до «Радянської України» від-

¹³² За даними Іцхака Арада в лавах радянських збройних сил в 1939–1945 роках служило від 490 тисяч до 520 тисяч євреїв. Їхня частка в РСЧА (1,7%) дорівнювала кількості всього єврейського населення (жінок та чоловіків) за переписом 1939 року (1,78%). 200 000 євреїв-військовослужбовців радянської армії загинули на фронті або у німецькому полоні, що складає 40% всіх євреїв, що служили в армії. Подібного рівня втрат не знала жодна з національностей СРСР, які брали участь у війні // Арад І. Евреи СССР на фронтах войны с нацистской Германией. – Яд Вашем: Исследования. – 2009. – Ч. 2. – С. 179–224. – Режим доступу: https://www.netzulim.org/R/OrgR/Library/YadVaShemResearch/_number02/arad_2.pdf.

¹³³ Блеквел М. Житлове питання і антисемітизм: совєтська влада в Києві після Другої світової війни // Критика. – 2017. – грудень. Режим доступу: <https://m.krytyka.com/ua/articles/zhytlove-pytannya-i-antysemitizm-sovietska-vlada-v-kyievi-pislya-druhoyi-svitovoyi-viyny>.

критого листа із визнанням помилки і вибаченнями¹³⁴. Однак, як зауважив Мартін Блеквел, ніхто з українських лідерів не був покараний за вихід цієї статті, не відбулося жодних зустрічей письменників, культурних працівників, жодних зборів та мітингів з приводу критики цієї «ідеологічно помилкової» роботи¹³⁵.

Потужна агітаційна радянська машина з легкістю впроваджувала у свідомість пересічних людей імена «розпалювачів» війни Трумена, Еттли, Черчилля, інспірувала «воєнні паніки», що призводили до істеричних закупівель продуктів першої необхідності, змальовувала образи стражденного китайського або корейського народів, про існування яких ще вчора пересічний радянський громадянин навіть не замислювався. Роз'ясненням і трактуванням партійної політики займався численний, постійно зростаючий загін пропагандистів та агітаторів. Наприкінці 1945 року тільки у трудових колективах їх налічувалося 500 тисяч, під кінець 1948 року – 800 тисяч¹³⁶. Однак ця армія антропоморфних партійних гучномовців не спромоглася аргументовано покласти край чуткам про те, що банда євреїв у Кривому Розі викрадала дітей, аби зробити з їхнього м'яса пиріжки й продати на базарі¹³⁷ або дати відповідь на питання *«Почему в столице Украины Киеве могут избивать в трамвае женщин только потому, что они еврейки и высаживают их из трамвая? Почему директор банка не реагировал на то, когда ему указали на человека, который стоял в очереди, говорил, что "Сталин проиграл войну потому, что не доби́ли совсем евреев" и он ограничился тем, что предложил выйти из банка, даже не поин-*

¹³⁴ Khiterer Victoria. We Did Not Recognize Our Country: The Rise of Anti-Semitism in Ukraine Before and After World War II (1937–1947) // Polin: Studies in Polish Jewry, 26 (2014). – P. 374–375.

¹³⁵ Martin J. Blackwell. Kyiv as Regime City. The Return of Soviet Power after Nazi Occupation. – Rochester Studies in East and Central Europe, Vol. 16. – Rochester, NY: University of Rochester Press, 2016. – P. 166.

¹³⁶ Україна: Друга половина XX ст.: Нариси історії / Редкол.: П. П. Панченко (голова) та ін.; Авт.: П. П. Панченко, О. М. Веселова, Н. П. Барановська та ін. – К.: Либідь, 1997. – 352 с. – С. 9.

¹³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 23. Спр. 3908. – Арк. 13.

*тересовался узнать, что это за человек»*¹³⁸ і пояснити, чому така поведінка не відповідає «сталінсько-ленінській політиці з національного питання»¹³⁹. Ані у агітаторів, ані у представників репресивних органів не вистачало дієздатності, інтелектуальної волі, соціального сумління аби покласти край розмовам, що їх вели (це зафіксовано у повідомленнях про настрої) декотрі пересічні люди, обговорюючи, наприклад, судові процеси над нацистськими злочинцями в Києві, Вінниці, Миколаєві (*«Викладач німецької мови інституту Мікояна ... серед своїх колег заявив: "...Німці проводили правильну політику стосовно знищення євреїв. Треба сказати, що публіка, присутня в залі, у більшості співчуває підсудним, коли вони викладають установки з єврейського питання..." Демобілізований із Червоної армії ... серед своїх сусідів говорив: "...Не знаю, за що судять цих німців, які знищували євреїв, ми їх теж ненавидимо..."»*)¹⁴⁰. Розповсюджувачів «провокаційних чуток» іноді арештовували, але частіше – ні. Як не затримували й навіть не вимагали припинити дискримінаційні практики тих начальників, ректорів, директорів, які створювали санкціоновані згори негласні перепони для євреїв при вступі у виші або на роботу. Антисемітизм не просто дозволявся, його заохочували і плекали. Декотрі з агітаторів, які б мали запобігати розповсюдженню «нерадянських настроїв», як зауважив Михайло Міцель, «використовували трибуну лектора для висловлення юдофобських уявлень»¹⁴¹, озвучували

¹³⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 4. – Арк. 40–41

¹³⁹ Там само. Арк. 40.

¹⁴⁰ Потильчак О. В. «Чинник військовополонених» у міжетнічних стосунках повоєнної України: невідомі сторінки історії публічних судових процесів 1946 р. / О. В. Потильчак // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. – 2010. – Вип. 17. – С. 24–31. – С. 29.

¹⁴¹ Див. зокрема показовий конспект лекції П. Клічева, прочитаної ним у РУ № 5 м. Києва у серпні 1944 року: «Так кто лучше, русский или еврей. Среди евреев много интеллигентов (музыкантов, преподавателей и т. д.), а мы лентяи, не хотим головой работать, работаем руками. В армии тоже есть евреи. В боевой обстановке они даже мешают товарищам, а вот что касается снабжения в армии, по своим коммерческим данным они незаменимые, хоть и не храбрые. Если бы партия нас не воспитала, то через тысячу лет мы были бы такими жид-

ті установки, котрі мовчазно благословляв Кремль та очільники республіки.

Варто погодитися з Владиславом Гриневичем, який зауважив, що «поза всяким сумнівом, антисемітська політика не була «українською самодіяльністю». Можливо, українські можновладці виступали ревними її виконавцями, але аж ніяк не ідейними натхненниками і творцями»¹⁴². На думку дослідника, у перші повоєнні роки Кремль відпрацьовував в Україні модель державного антисемітизму, яку наприкінці 1940-х – на початку 1950-х впровадив на всій території СРСР. Однак Україна була не тільки випробувальним полігоном антисемітизму. Дозвіл на плекання зла – через етнічно забарвлену ненависть – якнайкраще спрацьовував на позбавлення людського. Не тільки солідарності, й гідності, сили, здатності відчувати себе переможцем. Дозволене зло забруднювало й заплямовувало внутрішній світ не гірше за тортури, крім того – мало ефект відкладеної дії, котру можна було активізувати через появу/проголошення певного триггеру. Заперечення Добра, якого в роки окупації – через порятунок євреїв, у тому числі, – було проявлено чимало, його примусове забування також було механізмом перевинайдення радянської системи, в чийх межах неконтрольоване й не ухвалене владою добро, дії, спрямовані на порятунок інших – чужих, – не мали права на існування, оскільки загрожували підризом самій системі.

Прихована підтримка міфу про «ташкентський фронт» давала відповідь на незадане, але таке, що могло виникнути, питання щодо

ми и убежали бы в Америку или Англию, предали бы свое Отечество. Правда, часто храбрость русских выражается в том, чтобы разбить нос, напиться пьяными и т. д. Вот Вы ругаете еврея, а если он будет директором магазина, он Вам отомстит. Если Вы ругаете евреев, значит, вы ругаете творцов социализма Маркса, Лассалья, Спинозу, Веру Засулич, Розу Люксембург, которые отдавали свою жизнь, когда ваши отцы были еще хамами и пьяницами. Вы называете еврея по его проступкам, если он украл – назовите его жуликом, если обманул – мерзавцем, или обложите матом. На следующей лекции я Вам прочту – почему человек спит» // Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг. Очерки документированной истории. – К.: Дух і Літера, 2004. – С. 123, 125.

¹⁴² Гриневич В. Повернення євреїв на київські попелища. Доба державного антисемітизму // Україна модерна. – 13 березня 2017 р. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/blog/vladislav-grinevich/babyn-yar-2>.

порівняння поведінки українців Західної України, які не втікали, а залишалися відданими ідеї боротьби й, власне, своїй землі, з котрої їх виривали смертю або депортаціями, та поведінки радянських керівників-українців, які кидали все й усіх замість ставати очільниками партизанських рухів під окупацією. За умовчанням дозволена до подальшої трансляції нацистська пропагандистська формула про «жидобільшовицьку радянську владу» й утікачів-боягузів євреїв була відповіддю на питання, чому партійці не вважали українську землю своєю й не діяли у той спосіб, в який діяли українці інкорпорованих територій.

Підживлюваний страхами втратити дах над головою, дати відповідь щодо вкрадених (узятих собі) чужих – сусідських – речей, звільнити приміщення й віддати його умовним власникам, що поверталися з евакуації або з фронту, – побутовий антисемітизм був реакцією на тих, хто не зазнав окупації, реакцією на розділення людей на «чистих» і «заплямованих» підозрами у зраді, яку влада плекала через дозвіл останнім судити (набір на роботу, на засідання шкільних або вузівських комісій тощо) перших. Це був антисемітизм бідності й страхів, радше – це були спроби боротися із бідністю та страхами, одягнені у тоги антисемітизму. Він був вмонтований у настрої і розмови та підтримувався чутками про те, що очільник республіки – Микита Хрущов – цілковито розділяє ці сентименти й навіть може/має бути усунений за це з посади: *«Больше того, со стороны отдельных лиц из числа еврейского населения начали распространяться различные провокационные версии о, якобы, антисемитской политике правительства УССР и лично товарища Хрущева, поэтому якобы в ближайшее время предстоят изменения в составе правительства УССР и т. д.»*¹⁴³.

Примітно, що незадоволення Сталіна Хрущовим та його тимчасове усунення з посади відбулося тоді, коли реєвакаційний антисемітизм став потихеньку сходити на пси. Призначення головою ЦК КП(б)У в 1947 році Лазаря Кагановича сприяло сплеску нової хвилі антисемітських звинувачень, а його поява на посаді й жорстка політика стосовно голодуючого селянства, української інте-

¹⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1363. – Арк. 4.

лігенції «зчитувалась» людьми як обіцяне німцями повернення та посилення «жидобільшовизму». Проводячи й посилюючи політику чергового Голодомору, новий очільник партійної республіканської організації уже в жовтні 1947 р. доповідав Сталіну, що «колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план задачі хліба державі на 101,3 %»¹⁴⁴. Село, тим часом, помирало від голоду. Тож очікувані реакції від суспільства не забарились. У той таки місяць Миколаївський обком КП(б) звітував, що баптисти та евангелісти розповсюджують листівки, де сказано: *«Молитесь богу, быстрее закончится начавшаяся новая война победой господа бога, и только тогда не будет кровопийцев, евреев и коммунистов»*¹⁴⁵.

Нова хвиля ідеологічної атаки на українство, інспірована Кагановичем навесні 1947 р., також «зчитувалась» як «єврейський реванш». Причому не тільки пересічними українцями, а й представниками номенклатури та інтелектуальної української радянської еліти. Нова-стара політика Кагановича в Україні вилилася не лише у кампанію цькування «буржуазних націоналістів» у пресі, а й у низку адміністративно-каральних заходів, що мали всі ознаки сумнозвісних «чисток» 1920–1930-х років. «За вісім місяців 1947 р. в республіці змінилося майже 38 % секретарів райкомів партії, 64 % голів виконкомів, дві третини директорів МТС, було притягнуто до кримінальної відповідальності понад 300 голів колгоспів»¹⁴⁶. Наступ на українських істориків, публічні знущання, яким були піддані після вересневого пленуму Спілки письменників М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко, О. Довженко¹⁴⁷, підживлювали й підгодовували не тільки страх перед репресіями, а й ятрили «історичні рани», котрі впродовж століть життя разом завдавали один одному українці та євреї. Примітно, що за легендою, яка побутувала у середовищі української інтелігенції, саме Сталін заборонив

¹⁴⁴ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – С. 298–299.

¹⁴⁵ Цит за: Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг. Очерки документированной истории. – С. 121.

¹⁴⁶ Бажан О. Г. Особливості національно-культурного життя в Україні в другій половині 1940-х років. – С. 140.

¹⁴⁷ Єкельчик С. Імперія пам'яті. – С. 129–152.

Кагановичу проводити «викривальний» щодо «буржуазно-націоналістичних настроїв» пленум ЦК, заявивши: *«Товариш Каганович, вам не удастся поссорить меня с украинским народом»*¹⁴⁸.

Готуючись до кульмінаційного етапу антиєврейської вакханалії, кремлівська влада воліла підсилити розбрат у середовищі українських інтелектуалів. Маніпулюючи етнічним втіленням репресивної потуги й перекидаючи на єврея-Кагановича провину за всі людожерні ініціативи проти української еліти, Кремль, з-посеред іншого, мав на меті створити запобіжник можливої підтримки «безрідних космополітів», які тривалий час були частиною українського радянського інтелектуального середовища, були «своїми» серед науковців, музикантів, лікарів, письменників, художників тощо. Не тільки страх, а й цинічне використання «історичних ран» ставало потужним «механізмом відчуження й нейтралізації соціальної чутливості»¹⁴⁹.

Наприкінці 1947 року Хрущова поновили на посаді очільника українських комуністів, а вже з 1948 року в Україні, як і на інших теренах СРСР, було розгорнуто кампанію боротьби з «низькопоклонством перед Заходом», а згодом – з «космополітизмом». Зовнішній ворог – американський імперіалізм й увесь «капіталістичний Захід» з його «посіпаками»¹⁵⁰ – зливались у створеній радянською пропагандою свідомості з внутрішнім ворогом – «безрідним космополітом-євреєм» й позначався всіма «ідеологічними, політичними, соціальними, естетичними антицінностями, котрі були знайомі людям з радянського словнику 1920–1930-х». Привабливість донедавна союзницької Америки розчинялась у дозволеному й плеканому владою антисемітизмі. Крім політичного фактору визначення євреїв як етнічної групи «зрадників», що протистоять радянському ладу, й «американських», «сіоністських запродавців», у масову свідомість успішно вживили міф про виняткову роль євреїв у «розкраданні соціалістичної власності»,

¹⁴⁸ Єкельчик С. Імперія пам'яті. – С. 136.

¹⁴⁹ Фатеев А. Образ врага в советской пропаганде. 1945–1954 гг. – М., 1999. – С. 148.

¹⁵⁰ До котрих, наприклад, у 1948 році було віднесено югославських комуністів.

«для посилення пропагандистського ефекту економічні злочини маркувались як “контрреволюція у економічній сфері”»¹⁵¹. Кульмінацією «полювання на відьом» у радянському варіанті стали січень–початок березня 1953 року та «справа лікарів-убивць»¹⁵². Ворога, якого не можна було перевиховати, виправити товариською й партійною критикою (як це, наприклад, було із «хворим на націоналізм» Довженком, іншими українськими діячами культури), було визначено. Цього ворога треба було знищувати фізично. Диригована владою, дозволена режимом і його носіями, витягнута з найтемніших куточків людського єства вакханалія зла щодо єврейських лікарів й євреїв взагалі була вихлюпнута на сторінки газет і журналів, набирала обертів на зборах трудових колективів, у навчальних закладах, на вулицях і в чергах. Без особливого спротиву зі свого боку відкинуті до середньовічного мракобісся, люди вимагали смерті й крові, не усвідомлюючи, що разом із радянською владою вони повторюють шлях нацистської Німеччини. Відстань між оголошенням, що з'явилося біля прохідної вовнопрядильної фабрики Києва 14 січня 1953 року *«Объявление! Изгнание жидов! Товарищи, презирайте всех евреев, подавайте адреса о местожительстве абрамов в 2-е отделение милиции. Гоните их в шею, чтобы не пахло иным духом на нашей земле. Распоряжение*

¹⁵¹ Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг. Очерки документированной истории. – С. 237.

¹⁵² Інспірована радянським режимом кримінальна справа проти групи високопоставлених радянських єврейських лікарів, звинувачених у змові та вбивстві низки радянських лідерів. Текст офіційного повідомлення про арешт оголошував, що «більшість учасників терористичної групи (Вовсі М. С., Коган Б. Б., Фельдман А. І., Грінштейн А. М., Етінгер Я. Г. та інші) були пов'язані з міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією „Джойнт“, створеною американською розвідкою нібито для надання матеріальної допомоги євреям в інших країнах». Заарештованих звинуватили в «умертвінні» секретаря ЦК Андрія Жданова та начальника політуправління Червоної Армії Олександра Щербакова, у спробах «підірвати здоров'я» маршалів О. Василевського, Л. Говорова, І. Конєва і низки інших військових й політичних діячів. Детальніше про перебіг справи від звинуваченого й свідка подій: Раппорт Я. Л. На рубеже двух эпох. «Дело врачей» 1953 года. – М.: Книга, 1988. – С. 271.

главного управления города»¹⁵³ та єврейськими гетто, Бабиним Яром і Аушвіцем була дуже короткою. На щастя, 5 березня 1953 року Сталін помер й невинного кроку суспільство, яке вважало себе радянським, не здійснило. 4 квітня 1953 року всі газети опублікували повідомлення про реабілітацію лікарів. «Тих, хто вважав себе щирим радянським патріотом, – зауважив Сергій Єкельчик, – спантеличило раптове зникнення символічного ворога»¹⁵⁴. Саме відтоді практики створення внутрішнього ворога припинилися. Загрожувати радянському народові міг тільки зовнішній ворог – умовний Захід та його посіпаки¹⁵⁵.

Неочікувані наслідки

* * *

Формування міфу «Великої Вітчизняної війни», який ставав «радянською громадянською релігією»¹⁵⁶ й, за словами Діни Хапаєвої¹⁵⁷, відігравав роль «загороджувального міфу», що перетворював «Великий терор» на «мирне повсякдення», «нормальне життя», зруйноване не у десяти, двадцяті чи тридцяті роки, а недільним ранком 22 червня 1941 року, – мало на меті ще одне завдання. Міф «Великої Вітчизняної» був точкою відліку нової російської імперії, яка постала й розширилась на руїнах Європи. Однак у «акті творення» імперії вже у перше повоєнне десятиліття було закладено механізми її руйнації. Ці механізми були незапланованими, неочікуваними й тривалий час невидимими для радянського режиму й не осмисленими ним.

¹⁵³ Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг. Очерки документированной истории. – С. 261.

¹⁵⁴ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм. – С. 42.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Tumarkin N. The living and the dead: The rise and fall of the cult of World War II in Russia. – N.Y., 1994. – P. 155.

¹⁵⁷ Хапаева Д. Готическое общество: Морфология кошмара. М., 2007. Тут цит за: Копосов Н. Память строго режима. История и политика в России. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – С. 93.

Одним, надзвичайно важливим для подальшої історії України, наслідком змін вектору радянськості – від держави класів до держави, на чолі з «руським народом» – стала акцентована етнізація покарання, його неприховане, навіть навпаки – підкреслене – анти-національне спрямування.

Роздумуючи над відмінностями між нацистським та радянським терором, Міхаїл Геллер зауважив: «відмінність у тому, що у гітлерівських таборах смерті жертви знали, чому їх убивають... Ті, хто помирав ... у радянських таборах, помирали, не розуміючи [за що]»¹⁵⁸. Розвиваючи цю думку, Александр Еткінд додає: «Більша частина загиблих у нацистських таборах євреїв і циган погоджувалася з наглядцями хоча б у тому, що вони дійсно були євреями або циганами (зрозуміло, це не означало згоди з тим, що через це вони повинні вмирати). Навпаки, безліч куркулів, саботажників і ворогів народу, гинучи в радянських таборах, не погоджувалися з тим, що вони – кулаки, саботажники або вороги народу. Крім того, багато хто з них ненавидів “ворогів народу” не менше, ніж їх ненавиділа табірна адміністрація. Поділяючи погляди своїх катів, багато політичних ув'язнених у сталінських таборах вірили, що в їхньому випадку сталася прикра помилка»¹⁵⁹.

Однак десятки тисяч західних українців, засуджених, ув'язнених, засланих упродовж 1944–1952 років, «часто мали тверді політичні та світоглядні переконання і у таборах позиціонували себе відповідно»¹⁶⁰. Тверді світоглядні переконання і розуміння того факту, що ув'язнення відбулося від імені ворожої держави, а не умовно «своєї» – як це сприймалося великою кількістю радянських невільників та невільниць, – формувало у покараних певний стрижень, певну інтенцію, яка полягала у тому, що в'язниці й табори є продовженням боротьби, яку вони вели. Не розгублені «несправедливістю» чи

¹⁵⁸ Геллер М. Предисловие // Шаламов В. Колымские рассказы. London: Overseas Publications Interchange, 1978. С. 8–9. Тут цит за: Еткінд А. Кривое горе. Память непогребенных. – С. 257.

¹⁵⁹ Еткінд А. Кривое горе. Память непогребенных. – С. 258.

¹⁶⁰ Кісь О. Українки ГУЛАГу: вижити значить перемогти. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. – С. 73.

«помилкою системи», не атомізовані, не відірвані один від одного (одна від одної) думками «я не винуватий, а інші – можливо», не зламані неочікуваним і, як думала про себе численна кількість заарештованих, незаслуженим арештом і тортурами, а, за невеликими винятком, зовсім інакше за своїми психологічними та ментальними настановами спільнота українців, – мала всі шанси розглядати завдання вижити в ГУЛАГу або укорінитися на засланні як настанову для подальшої боротьби та перемоги. Розуміння «за що» й «хто ворог» дозволяло виробляти і застосовувати досить ефективні прийоми та сценарії протидії репресивній системі¹⁶¹. Роль національних спільнот (українців, литовців, латишів) у повстаннях у ГУЛАГу 1953–1954 років¹⁶² якнайкраще засвідчує неочікувану та не пророчовану Москвою дієздатність та потенціал репресованих українців. «З української точки зору, всі ті опори були продовженням визвольної боротьби», – зазначив Степан Семенюк, борець УПА, учасник Норильського повстання¹⁶³. З української точки зору національна спрямованість покарання незгодних й у наступні десятиліття означала, що Друга світова війна для України не є й не буде закінченою, допоки країна не отримає незалежність. Етнізація покарання

¹⁶¹ Оксана Кісь визначила такі прийоми через аналіз жіночих доль українок ГУЛАГу: «подолання ізоляції та інформаційного голоду (щоб не загубитись серед чужих людей); подолання/освоєння місця (щоб не загубитись у чужому просторі); подолання монотонності і невизначеності часу (щоб не загубитись у потоці часу); подолання емоційного занепаду, зневіри (щоб не втратити надії); збереження системи цінностей (щоб не втратити моральних орієнтирів); підтримання жіночності і жіночі практики (щоб залишатися жінкою); підтримання українськості – (щоб залишатися українкою)» // Кісь О. Українки ГУЛАГу: вижити значить перемогти. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. – С. 254–255.

¹⁶² Ференчук Ю. Д. Кров Кенгіра. Чернівці, 2004; Грицяк Є. С. Норильське повстання. К., 1999; Бондарчук Л. З історії Кенгірського повстання. «Українознавство», 2005, № 2; Бондарчук Л. Український рух опору в радянських концтаборах у 40-х – першій половині 50-х років ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2011; Турганбек Алланіязов. Українці в особливих таборах ГУЛАГ // Український історичний журнал. – 2018. – № 1. – С. 121–147.

¹⁶³ Як українці перемогли сталінізм. 58 років Норильському повстанню // Історична правда. – 31 травня 2011. <https://www.istpravda.com.ua/digest/2011/05/31/41311/>.

й розуміння, за що й хто ворог, в останнє сталінське десятиліття, й у наступні роки створювали фундамент національних солідарностей поневолених народів та практики їхньої спільної дії. Найяскравіше цей процес проявився в дисидентському русі¹⁶⁴ та багатолітній боротьбі кримських татар за повернення на Батьківщину.

* * *

Неочікуваною за рівнем впливу на руйнацію імперії виявилася нова міжнародна ситуація, у якій «залізна завіса», що, за словами Вінстона Черчилля, опустилася від «Штецина на Балтиці до Триєста на Андріатиці», зачинивши «всі столиці давніх держав Центральної і Східної Європи»¹⁶⁵. Вона, по-перше, набагато ширше, порівняно з 1930-ми, відкривала радянським громадянам доступ до зовнішнього світу. А по-друге, матеріал, з якого сталінський режим намагався гартувати «завісу», насправді був не залізом, принаймні – не монолітним шматком заліза: через щілини пробивалися західне/трофейне кіно, музика, «ворожі голоси» радіостанцій, думки про родичів, що залишилися «там», посилки з американською допомогою тощо; тож західний світ по trochu, але системно проривався у начебто наглухо зачинений світ радянського. Водночас, за межами радянських кордонів поставала нова генерація української діаспори, яка сформувала міцні простори зростання ідеї української незалежності.

«Серед багатьох інших ознак, – зауважила Енн Епплбом, – 1945 рік був позначений небаченою за всю європейську історію міграцією населення. По всьому континенту сотні тисяч людей поверталися з ув'язнення у Радянському Союзі, з примусових робіт у Німеччині, з концентраційних таборів й таборів для військовополонених, з усіляких укриттів та потаємних місць»¹⁶⁶. Сталінський режим

¹⁶⁴ Про солідарність поневолених народів, наприклад: Свєрстюк Є. Діти різних народів. Передмова до книги «Іноземці про українських в'язнів». Спогади / Упоряд. Олена Голуб. – К.: Смолоскип, 2013; Зісельс Й. Українські та єврейські дисиденти: від спільної боротьби до самореалізації в національних державах // Єгупець. – К.: Дух і Літера, 2018 – № 27. – С. 3–38.

¹⁶⁵ Промова В. Черчилля у Фултоні, березень 1946 року.

¹⁶⁶ Епплбаум, Энн. Железный занавес. Подавление Восточной Европы (1944–

намагався контролювати цей процес: з одного боку, він заповзятю боровся за повернення своїх підданих на батьківщину. З іншого, заради формування нового статусу «батька/жандарма» європейських країн так званої «народної демократії» (згодом – «соціалістичного табору»), Кремль мусив «відпускати» тих, хто бажав повернути/отримати громадянство Польщі, Румунії, Чехословаччини – тих країн, за рахунок яких були зроблені територіальні надбання. Не тільки 1945, а й наступні роки позначилися процесами «розгляду документів» на виїзд тих, хто до радянської анексії 1939–1940 років мали громадянство Польщі, Румунії та до 1945 року мав громадянство Чехословаччини. Крім того, такі спроби здійснювалися і в іншому напрямку – через тиск на колишніх союзників у вимогах повернути оstarбайтерів, військовополонених, членів ОУН й вояків УПА.

Жорстока, але неповоротка бюрократична система з усіма її вадами впродовж повоєнних років була джерелом відмов позбавитися радянського ярма та «віконцем» для втечі, якими користалися не тільки поляки, румуни, а й українці та євреї. «Нелегальними переправами до Польщі користувались як польські, так і інші антирадянські елементи (українці, євреї), широко використовуючи канал евакуації колишніх польських громадян (підроблені евакуісти й відрядження) для потреб підпілля», – йшлося у доповідній записці секретаря Львівського обкому КП(б)У Грущевського очільнику вищого партійного органу республіки Хрущову від 28 березня 1946 року¹⁶⁷. Опція «втечі за кордон» ставала однією з можливостей позбутися радянського ярма. Щоб «закрити» цю опцію й припинити легальний відтік жителів СРСР за кордон, оскільки указом президії ВР СРСР від 15 лютого 1947 р. заборонили інтернаціональні шлюби, навіть із громадянами соціалістичних країн. Шлюби, укладені з іноземцями до виходу указу, було визнано недійсними. Однак ідея «втечі за кордон» залишалась актуальною для певної частини радянських людей до кінця існування СРСР.

1956). Перевод с англ. яз. Андрея Захарова (Anne Applebaum. Iron Curtain. The Crushing of Eastern Europe 1944–1956. Allen Lane an imprint of Penguin Books. New York, 2012). – М.: Московская школа гражданского просвещения, 2015. – С. 15.

¹⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3953. – Арк. 1.

Внаслідок Другої світової війни, поза межами радянських кордонів з різних причин опинилися понад 250 000 осіб, котрі з теренів Австрії та Німеччини наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. розселилися на різних континентах і в різних країнах. «Так постали нові українські громади в Австралії, Тунісі (Бен Метір), Венесуелі – і зміцнилися існуючі поселення у США, Канаді, Бразилії, Аргентині й Парагваї. У Європі залишилося близько 50 000 українців, що створили нову сильну українську громаду у Великобританії і зміцнили міжвоєнні громади у Франції, Бельгії та Нідерландах»¹⁶⁸. Проте не всі іноземні держави були достатньо гостинними до українців аби дозволяти їм плекати культурну самобутність й національні визвольні ідеї.

Гірким присмаком історичних ран позначені стосунки українців і поляків, напруга поміж яких після вигнання нацистів підігрівалась сталінською імперською політикою та державною візією польських очільників щодо моноетнічного майбутнього Польщі, в якому українська національна спільнота виглядала як небезпека. Виселення українців з Польщі 1944–1946 років, сумнозвісна операція «Вісла», «обмін територіями» 1951 року сприяли убезпеченню «нової» Польщі від українського повстанського руху, а розпорошення українців по 90 повітах дев'яти північно-західних воєводств із заборону зміни місця проживання чи повернення до місця свого виселення сприяло їхньому розчиненню в «Polski jednolitej» – однонаціональній польській державі¹⁶⁹. Згодом українці Польщі, як і українці інших країн «соціалістичного табору» (Румунії, Чехословаччини) отримали можливість вивчати мову й зберігати культуру. Й те, й інше – у межах імперської парадигми «братства народів під егідою СРСР».

Однак нова хвиля постання та символічного зростання українських діаспор у Західному світі мала зовсім інакші наслідки, оскільки

¹⁶⁸ Плазова Т. Діяльність наукових та освітньо-виховних осередків української діаспори у повоєнні роки // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Випуск 25. – 2013. – С. 148. <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/21124/1/2452.pdf>.

¹⁶⁹ Дрозд Р. Історія українців у Польщі в 1921–1989 роках / Р. Дрозд, Б. Гальчак, І. Мусієнко; пер. з пол. І. Мусієнко. – 3-тє вид., випр., доп. – Х.: Золоті сторінки, 2013.

ки базувалася на парадигмі незавершеної для України війни. «Бути українцем» в Європі, США й Канаді для значної частини українців означало жити й діяти на майбутню перемогу. Ця інтенція, як не дивно, багато в чому перегукувалася з мотивами виживання українців у радянських таборах. Попри те, що умови життя у вільному світі були принципово іншими, а спокуса асиміляції й самозабуття високою, представники української діаспори інституціалізували, розвивали науку та культуру, а також системно вносили українське питання у світовий порядок денний. У 1945 році в Німеччині було створено Українську вільну академію наук (УВАН), яку у 1949 році перенесли до Вінніпега (Канада)¹⁷⁰. У 1950 році відділення Української вільної академії наук (УВАН) відкрили у США, згодом – у Великій Британії та Австралії. Вагомим здобутком української громади Сполучених Штатів Америки став Український інститут Америки, заснований у 1948 році¹⁷¹.

Нові емігранти, кістяк яких складали DP – «переміщені особи» – вихідці з Західної України, члени ОУН, вояки УПА, оstarбайтери, військовополонені – справили дуже потужний політичний вплив на українські громади, особливо на американському континенті. Розбрат серед представників першої хвилі еміграції – прихильників ідеї української незалежності, так й «соціалістів», «націонал-комуністів», щирих «вболівальників» СРСР – все ще тривав. Саме нове поповнення стало ініціатором й організатором об'єднавчої діяльності, націленої на порятунок України від радянських поневолювачів. Представниками цієї хвилі у Канаді, наприклад, були такі нові організації, як Ліга визволення України (1949 р.) і рух скаутів «Пласт» (1948 р.), в Аргентині – Український клуб

¹⁷⁰ Плющ В. Короткий нарис історії Української Вільної Академії Наук у Німеччині // Українські наукові вісті. Інформаційно-науковий Бюлетень Української Вільної Академії Наук у Німеччині. – Серпень, 1970 – січень, 1971. – Ч. 1–2.

¹⁷¹ Детальніше: Плазова Т. Діяльність наукових та освітньо-виховних осередків української діаспори у повоєнні роки // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: збірник наукових праць / Національний університет «Львівська політехніка» [та інші]. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – Випуск 25. – С. 147–152.

(1947 р.), Союз українок (1948), «Пласт» (1949), Спілка української молоді (1950), Братство українських січових стрільців (1950), Братство колишніх вояків 1-ї дивізії УНА (1951), Українське католицьке об'єднання (1951) тощо. Важливо, що посттравматична післявоєнна активність діаспорян не припинилася й у наступні роки: суспільна потуга українців і зацікавленість свободного світу у перемозі над СРСР зробили українську діаспору вагомим чинником збереження та просування ідеї вільної України, політичним заступником для тих, хто продовжував боротьбу всередині СРСР, символічним гарантом світової солідарності з Україною. Таку саму роль відігравали й церковні громади УГКЦ, які поєднували своїм існуванням Північний та Південний американські континенти, Ватикан та Європу й вірян УКГЦ, які підпільно продовжували бути разом зі своєю церквою в радянській Україні¹⁷².

У наступні десятиліття ці неочікувані наслідки війни стали видимими не тільки для радянського режиму, який продовжував затято боротися з тим, що він маркував як «український буржуазний націоналізм». Потужні й виняткові щодо України наслідки відрефлексувались й на рівні масової свідомості, викристалізувавшись, зокрема, й у популярний анекдот.

«Яка країна є найбільшою? – Україна. Її кордони в Карпатах, її столиця – в Москві, її тюрми – в Сибіру, її церкви – в Канаді»¹⁷³.

* * *

«Захід», боротьба з яким означила не тільки сталінські ідеологічні кампанії, а ширше – всю політику СРСР до його розвалу, просочився у свідомість людей, які були радянськими (щиро вважаючи,

¹⁷² Про налагодження інформаційних зв'язків: Гуркіна С. Греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії в умовах переслідування радянською владою (1944–1950 рр.): дис. канд.: 07.00.01. – Львів, 2012. – С. 158–159. Детальніше: Bociurkiw B. Religion and Atheism in Soviet Society // Aspects of Religion in the Soviet Union 1917–1967 / [ed. Richard H. Marshall]. – Chicago: University of Chicago Press, 1971; Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. – Харків: Акта, 2011. – С. 468.

¹⁷³ Виток спіралі // Живий журнал. – 17 січня 2014. – Режим. <https://alex-shutyuk.livejournal.com/136817.html>

що вони такими є) безпосередніми й довготривалими контактами із окупантами-німцями, розповідями демобілізованих, оstarбайтерів, пізніше – військових і цивільних осіб, що «допомагали братнім країнам Європи» будувати соціалізм у складі збройних сил СРСР, присутніх на чужих територіях, або у складі міжнародних делегацій, кадрових десантів у країнах «соціалістичного табору» тощо. Він, «Захід», приїхав із демобілізованими уречевленим – у вигляді трофейних годинників, фотоапаратів, патефонів, одягу, парфумів, прикрас. І, зрештою, він не просто просочився, він постав – у всій своїй красі й привабливості – через дозволений, схвалений радянським режимом масовий прокат «трофейного кіно»¹⁷⁴. Переважну кількість фільмів, які непомітно змінювали радянських людей, було привезено з Райхсфільмархіва, однак сам процес «трофеїзації» кінострічок почався ще з 1939 року – із вивозу стрічок з територій анексованої Польщі¹⁷⁵. «Трофейні» фільми виходили в прокат з 1946 по 1956 рік. Усі вони мали приголомшливий успіх. «Дівчина моєї мрії», «Індійська гробниця», «Граф Монте Крісто», «Серенада сонячної долини», «Тарзан» ставали лідерами прокату, залишаючи далеко позаду «правильні» радянські фільми на кшталт «Зоя» або «Сказання про землю Сибірську». Крім того, українцям, які пережили окупацію, радянські фільми про війну здавалися не правильними й неправдивими. Мешканець Миколаєва пригадавав: «Приходять, наприклад, у майстерню пацани після перегляду фільму “Зоя”. Всі вони пережили окупацію й бачили німців не в кіно. Сядуть на порозі й починають обговорювати сюжет: *«... Патронник у німця висить румунський... шеврон на рукаві пришитий неправильно, в цілому, туфта»*. Проте від стрічки “Дівчина

¹⁷⁴ Кожна з картин, показаних на радянських кіноекранах, починалась титрами: «Этот фильм взят в качестве трофея после разгрома Советской Армией немецко-фашистских войск под Берлином в 1945 году». Крістіна Таніс зауважила, що вперше субтитровані в такий спосіб фільм з'явилися на екранах у 1950 році // Таніс К. А. – Трофейное кино в СССР в 1940–1950-е гг.: к истории формирования феномена // Культура и искусство. – 2017. – № 12. – С. 85 – 91.

¹⁷⁵ «Госфильмофонд: от рождения до зрелости (1948–1970-е)». – Режим доступу: <http://www.kinozapiski.ru/data/home/articles/attache/2145.pdf>.

моєї мрії” з Марікою Рьокк, де суцільні декорації й театр, повне захоплення. Ніхто не звертав уваги на придумане життя, всі вірили, що така казка дійсно існує»¹⁷⁶.

Люди, переважно, молоді, а також діти й підлітки, дивилися їх не один й навіть не два рази, а десять, п'ятнадцять, двадцять¹⁷⁷. І не просто дивилися: вони копіювали поведінку, стиль, манери, розмови героїв, наспівували або награвали музику з фільмів. «Комсомольський секретар Сімферопольського медінституту повідомляв, що його однокурсниці наслідували зачіску Маріки Рьокк і що коридори інституту були наповнені насвистуванням мотивів пісень фільму»¹⁷⁸.

Вплив, вчинюваний «трофейними фільмами», не можна було не помітити: наслідуючи героїв «Серенади Сонячної долини» і «Дівчини моєї мрії», дехто з молодих людей просив старших жінок або подруг сплести їм светри з оленьми, дехто – припиняв стригти волосся, доки воно не відростало «як у Тарзана». Не маючи змоги купити бажане, молодь зверталася до ательє, мам і бабусь із проханням «звукити» штани й спідниці, діти в пісочницях грали у Тарзана, Джейн і Читу. Віршики й пісні про Тарзана (на кшталт *...Жили-били три бандита/ Джейн, Тарзан і баба Чита/ Пішла Чита по болоту/ Звать Тарзана на роботу/ Тарзан каже – Не піду!/ Чита каже – Поведу!/ Тарзан каже – В ухо дам!/ Чита каже – В суд подам!*), тарзанячий крик («Ну, а єдинствений фільм, який завоював таку страшну популярність у нашій житні, это був „Тарзан“. Это вся молодьож кричала по-тарзанячі»¹⁷⁹), тарзаняча вдача ставали частиною культурного простору міст усього СРСР, й УРСР зокрема. Через трофейні фільми у міську культуру разом

¹⁷⁶ Гаврилов С. «Наиважнейшее из искусств» (Трофейное кино) // <http://amnesia.pavelbers.com/Nazad%20v%20SSSR%2017.htm>.

¹⁷⁷ Juliane Fürst. Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism. – Oxford University Press, 2010. – P. 207.

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ Гаврюшенко Л. Перестіна Зінаїда Іванівна: «І кожда німци отступили. То квартири всі були іспорчені» // Нові сторінки історії Донбасу. – Збірник статей. – 2014–2015 – Кн. 23–24. – С. 44.

із загальною епідемією танців, що охопила вулиці, двори, площі, парки, будники культури, кінотеатри й навіть цехи у час перерви, входив джаз, котрий, з одного боку, складав компанію буржуазним «фокстротам, танго, вальсам», а з іншого – був точкою відліку нової, принаймні для цього радянського покоління, свободи.

З одного боку, феномен «трофейного кіно» та його наслідки – на тлі репресій, пошуків і призначення ворогів, Голодомору, бідності – не сприймався режимом як загрозовий, навіть попри те, що комсомольські та партійні активісти невтомно писали про небезпеку західних впливів. Радянська держава заробляла на трофейному кіно чималі гроші, які, у період повоєнного радянського «кіноголоду» (Пітер Кенез¹⁸⁰), можна було вкладати у виготовлення «ідеологічно правильних фільмів»¹⁸¹. Примітно, що, ведучи запеклу боротьбу із «низькопоклонством перед Заходом», яка вартувала кар'єри, іноді й життя численним представникам інтелігенції, – більшовицький режим невтомно продовжував «годувати» людей «трофейним кіно», його показ не припиняли й не забороняли. Очевидно, що в такий спосіб режим прагматично спрямовував соціальну напругу у бік пошуку ілюзорного світу, де красиві люди живуть красивим і добрим життям. Кіно давало не лише розраду, воно, разом із дозволеними (хоча й засуджуваними) повсюдними танцями¹⁸² легітимізувало ті-

¹⁸⁰ Kenez Peter. Cinema and Soviet Society. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

¹⁸¹ Косинова Марина. Советская кинофикация и кинопрокат во второй половине 1940-х годов... «Трофейное кино» – спасение киноотрасли в период «малокартинья» // Научный журнал «Сервис Plus» – Том 9. – 2015. – № 3. – С. 59–69.

¹⁸² Джуліана Фюрст написала про це так: «Повоєнна молодь танцювала. За будь-якого приводу та в будь-якому місці молодь створювала імпровізовані танцювальні майданчики та проводила свій час, танцюючи під мелодію вальсів, фокстротів і танго. Післявоєнна манія танців охопила всі верстви суспільства. Молодь робітничого класу танцювала у фабричних клубах і на відкритих танцювальних площах, де скалічені ветерани грали вальси та фокстроти за кілька рублів. Вони танцювали у вихідні, після роботи і навіть в обідні перерви. У селах, через відсутність чоловіків, молоді дівчата брали на себе роль гармоністів та партнерів-чоловіків. Вони танцювали ледь не кожду вільну хвилину свого часу» // Juliane Fürst. Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism. – Oxford University Press, 2010. – P. 201.

лесність, спрямовуючи травму війни у бік еротизації відносин між жінками та чоловіками. Романтичні сцени кохання як стрижневі сюжети, підкреслена сексуальність кіногероїв – усе це було затребуваним психотизованою та змученою війною та бідністю публікою. А з іншого боку, небачений доти мовчазний дозвіл на еротизацію стосунків був частиною пронаталістської політики держави. Сталінський режим був зацікавлений у тому, щоб людський ресурс примножувався. Указ президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 року¹⁸³, що дозволяв чоловікам не брати на себе матеріальну відповідальність за позашлюбних дітей й, водночас, гарантував самотнім матерям державну підтримку, легітимізував цей курс, котрий «трофейне кіно» підтримувало на символічному рівні.

Означення групи молодих людей, які захопилися західною модою, «стилягами» й публічне засудження їх, що відбулося на сторінках журналу «Крокодил» у 1949 році, виходило з плеканної владою ілюзії стосовно можливості контролювати нові тенденції молодіжного середовища. Тим паче, що такий контроль – критикою та публічним цькуванням «інших» – у 1920–1930-ті роки приніс свої результати. Однак Кремль нескоро оцінив масштаб явища, його витoki й можливі наслідки. Створюючи словом «стиляги» уявну спільноту, Москва реагувала на досить локальний соціальний на момент кінця 1940-х років феномен. Вона реагувала на неочікувану поведінку своїх власних дітей – дітей радянської еліти («elite welfare»¹⁸⁴), які обрали й демонстрували «західний» стиль в моді, спілкуванні, музиці, танцях тощо. Кремль свідомо не хотів помічати (або

¹⁸³ Указ президиума Верховного Совета СССР от 8 июля 1944 г. «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства, об установлении почетного звания «Мать-героиня» и учреждении ордена «Материнская слава» и медали «Медаль материнства» // Ведомости Верховного Совета СССР. 1944. № 37.

Детальніше про указ, його підготовку, дискусії щодо дозволеного/можливого народження дітей поза шлюбом і державної підтримки таких дітей: Mie Nakachi. Population, politics and reproduction: late Stalinism and its legacy // In Late Stalinist Russia Society between reconstruction and reinvention. Ed. by Juliane Fürst. – Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2006 – P. 23–45.

¹⁸⁴ Edele M. Stalinist Society 1928–1953. – Oxford University Press, 2011. – P. 191.

певний час вдавав, що не помічає) іншої сторони – «масової втечі»¹⁸⁵ глядачів не на модний Захід, а просто в життя, де споживання було б місце. Ба більше, реагуючи на цей локальний феномен, влада сприяла його самоідентифікації та географічному й хронологічному розповсюдженню, які сталися у наступний період. Переназвані у міському фольклорі «бродвеями» вулиці й бульвари Одеси й Донецька, були результатом вторинного інфікування: не винайденням Америки¹⁸⁶, а винайденням Москви, яка винайшла Америку.

Однак у цього явища був інакший – цілком європейський масштаб, інакша спрямованість соціальної дії, котра в різних державах й різних локусах всередині держав могла суттєво відрізнятися, маючи спільні риси – підкреслено «не такий», яскравий одяг, виразно специфічна поведінка, особливий стиль спілкування, демонстративний цинізм й акцентована аполітичність, що ставала політикою або зачитувалась очільникам країн як політика. Явище мало різні назви й самоназви. В окупованій Франції початку 1940-х років молодих людей, котрі були пристрасними шанувальниками американського джазу, носили вузькі краватки, довгі картаті піджаки з багатьма кишеньками, завужені й короткі брюки, довше, ніж слід було мати «правильним» чоловікам, волосся, чорні окуляри, парасольки у будь-яку погоду, називали «зазу»¹⁸⁷. Джаз, довге волосся, танці були заборонені нацистами, тож певною мірою «зазу» поставали як фрондери й протестанти. Але тільки до певної міри. В окупованій Чехії були молоді люди, які також слухали джаз, танцювали й носили вузькі штани і взуття на білій гумовій підшві. Їх називали «пацеками» (Pasek) й вони продовжували бути слухачами джазу й носіями яскравого одягу й після війни – за часів впровадження радянської моделі соціалізму. У Варшаві й Кракові, молоді люди, незважаючи на нацистську заборону джазу, також відвідували напівзаконні

¹⁸⁵ Edele M. Stalinist Society 1928–1953. – Oxford University Press, 2011. – P. 191.

¹⁸⁶ Alan Ball. Imagining America: Influence and Images in Twentieth-Century Russia. – Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2003.

¹⁸⁷ Seward, K. G. Zazou, Zazou Zazou-hé: a youth subculture in Vichy France, 1940–44. Masters Research thesis, School of Historical Studies, – The University of Melbourne, 2007.

клуби й квартирні вечірки, танцювали й грали музику впродовж всієї війни й після неї. Вони теж були дивно вбрані, демонстративно аполітичні й носили назву «бікіняри». У Румунії таких самих, вдягнених із викликом, слухачів джазу називали «малагамбістами», в Угорщині – Јамрес¹⁸⁸.

«Тедді-бойз» й «Тедді-гьолз» у Великій Британії, на відміну від означених груп, не були прихильниками джазу й «опанували» суспільну увагу не в період Другої світової, а, як і радянські «стиляги», невдовзі після неї. Вузькі брюки, яскраві панчохи, черевики на товстій підошві, довге волосся¹⁸⁹. На відміну від незагрозливих «зазу», «бікінярів» «пацеків» і «стиляг» британські підлітки, похрещені пресою як «тедді-бойз», нажахали лондонців готовністю битися й різати просто на вулицях міста, вдаватися до зухвалих грабунків-нальотів, бійками банд між собою та із поліцією.

Схожих за демонстративно інакшим, яскравим зовнішнім виглядом, що кидався у вічі на фоні суцільної воєнної та післявоєнної бідності, об'єднував не тільки одяг, але й аполітичність, підкреслювана їхньою поведінкою, часто небезпечною для них самих. У її підґрунті, ймовірно, лежав страх перед світом, що руйнувався на їхніх очах, образа на покоління батьків, які дозволили статися такому жахиттю. Заперечуючи досвід умовних батьків, а з тим і влад (окупаційних та/або державних), вони дражили ці влади своєю «модною», «танцювальною», маніфестовано позаполітичною зухвалістю, зокрема, перевіряючи силу владної протидії й межі своєї спроможності. Вдягаючись як сучасні «денді» (Джурджа Бартлетт), вони були «дітьми безвиході». Це був і підлітковий/молодіжний бунт, носії якого не збиралися відповідати ані за світ, який вони не створювали, ані за те (злочини, бідність, жорстокість, підлість, масові страти, голод), чому не мали й не хотіли мати пояснення. Вони заперечували існування всіх цих проблем втечею від реальності й

¹⁸⁸ Bartlett, Djurdja. *Socialist Dandies International: East Europe, 1946–1959* // *Fashion Theory: The Journal of Dress, Body and Culture*. – 2013. – 17 (3). – P. 249–289.

¹⁸⁹ Breward C. "The Teddy Boy: Lambeth, Soho and Belgravia 1945–1960." In C. Breward (ed.) *Fashioning London*, London: Berg. 2004. – P. 125–38.

створенням паралельного простору життя, де Америка, як символ свободи, посідала не політичне, а цілком символічне місце.

Треба зазначити, що цей аполітичний прошарок на окупованих українських територіях постав о тій же порі, що й в інших окупованих країнах. Тому в межах «міфу Великої вітчизняної» й дискурсах, які ним було завдано на десятиліття вперед, його важко було помітити. Прошарок постав через певну кількість дівчат, котрі опікувалися покупкою вбрання, міськими вуличними дефіле із «ворогами», бурхливими романами з «Генріхом, Гайнцем, Паулем», танцями у клубі, відвідуванням кіно. Дівчата не були проститутками й не боролися за виживання. Вони, як писала у своєму щоденнику 1942 року дев'ятнадцятирічна дівчина-комсомолка Ольга зі Знаменки Кіровоградської області, «хотіли просто життя, хотіли кохати й бути коханими»¹⁹⁰. Цей аполітичний прошарок поставав і за рахунок хлопців-підлітків, які воліли проїхатися на німецькому мотоциклі або у машині, заглядалися на годинники й фотоапарати, отримували у подарунок ножа, бінокля «цейс» чи листівки з видами Німеччини, й за рахунок старших юнаків, які щотижня ходили на танці, збирались «гуляти» на містках, стрибали з парашутних веж, завзято грали в карти.

Для людей, які вважали себе радянськими, поява такої молоді була незрозумілим феноменом. Ірина Хорошунова, киянка, у вересні 1942 року писала про це так: *«Над воротами бывшей Никольской церкви крест, стоят благочестивые старушки, а рядом человек двадцать здоровых парней, лет по девятнадцати–двадцати пяти азартно играют в карты. Подле них несколько нераспечатанных колод атласных карт. Они так увлечены, что никто из них не обращает внимания на проходящих. Кто они, эти парни?... Никто не мешал им играть, хотя им-то меньше всего можно было бы быть здесь. Но они оказались, почему-то за пределами наших армий и вне внимания немцев. Вот же не боятся облавы, хватающей всех на Германию»*¹⁹¹.

¹⁹⁰ «Дневник. Мысли. Детали». Вступні зауваження О. Бетлій, К. Дисі, Ю. Кислої // Міжкультурний діалог. Т. 1. Ідентичність. – Київ: Дух і літера. – С. 335, 344, 385.

¹⁹¹ Дневник киевлянки. Часть 4. 21 сентября 1942, понедельник // Спецпроект. – Режим доступу: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova4.html>

В українських молодих людей в той період не було можливості слухати джаз та вдягатися у яскраве вбрання. Вони намагалися бути красивими, однак це був міський стиль радянської еліти кінця 1930-х років, який поширився не лише на міську, а й на сільську молодь. *«Хорошо прибрахались хуторянки за это время. Попали в их сундуки за коровье масло и мясо невообразимые крепдешиновые платья, лисьи горжетки, мягкие прюнелевые туфли на венских каблучках, белые фетровые ботинки, и нежные фильдеперсовые чулки, чудные для тогдашней сельской бабы»*¹⁹².

З іншого боку, власне німецькі чиновники та солдати були початальниками бажаних красивих речей для «чорного ринку» обмінів. У німецьких звітах йшлося про те, що міняли німці на ринках: *«старі плаття, жіноча нижня білизна, сумочки, підв'язки (для колготок), сахарин, креми, лак для нігтів, губна помада, зубні щітки. Створюється враження..., що Україна стала «блошиним ринком Райху» і, що Німеччина збуває всі непотрібні товари в Україні»*¹⁹³.

Однак не лише одяг був втечею від реальності для молоді. Їхньою втечею від реальності, котра почалася під час окупації, були кіно і танці. У контексті вище зауваженого дуже промовистим є спостереження Дмитра Титаренка: Сталіно (Юзівка) було звільнено від нацистів 8 вересня 1943 року. Однак у серпні 1943 р. люди продовжували ходити в кіно. Так, у Сталінській області було проведено 767 сеансів для цивільного населення (154,4 тис. глядачів). І серед глядачів переважала молодь¹⁹⁴. Молоді люди не вставали підривати німців, щоб допомогти радянській армії, й не поспішали облаштувати підвали для того, щоб сховатися від бомбардувань. Вони ходили в кіно.

¹⁹² Галина Щербакіна. Реалисты и жлобы // Провинциалы в Москве. – С. 331.

¹⁹³ Гінда В., Дерейко І. Корупція в Райхскомісаріаті «Україна»: маловивчена сторінка окупаційної дійсності // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. 14. – С. 175–186.

¹⁹⁴ Титаренко Д. Театр, кіно, періодика, музеї: культурне життя українських областей зони військової адміністрації в 1941–1943 роках // Україна модерна. Війна переможців і переможених. – К.: Критика. – 2008. – № 13. – С. 140.

Марікка Рьокк «прийшла» до української молоді не через показ трофейного кіно, який розпочався після вигнання нацистів. Вона прийшла через німецьке кіно, показане під час окупації. Не «Дівчина моєї мрії», а «Геллоу, Дженні», «Кора Террі» тощо¹⁹⁵, де Марікка Рьокк грала головні ролі були демонстрацією іншого стилю й іншого життя. Для окупованих молодих людей з центральної та східної України першою «Америкою», яка завдавала символічні обрії мрії та сприяла масовому есканізму, була Німеччина.

Те, що Джуліана Фюрст, назвала 'the fever dance' та 'the post-war dance craze' почалося не після війни, а саме в окупації. Це, звісно, не були джаз або свінг: молоді люди обирали танці, які були їм доступні й які часто організовували німецькі або румунські окупанти¹⁹⁶.

Термін «стиляги», накинута на молодіжний ескапізм, був «надспрощенням»¹⁹⁷ щодо всіх альтернативних форм поведінки молоді. Це спрощення робило явище молодіжного ескапізму більш безпечним, оскільки пов'язувало його переважно зі столичною молоддю з елітарних сімей. Не тільки трофейне кіно, джаз, уявна Америка, а й сам термін «стиляги», спрямовували «пошук

¹⁹⁵ Титаренко Д. М. Культурне життя на Донбасі під час нацистської окупації // Український історичний журнал. – 2015. – № 2. – С. 78–79.

¹⁹⁶ Дмитро Титаренко зазначив, що «одним із найдоступніших способів дозвілля стали танці, що їх відвідували і місцеві мешканці, і німецькі солдати. Вони також підлягали регламентуванню. У записці, надісланій з відділу І-с штабу 1-ї танкової армії на адресу ортскомендатури (Горлівка), йшлося про те, що командування армії не заперечує проти влаштування театральних вечорів в обмеженому обсязі (не частіше одного разу на тиждень) за умови виконання вказівок комендатури, участі лише місцевого населення, заборони вживання алкоголю та присутності у танцювальній залі щонайменше двох співробітників поліції» // Титаренко Д. Театр, кіно, періодика, музеї: культурне життя українських областей зони військової адміністрації в 1941–1943 роках // Україна модерна. Війна переможців і переможених. – К.: Критика. – 2008. – № 13. – С. 136.

¹⁹⁷ Джуліана Фюрст справедливо зауважила, що «стиляги» не були ані першою, ані єдиною молодіжною субкультурою, які процвітали у великих радянських містах, цим терміном було визначено певну тенденцію, однак сам термін значно спрощував складну картину, яка мала безліч відтінків та варіацій // Juliane Fürst. Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism. – Oxford University Press, 2010. – P. 215.

пригод»¹⁹⁸ у бік вузьких брюк, тонких яскравих краваток, черевиків на «манній каші», буті-вугі, Chattanooga Choo-Choo, Гленна Мілера й Дюка Еллінгтона. Важкі питання про панічну втечу радянської влади, про поразки, про долю військовополонених, про масові страсти євреїв мали бути забутими та підданими умовчанням.

Погодившись на накинтий термін, аполітичні молоді чоловіки та жінки потрапили за умовчанням у стратегічні союзники більшовицького режиму, який також волів забути й не відповідати на важкі питання, які постали у підрадянських людей в роки Другої Світової. Глеб Ципурський справедливо зауважив, що, зважаючи на активну й людожерну антикосмополітичну кампанію, «стурбованість» сталінського керівництва стосовно західних захоплень молоді була на диво невеликою, «стиляги» зазнавали мінімальних доносів з боку комсомольської бюрократії¹⁹⁹.

Млява щодо реальних покарань, однак публічна й гучна кампанія з «боротьби» із «паразитами», демонструвала фронтовикам, які часто були старшими за «стиляг» на два-три роки, що у мирному житті тепер інші завдання й проблеми, які треба вирішувати, аби не втратити молоде покоління, й не травми, досвід і погляди фронтовиків тепер зумовлюють ці проблеми. Своєю чергою, покоління тих, хто у роки війни були школярами (або з інших причин не потрапили «на війну») опинилися у невідповідному соціальному становищі, порівняно зі своїми майже однолітками, які мали бойовий досвід. У відповідь на це «стиляги» могли або жити з більш низьким соціальним статусом, або спробувати винайти іншу – невійськову фор-

¹⁹⁸ 19 сентября 1943 года «Такое нехорошее настроение у меня, в кино нет никакой охоты идти. Надя упрекнула меня в том, что у меня вечно что-то впереди уже есть. С Шуреной пошли на матч. И то лучше. Я люблю, когда много людей вокруг. Ходим с Шуреной, ищем приключений» // «Я не могу с презрением относиться к своим врагам, если даже не – наоборот... Хотя во мне все и кипит». «Дневник. Мысли. Детали». Передмова О. Бетлій, К. Дисы, Ю. Кислої. // Україна модерна. – Архів. – С. 11. Режим доступу: http://uamoderna.com/images/materialy_dokumenty/Olga_diary/Olga.pdf

¹⁹⁹ Gleb Tsiursky. *Socialist Fun: Youth, Consumption, and State-Sponsored Popular Culture in the Soviet Union, 1945–1970*. – Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press, 2016. – P. 57.

му мужності – й тим знецінити поставу «покоління переможців»²⁰⁰. Ця інтенція якнайкраще збіглася із намаганням радянського режиму дезорієнтувати, атомізувати й баналізувати досвід фронтовиків.

Цілком логічно, що вже за декілька років після смерті Сталіна «стиляги» були інтегровані у радянський дискурс²⁰¹ і згодом патерналізовані режимом. Вони стали двигуном (хоча й завжди критикованим) споживацької революції в її радянському виконанні. Врешті-решт – зауважив Марк Еделе, – «міщани», очолювані найвишуканішими авангардом – стилягами, виграли цю битву»²⁰². Більша частина з них залишилася такою ж аполітичною, а тому зручною у керуванні паствою для постання та відтворення всіх пізньорадянських практик, та ж така частина – байдуже спостерігала руйнацію імперії і постання незалежної України, залишаючись «поза політикою» й сподіваючись на покращення можливостей задовольнити свої прості людські потреби у гарному вбранні та ситій їжі²⁰³.

Інший напрям – тарзанізація. «Я стверджую, – писав Йосип Бродський, – що одні тільки чотири серії «Тарзана» сприяли десталінізації більше, ніж усі промови Хрущова на XX з'їзді й після»²⁰⁴. Не тільки сам вигляд Тарзана – напівголого, мускулистого, кошлатого, дикого чоловіка, що переслідує красуню-білявку у тропічному лісі, не тільки екзотичний супутник – шимпанзе, не лише стрибки, крики й нестримна сила були шоком для консервативної радянської публі-

²⁰⁰ Frederick H. White. *Tarzan in the Soviet Union British Lord, American Movie Idol and Soviet Counterculture Figure* // *The soviet and post-soviet review* 42 (2015) 64–85. – P. 80.

²⁰¹ Bartlett Djurdja. *Integration* // *Socialist Dandies International: East Europe, 1946–1959* // *Fashion Theory: The Journal of Dress, Body and Culture*. – 2013. – 17 (3). – pp. 281–287.

²⁰² Edele M. *Stalinist Society 1928–1953*. – Oxford University Press, 2011. – P.192.

²⁰³ Цей феномен не був специфічно українським: більшість мешканців СРСР аполітично споглядала його розвал. Понад це, цінності споживання однаковою мірою сповідували й пересічні громадяни, і представники партійної еліти та радянської бюрократії. А відтак і ті, й інші мали спільні бажання та спільні орієнтації щодо того майбутнього, яке буде збудовано на уламках імперії. – Авт.

²⁰⁴ Brodsky, Joseph. «Spoils of War.» // *Threepenny Review*. – № 64 (Winter, 1996). – P. 6–7.

ки, вихованої з переконанням, що тіло має бути спортивним, однак цнотливо прикритим. Було й дещо важливіше. Бродський справедливо стверджує, що «Тарзан» та інші пригодницькі «трофейні» фільми несли дуже серйозне послання: вони втілювали й глорифікували етос «один проти всіх», який був абсолютно чужим для орієнтованої на колектив радянської психології²⁰⁵. «Тарзан» приніс і освятив принцип індивідуалізму, індивідуальної дії, персональної перемоги над ворожим світом. Він ніби «виписав» дозвіл на дію поза межами усталених радянським режимом норм. Довге кошлате волосся, яке прагнули носили підлітки й молодь, було найслабкішим ударом, завданим «Тарзаном» радянським устоям. А от найбільочішим стала символічна легітимація персональної дії, що перегукувалось одночасно з бойовим досвідом демобілізованих та з кримінальним досвідом амністованих і тих, що вийшли на волю, відбувши покарання²⁰⁶. В останнє сталінське десятиліття ГУЛАГ, переважно кримінальний, почав повертатися й розповсюджуватися поза колючим дротом. «Мільйони засуджених за результатами чисток 1930-х рр. та внаслідок жорстких заходів, викликаних умовами воєнного часу, після закінчення війни, підпадаючи під дію цілої низки амністиційних актів, отримали можливість вийти на свободу. Найбільше їх отримало волю після постанови президії Верховної Ради СРСР 27 березня 1953 р. про амністію. За даними Республіканського управління міліції, лише з 27 березня до 1 жовтня 1953 р. на територію УРСР прибуло і було приписано 176 тис. 24 громадянина»²⁰⁷, – зауважив Василь Швидкий.

²⁰⁵ Ibid.

²⁰⁶ Першу амністію, під яку підпадали ув'язнені із невеликими термінами, що були засуджені за кримінальні злочини було проголошено вже 7 липня 1945 року. Президиум Верховного Совета СССР. Указ от 7 июля 1945 года «Об амнистии в связи с Победой над гитлеровской Германией» // Сборник законов СССР и указов президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. / Под ред. Мандельштам Ю. И. – Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956. – С. 406–407.

²⁰⁷ Швидкий В. Дев'яційна поведінка представників окремих соціальних груп // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (Друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): кол. моногр.: у 3 ч. / П. Бондарчук [та ін.]; відп. ред. В. М. Даниленко; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Ч. 3. – К., 2010. – С. 206.

ГУЛАГ приносив із собою правила кримінального світу, що були не менш жорстокими й огидними, ніж радянська законність, однак – більш передбачуваними й сталими. Бандитизм був одним зі способів дії величезної кількості дуже різних людей й, за висловом Джефрі Бурдса, «великим страхом»²⁰⁸ міських і сільських спільнот. Попри наявність жорстоких й бездушних убивць, соціальний бандитизм радянського типу втілювали зовсім не такі фігури, як «Аль Капоне, який використовував грубу силу для зміцнення своєї влади, а радше Олівер Твіст – дрібний злодюжка, що здійснював злочини через злидні, а не із жадібності»²⁰⁹. Цей прошарок радянських українців, навіть не здогадуючись про те, був схожим за способом дії на британських «тедді-бойз» – молоді й підлітків бідних районів, які заявили про свої соціальні потреби численними нападами на багатів та поліцію. Так само, як у Великій Британії, кримінальний світ підрадянської України у післявоєнні роки значно «помолодшав». Джуліана Фюрст зауважила, що у 1947 році в УРСР близько 70 % усіх кримінальних правопорушень вчинили підлітки у віці до 16 років. Безпритульні, «дезертири» шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ, бездоглядні підлітки, молоді робітники промислових підприємств, як справедливо зауважила Фюрст, були проблемою для більшовицького режиму не тільки тому, що вони здійснювали злочини, а й тому, що вони були здатні створити певну культуру «нерадянського простору», кинути виклик радянським нормам і цінностям²¹⁰. Не вузькі штани й джаз, а татування, металеві/золоті зуби («фікси»), специфічна хода, специфічний словник – їхній зовнішній вигляд й стиль поведінки, безперечно, не були результатом впливу «трофейного кіно». Однак «Тарзан» і «ковбої» дозволили молодим людям саморомантизувати бандитську діяльність й своє жорстко та жорстко ієрархізоване,

²⁰⁸ Бурдс Дж. «Великий страх»: уголовный бандитизм после Второй мировой войны // Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944–1948). – Москва-Нью Йорк: «Современная История», 2006. – С. 11.

²⁰⁹ Бурдс Дж. Вказ. праця. – С. 26.

²¹⁰ Juliane Fürst. Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism. – С. 172.

сповнене насиллям, життя. Часто органи прокуратури пояснювали грабунки та насилля, скоєні молодими людьми, тим, що вони за декілька годин до злочину дивилися стрічку «Тарзан»²¹¹. Однак опція «один проти всіх», «людина проти системи» (поруч із досвідом воєнного насилля й специфічним і очевидно не поважним – ставленням до міліції) ставали підґрунтям не тільки дворових сутичок, а й того, що класифікували як «масові заворушення», хоча насправді були відкриті сутички й бійки з міліцією²¹², під час яких молоді люди (зокрема колишні військові, комсомольці) могли не тільки пограбувати вокзальний буфет Києва, а й обеззброїти міліцію, зняти шубу з багатого пасажера й віддати її бідному носильнику²¹³. Запит на встановлення справедливості, який репресивні органи держави не могли задовольнити через свою антиправову природу, викликав не тільки низку насильницьких дій і «війни голодних проти голодних», часом він потребував символів певного ідейного наповнення. Завдяки «трофейному кіно» цим наповненням ставали не лише усталені символи й норми імперського російського кримінального світу, а й стилі та інтенції героїв західних фільмів. З іншого боку, яскравий індивідуалізм Тарзана, ковбоїв, піратів, інших шукачів пригод, як не дивно, ставав моделлю поведінки, котра допомагала молодим людям не включатися в банди, плекаючи свою позірну інакшість та здатність бути «одним проти всіх». Незважаючи на те, що наслідування Тарзана дозволяло молодим людям дистанціюватися не тільки від банд, а й від комсомолу, ненависний для більшовиків принцип «людина проти системи» сприяв бажаній атомізації міських спільнот й виступав одним із запобіжників формування ідеї спільної громадської дії.

З-посеред іншого, «трофейне кіно» стало поштовхом розвитку «тіньової економіки». Воно формувало попит на музику, одяг, взуття, що виливалося у створення підпільних студій звукозапису

²¹¹ Ibid. – С. 193.

²¹² Сюжет про таку сутичку на Київському вокзалі, де з міліцією побилися військові, аналізує Джуліана Фюрст. – Р. 187.

²¹³ Juliane Fürst. Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism – Р. 188.

(«платівки на ребрах»²¹⁴), фотомайстерень, які випускали листівки із зображенням головних героїв улюблених фільмів, ательє, де звукували наявні або шили нові вузькі штани та спідниці тощо.

* * *

Саме в останнє сталінське десятиліття набирає повноти – як допустима за умовчанням – корупційна система, котра пронизує все суспільство у вертикальних та у горизонтальних його координатах. Джеймс Хайнцен у своєму дослідженні «Мистецтво хабара: корупція за Сталіна, 1943–1953»²¹⁵ довів, що й у 1930-ті роки корупція була притаманна радянській системі управління, однак у цей період вона існувала в латентній, спорадичній формі. Дослідник переконливо аргументує й документально підтверджує різке зростання масштабів корупції у роки Другої світової війни й після неї. Він аналізує спроби режиму подолати проблему у незвичний для нього спосіб: замість гучної публічної кампанії Кремль вдався до ухвалення та реалізації секретного наказу міністерства юстиції «Про посилення боротьби з хабарництвом» №036/0210/126с від 15 липня 1946²¹⁶. У 1946 році за хабарництво було засуджено 3900 осіб. Найбільша кількість таких засуджень між 1937 та 1956 роками припала на 1947 рік й становила близько 5600 осіб²¹⁷. Однак далі кампанія пішла на спад – від 3 291 особи у 1948 р., до 2499 у 1949 р., 1093 в 1950 р., 1298 у 1951 р.²¹⁸

Примітно, що у 1947 році, коли за хабарництво засудили 5600 посадових осіб, були ухвалені укази президії Верховної Ради СРСР

²¹⁴ X-Ray Records by József HAJDÚ // Режим доступу: <http://www.c3.hu/~bolt/artists/hajdu/index.html>.

²¹⁵ Heinzen J. The art of the bribe: corruption under Stalin, 1943–1953. – New Haven; L.: Yale univ. press, 2016. – Р. 406.

²¹⁶ Heinzen J. A 'campaign spasm': graft and the limits of the 'campaign' against bribery after the Great Patriotic War // Late Stalinist Russia Society between reconstruction and reinvention. Ed. by Juliane Fürst. – London, New York: Routledge, 2006. – Р. 135.

²¹⁷ Ibid. – Р. 127.

²¹⁸ Ibid. – Р. 136.

«Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й суспільного майна» (4 червня 1947 р.) та «Про посилення охорони особистої власності громадян», реалізація яких супроводжувалися небувалою кампанією боротьби із розкрадачами й тисячами показових судових процесів, проведених у найкоротший термін. Попри загрозу довготривалого позбавлення волі, люди, що повільно помирили з голоду у 1947 році, не припиняли боротися за життя, зокрема, крадіжками зерна – найпоширенішим тієї пори видом злочину. Швидка розправа із безправним населенням у 1947 році привела за грати (у тюрми й табори) понад 1,3 млн. осіб²¹⁹. Порівняно з цією цифрою, констатує Джеймс Хайнцен, «державна кампанія з боротьби проти хабарництва була проведена взагалі без засудження»²²⁰.

Боротьба із корупцією – імітована та реальна – відбувалася, переважно, «за зачиненими дверима». Як зауважив В. Іваненко, «у 1951 р. політбюро ЦК КП(б)У піддало нищівній критиці апарат міністерства держторгівлі УРСР, указуючи на його засміченість політично неблагонадійними особами, спекулянтами, шахраями і злодіями, які, мовляв, наживалися за рахунок трудящих, держави, розкрадання соціалістичного майна. Про значні розтрати і крадіжки (лише у 1949 р. на суму 4 млн руб.) на одному із засідань доповідав заступник міністра м'ясопродукції промисловості УРСР Бризгін; у міністерстві кінематографії також були виявлені випадки зловживання посадами під час реалізації квитків на кіносеанси, в тому числі привласнення прибутку від їхнього продажу»²²¹. Однак ані критика, ані повідомлення про порушників і кадрові або кримінальні рішення щодо них не потрапляли до публічного обігу. Преса акцентовано боролася з «низькопоклонством перед Заходом» й «космополітизм-

²¹⁹ Рабенчук. Вказ.праця. – С. 277.

²²⁰ Heinzen J. – P. 137

²²¹ Іваненко В. Портрет державного службовця / Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1946–1955 рр.) // О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. Нариси історії державної служби в Україні / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін.; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – С. 396 <http://history.org.ua/LiberUA/97622/53.pdf>.

мом», а тому носіями «економічної контрреволюції», як уже зазначалося, проголошувалися не власне партійці й радянські посадовці, а євреї.

Млявість антихабарницької кампанії, тиша, в якій її було запроваджено й спущено на гальмах, захищала інституційні інтереси радянської влади й інституційні інтереси радянської бюрократії. Вона також приховувала ризик псування міжнародного іміджу, «оскільки реальність широко розповсюдженої офіційної корупції не відповідала позитивному суспільному образу, який СРСР намагався проектувати на своїх громадян та на інший світ»²²². Зрештою, вся ця ганебна історія з приховуванням злочинів, небажанням та відвертим униканням – на всіх рівнях – відкривати справи проти хабарників-посадовців – засвідчувала швидкість процесу, з якою корупція інсталювалася як – за умовчанням – допустимий та прийнятний для верхівки радянського суспільства спосіб взаємодії між гілками влади, можновладцями різних рівнів, владою та людьми.

І хоча до місцевих і «центральної організації партії надходило чимало скарг на хабарництво, непотизм, пияцтво, “морально-побутовий розклад” та волюнтаристичний стиль керівництва на місцях»²²³, партійні секретарі, за словами Пітера Соломона, не отримували схвалення від начальства та колег за виявлення та оприлюднення поганих вчинків або навіть злочинних дій, скоєних радянськими посадовцями²²⁴. Саме в цей період, на думку Сінтії Хупер, впрова-

²²² Heinzen J. – P. 137.

²²³ Крупина В. Партійно-державна номенклатура повоєнної України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 147.

²²⁴ Peter Solomon. Soviet Politicians and Criminal Prosecutions: The Logic of Party Intervention / In James Millar (ed.), Cracks in the Monolith: Party Power in the Brezhnev Era. – London: M. E. Sharpe, 1992. – P. 18. Незважаючи на формування названої тенденції, певні «сигнали місць» знаходили відгук і навіть реакцію стосовно покарання корупційних злочинів, скоєних радянськими посадовцями. Віктор Крупина наводить такі приклади: «Підтвердився анонімний лист зі звинуваченням першого секретаря Знаменського райкому КП(б)У Кіровоградської області Г. Чернишова у спекуляції житлом. За результатами розгляду анонімно-

джувались механізми обмеження партійного контролю «знизу» й починався процес перетворення номенклатури на «закриту» касту, що існувала за своїми власними, «корпоративними» законами.

Критичним, однак не розпізнаним переломом «загнивання» корупції, яка стала ознакою пізнішої радянської епохи, на думку Хайнцена, була війна та її наслідки. Дослідник зауважив, що саме небувала дестабілізація під час війни та після неї стала благодатним ґрунтом для хабарництва: переміщення населення, бідність, гостра нестача всього, дестабілізація судової системи й системи забезпечення створили умови для отримання чиновниками вигоди зі свого посадового становища. Керівники, у умовах надзвичайщини, часто-густо запізнiliх, таких, що йшли за практиками, а не передували їм, законодавчих й управлінських вказівок, використовували хабарі, щоб виконувати плани евакуації, промислового виробництва, кадрових наборів й підтримувати не тільки своє становище, а й власне виробництво у вкрай неефективній економіці. Часто-густо вимушені ситуацією давати хабарі, вони створювали мережу кругової поруки та загального знання про колективне порушення правил. Здебільшого керівники різного масштабу використовували свої посади не стільки для спільного блага, скільки для додаткового прибутку, вимагаючи або визискуючи данину зі своїх підлеглих та громадян²²⁵. Хайцен наполягає, що режим, у тому числі указом президії ВР СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й суспільного майна» від 4 червня 1947 року створював прошарок потенційних давачів хабарів серед тих, кого можна було ув'язнити, а можна було й залишити на свободі як дрібного злодюжку. Неефективність, ненадійність й несправедливість офіційних ка-

го листа у 1949 р. було знято з роботи голову виконкому Житомирської міської ради депутатів трудящих Лавренова, обвинуваченого у спекуляціях, розкраданні коштів тощо» // Крупина В. Вказ. Праця. – С. 157.

²²⁵ Ентоні Бівор зазначив, що «підношення» були характерними практиками не тільки в тилу, а й на фронті: «найбільш розкішні предмети діставалися (у процесі пограбування майна німецьких громадян – Авт.), природно, генералам. Їхні підлеглі вважали за честь відібрати у захопленому палаці який-небудь подарунок для свого безпосереднього начальства» // Beevor A. The Fall of Berlin 1945. Penguin Book, 2002. – Р. 407.

налів та процедур були, на думку дослідника, головними джерелами постання корупційної системи.

Однак неефективність, несправедливість і ненадійність були ознаками радянського режиму й у 1930-ті роки. На мою думку, війна підштовхнула сталінський режим до перших (і дуже вдалих) спроб інституалізації²²⁶ корупції ще й тому, що саме в сорокові роки відбулася (радіше за все відрефлексована) подвійна втрата радянськими управлінцями почуття безпеки. Ще у 1930-ті роки партійці та чиновники на власному досвіді усвідомили, що набуття радянськості, швидке просування соціальними сходами не захистять їх та їхні родини від звинувачення у ворожій діяльності й від репресій аж до фізичного знищення. Однак саме не-сталінський сценарій війни, в якому швидка перемога на чужій території виявилася примарою, а швидке просування нацистів та панічна втеча радянської верхівки – республіканського, обласних та районних рівнів – реальністю, завдали другого удару, зруйнувавши вщент відчуття безпеки та надії, що Кремль може її гарантувати. У процесі евакуації або в окупації представники влади «виживали на самоті»: без вказівок партії та/або порушуючи їх. Не всі з них вижили: декотрих розстріляли нацисти, декотрих – за звинуваченням у колаборації – репресувала радянська влада. Декларовані принципи колективізму, взаємопідтримки, партійної дисципліни виявилися порожніми словами, тоді як власне життя постало бентежним і скорминущим. Чим більше Кремль намагався змобілізувати спільноти, нав'язуючи думку про наступну війну із колишніми союзниками – американцями й англійцями, тим більшою ставала внутрішня паніка й розуміння, що всі знову будуть кинуті напризволяще, тому жити треба «тут й тепер», тим паче, що, як здавалося, на хороше життя вони заслужили своєю відданою працею. Цілком егоїстичні, однак прагматичні думки про те, що турбуватися про себе треба самому, робили управлінців й

²²⁶ Тут інституалізація розуміється як процес визначення та закріплення «тіньових», неофіційних соціальних норм, правил, статусів радянських і партійних управлінців, приведення їхніх хабароємних позицій у взаємодію, а згодом і систему, здатну задовольняти функціонування корупційних відносин та контроль за виконанням «тіньових» норм і правил поведінки усіх учасників. – Авт.

управлінську систему відкритою для хабарів й формування мережі зв'язків між «своїми», котрі за певну «вдячність» допомагали вирішувати питання, зокрема й безпеки: попереджати про перевірки чи, наприклад, про грошову реформу²²⁷, сприяти в отриманні чи покращенні умов житла або й ширше – виконувати плани виробництва чи приписувати виконання хлібозаготівель тощо.

Друга причина, через яку корупція стає повсюдною, а коло учасників збільшується як «згори», так і «знизу» – розширення кількісних та якісних характеристик того, що могло стати «хабаром». У 1930–50-ті роки люди жили за межею бідності, невеликі зарплати, карткові системи, грабіжницькі добровільно-примусові державні позики, «операції з вилучення» валюти – все це робило тих, хто хотів би дати хабар, не достатньо спроможними фінансово. Цю ситуацію суттєво змінила «трофейна» політика й практика. Трофеї та їхня така-сяка присутність у родинях військовослужбовців значно покращували можливості пересічних людей запропонувати щось можновладцям, аби «віддячити» їм за вирішення певного питання. В домівках у людей з'явилися небачені доти скарби – наручні годинники, столове срібло, патефони, велосипеди, тканини, сукні, туфлі, іноді – золоті вироби, прикраси або цвяхи, пили, інший господарський крам²²⁸. Усе це могло ставати й платою, яку радянські громадяни готові були сплатити, й спокусою, що відповідала бажанням чиновників й сприяла створенню їхньої прихильності. Наявність «трофеїв», отримуваних у посилках з-за кордону, починаючи від січня 1945 року й аж до повної демобілізації у 1948, була матеріальним ґрунтом корупційних відносин для всіх – від голів колгоспів до чиновників з наркоматів (міністерств) – рівнях. Вона ж була симво-

²²⁷ Віктор Крупина наводить вражаючі відомості щодо цілком корупційних схем, до яких вдавалися українські владоможці всіх рівнів й усіх, зокрема силових відомств для того, щоб врятувати свої заощадження у ході грошової реформи 1947 року. Попри хвилю засуджень й розбори справ на засіданнях обкомів, максимальне покарання, яке отримували чиновники, було виключенням з партії. Здебільшого покаранням було «партійне стягнення» // Крупина В. Повсякденне життя партійно-державної номенклатури. – С. 163–165.

²²⁸ Beevor A. The Fall of Berlin 1945. – Penguin Book, 2002. – P. 408.

лічним підґрунтям корупційної системи, оскільки «трофеї» ніхто не означив як «мародерство» та/або результат грабунку «визволених народів», навпаки – легалізовані через Постанови й практики військових структур – дуже сильно розширяли декларовані радянською владою межі дозволеного у контексті отримання матеріального зиску.

Ухвалений 26 грудня 1944 р. наказ НКО СРСР «Про організацію прийому і доставки посилок від червоноармійців, сержантів, офіцерів і генералів діючих фронтів у тил країни» № 0409²²⁹ та інструкція щодо його запровадження дозволяли військовим один раз місяць відправити з фронту додому посилку вагою: для рядових й сержантів – 5 кг, офіцерів – 10 кг, генералів – 16 кг²³⁰. Це була політика матеріального мотивування зарубіжного походу «визволителів», яка, з одного боку «заохочувала й нацьковувала на грабунки»²³¹, а з іншого – була націлена на встановлення певного контролю й регламентації їх. Прийом посилок почався 1 січня, у лютому 1 Український фронт звітував, що «по дев'яти його з'єднаннях з 1 січня по 15 лютого 1945 року було прийнято 135 950 посилок, від з'єднання, де начальник політвідділу майор Гришаєв – 26 319, від особового складу переднього краю – 14 100»²³².

Мародерствували й грабували місцеве населення солдати всіх армій, що брали участь у Другій світовій війні²³³. Радянські грабунки, на відміну від дій нацистів або союзників, були мародерством

²²⁹ Приказ НКО СССР «Об организации приема и доставки посылок от красноармейцев, сержантов, офицеров и генералов действующих фронтов в тыл страны» // Bylye Gody. 2013. № 29 (3). – С. 80–81.

²³⁰ Там само.

²³¹ Копелев Л. Хранить вечно. В 2 кн. – Харьков, 2011. – Кн. 1. – С. 131.

²³² Политдонесение Политуправления 1-го Украинского фронта о выполнении приказа НКО № 0409 «Об организации приема и доставки посылок военнослужащих в тыл страны». 1 марта 1945 г. № 0131 Секретно // Bylye Gody. 2013. № 29 (3). – С. 84.

²³³ Aalders G. Nazi looting. The Plunder of Dutch Jewry During the Second World War / Gerard Aalders. – Oxford, New York: Berg, 2004; Alford K. D. Allied Looting in World War II. Thefts of Art, Manuscripts, Stamps and Jewelry in Europe / Kenneth D. Alford. – Jefferson, North Carolina, and London: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2011.

бідності²³⁴. Тоді як солдати інших армій полювали на вироби мистецтва – картини, скульптури, антикваріат, ювелірні прикраси, червоноармійці крали (забирали «безгосподарне», «кинуте») те, чого бракувало все життя – сукні, жіночу білизну, годинники²³⁵, капелюхи, мило, посуд, косметику й парфуми, перини, килимки, предмети, що могли б згодитися для відбудови домівки або вважались цінними у практиках обміну на «чорному ринку» (цвяхи, швейні голки, віконні рами тощо)²³⁶.

Державна організація мародерства – створення спеціальних складів, куди звозили майно, визнане «безгосподарним», а тому трофейним, формування спеціального «посилочного» фонду, створення списку квот на товари, котрі могли взяти військовослужбовці, крім дозволу на грабунок, засвідчувала той факт, що не всі солдати й офіцери могли переступити внутрішню межу й вкрасти. З огляду на те, що функціонери політуправлінь фронтів вважали за потрібне виправдовуватися за «малу кількість посилок» (*«Мала кількість посилок, відправлених на батьківщину, пояснюється стрімким просуванням дивізії вперед»*²³⁷), процес регламентованого втягування всіх у грабунок був завданням, котре виглядало як державна вказівка.

Слід констатувати, що державне нормування «посилочного» фонду підважувало феномен мародерства бідності, однак формувало ієрархію дозволених крадіжок. Так, червоноармійцям,

²³⁴ В цьому радянські солдати були схожі із румунами, які запам'ятались одеситам як власне бідні мародери

²³⁵ Як пише Ентоні Бівор, «часто солдати носили декілька годинників, і принаймні один із них показував московський, а інший – берлінський час» // Beevor A. The Fall of Berlin 1945 – Р. 408. Варто констатувати, що годинники із непереведеним московським часом залишились традицією російських окупантів у момент захоплення Донецька в березні 2014 року.

²³⁶ Beevor A. The Fall of Berlin 1945 – Р. 408–409; Naimark N. The Russians in Germany. – Р. 90. та ін.

²³⁷ Политдонесение политотдела 328 стрелковой краснознаменной дивизии об отзывах и настроениях личного состава дивизии в связи с приказом НКО о разрешении отправлять на родину посылки 1 февраля 1945 г. № 056 // Bylye Gody. 2013. № 29 (3). – С. 83.

сержантам, офіцерам бойових частин і пораненим можна було один раз на місяць «узяти зі складу для відправки на батьківщину: кондитерських виробів – 1 кг, мило – 200 г, шкарпетки – 1 пара, панчохи – 1 пара, рукавички – 1 пара, носовички – 3 шт., підтяжки – 1 пара, дамське взуття – 1 пара, дамська білизна – 1 комплект, дамська сукня – одна, помада – 1 тюбик, гребені – 1 шт., гребінці – 1 шт., головні щітки – 1 шт., бритви – 1 шт., леза – 10 шт., зубні щітки – 1 шт., зубна паста – 1 тюбик, дитячі предмети – 1 вид, одеколон – 1 флакон, гудзики – 12 штук, конверти та поштовий папір – дюжина, олівці прості й хімічні – 6 шт.»²³⁸. А для генералів та офіцерів було сформовано списки, куди входили «легкові автомобілі» (генералам – безоплатно), «мотоцикли й велосипеди» (офіцерському складу безоплатно), а також – з оплатою – піаніно-роялі, радіоприймачі, фотоапарати, мисливські рушниці, годинники, килими, gobelени, хутра, сервізи, фотоапарати тощо²³⁹. Той факт, що автівки «приїхали» до України не лише як персональний скарб старших офіцерів, а й як державні трофеї (згідно з підготовленою Управлінням справами ЦК КП(б)У «Довідки про наявність автомобілів у партійних органах України» станом на 1 вересня 1947 року більшість машин з усіх облікових одиниць складали іномарки – Татра, Сітроен, Фіат, Опель-6, Опель-Олімпія, Опель-Адам, Мерседес, Вілліс²⁴⁰), трофейне мародерство, назване «політикою репарацій», суттєво змінювало уречевлений світ радянських громадян.

Легітимація «трофеїв» опосередковано узвичаювала й робила дозволеним «внутрішнє» мародерство, крадіжки, нееквівалентні обміни й привласнювання майна, здійснені за окупації²⁴¹. Взуття й

²³⁸ Постановление Военного Совета 1-го Белорусского фронта 16 марта 1945 г. № 034 Действующая Армия Секретно // Bylye Gody. 2013. № 29 (3). – С. 86.

²³⁹ Постановление Военного Совета Группы Советских Оккупационных Войск в Германии о выдаче генералам и офицерам трофейного имущества 13 июня 1945 г. № 0101. – С. 91.

²⁴⁰ Крупина В. Вказ.праця. – С. 167–168.

²⁴¹ Щодо мародерства в період окупації, Карл Беркгоф влучно зазначив, що воно було «виявом не браку цивілізації в темних мас, як гадали багато інтелектуалів,

корови, будинки й меблі, одяг й прикраси, посуд й постільна білизна – якщо це належало мерцям, евакуйованим, мобілізованим, «підозрілим», «ворогам народу», «чужинцям» – легко привласнювалося людьми з схвалення чи не схвалення, але найчастіше незасудження спільноти. Неповага до приватної власності, яку своїми настановами й практиками плекала радянська влада, збігалась із певним традиційним уявленням про «безгосподарне майно», на яке мають право сусіди та громада чи перший, хто таке майно знайшов.

Мародерство виглядало загрозово для формування міфу «Великої Вітчизняної війни». Відтак поступово тема грабунків, крадіжок, мародерства, вчинених партизанами, арміяцями та пересічними людьми виводилась за лаштунки наголошених та промовлених післяокупаційних проблем.

«Трофеї» та надбані у результаті «внутрішнього» мародерства цінності забезпечували «обмінний/подарунковий фонд» корупції на рівні місцевих посадовців і чиновників середнього рівня та сприяли втягуванню (можливості бути втягнутими) більшої, порівняно з 1930-ми роками, кількості людей у формування хабароємних – вертикальних й горизонтальних – стосунків.

Крім того, окупація й стосунки із нацистською (або румунською) адміністрацією дали досвід надзвичайної ефективності корупції як для вирішення повсякденних проблем, так і для рятування життя, й навіть для озброєння партизанських загонів. Як зазначили Іван Дерейко та Володимир Гінда, «німецькі чиновники на місцях (їх називали «Ostnieten» (з нім. «східні заклепки», або «східні невдахи»)) мали можливість, ба навіть вважали своїм обов'язком заробити капітал, не турбуючись про порядок і законність. Такий настрій від них досить швидко перейшов до солдатів Вермахту, що прагнули заробляти гроші буквально на всьому – від продажу обмундирування (місцеве населення активно використовувало німецькі ши-

а майже раціональною поведінкою під час насильницького краху економіки, в якій не було приватної власності» // Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф; авторизований переклад з англійської Т. Цимбала, науковий редактор перекладу В. Гриневич. – К.: Критика, 2011. – С. 44.

нелі, попередньо їх перефарбувавши, в якості теплого одягу) до зброї»²⁴². Однак «настрій», радше навички стосунків між людьми та владою, став надбанням дуже широкого загалу окупованих людей. Зокрема й тих, хто після повернення радянської влади опинився на управлінських посадах. Ці корупційні навички, як частина досвіду, що продемонстрував свою ефективність, були включені у стиль управління.

Якщо перші три тенденції, що формували сталу корупційну систему, були породженням «темної» сторони людей та їхніх страхів і бажань, то четверта, радше (принаймні спочатку), була наслідком нового соціального почуття – почуття солідарності фронтовиків і намаганням тих з них, що прийшли до владних установ, зменшити прірву між реальною «радянською законністю» й справедливістю, якої хотіли добитися для себе й для своїх близьких люди. Глибинне розуміння «спільної долі», схожий досвід мужності, втрат, завданого та отриманого насилля, фронтової дружби був підставою для допомоги «своїм» – таким самим фронтовикам, які заслужили на хороше життя, але часто не отримували нічого. Обіймаючи певні посади на різних рівнях²⁴³, частина колишніх фронтовиків «підтягувала» своїх однополчан, виявляла щиру прихильність у справах, пов'язаних із ветеранами – їхнім житлом, працевлаштуванням, вступом до вищих навчальних закладів, участю у хлібозаготівлі, отриманням групи інвалідності тощо – й тим часто-густо порушувала правила й закони на користь цих «своїх». Цей процес інсталяції корупційної системи на першому етапі, ймовірно, був мотивованим певною «подякою» та абсолютно щирим бажанням встановлення справедливості. Просуваючись партійними та управлінськими ща-

²⁴² Гінда В., Дерейко І. Корупція в Райхскомісаріаті «Україна»: маловивчена сторінка окупаційної дійсності // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. 14. – С. 177, 178.

²⁴³ За даними Віктора Крупини серед номенклатури обласного рівня у 1947–1952 роках більшість склали звільнені в запас військовослужбовці – 74% функціонерів цього рівня мали один і більше орден або медаль // Крупина В. Вказ. праця. – С. 144.

блями, колишні фронтовики посилювали й примножували ці практики, на наступних етапах вони ставали все більш хабароємними. «Брежнєвська корупція» не зродилась у 1960-ті роки, вона зміцнювалася й розширювалася саме в останнє сталінське десятиліття, коли, власне, й відбувалося становлення самого Брежнєва та його близького оточення²⁴⁴.

Незавершена війна

У 1943–1953 роках кремлівська влада повернула контроль над втраченими у ході Другої світової територіями України й реалізувала перевинайдення формули власного існування, закріпившись не як потенційно безкласове суспільство, а як оновлена версія Російської імперії. Соборність українських земель, досягнута в результаті війни, була не подарунком Кремля українцям, а засвідченням сили й спроможності імперії у практиці й політиці розширення територіальних меж і встановлення бажаних кордонів.

Дезорієнтований, однак мотивований численними викликами у міжнародній і внутрішній сфері, більшовицький режим спрямував свою потугу проти загрози, що постала у вигляді крихких мереж соціальної та національної солідарності, які змінювали спільноти й несли загрозу перетворення спільнот у суспільство.

Кремль виграв битву з атомізацією суспільства та сформував заповідники для солідарностей, вдаючись до жорстких репресивних дій, впроваджуючи імперську стратегію «розділяй та володарюй», плекаючи та підтримуючи найгірші, часом схожі на нацистські форми шовінізму та ксенофобії, дозволяючи (за умовчанням) задоволення «персонального інтересу». Порятунком системи й рушійною силою інсталяції радянського в її оновленій імперській моделі стали не

²⁴⁴ Поведінка Брежнєва в останнє сталінське десятиліття як найкраще ілюструє і втілення зруйнованого відчуття безпеки, що дозволяло йому в роки війни «жити одним днем», використовуючи своє службове становище (з листа до ЦК 1942: «Когда Брежнев уезжал из Сталинграда после своих гулянок, он меня позвал и сказал, чтобы я язык держал за зубами» // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 318 – Арк. 5–6 (документ від 4 листопада 1942 року)), й реалізацію практик «фронтового братерства», з яким він просувався кар'єрними сходами.

герої війни. «Вкравши у людей їхню власну пам'ять про війну»²⁴⁵, режим знецінив і заборонив будь-який героїзм й будь-які прояви добра не-радянського гатунку. Відчуття свободи вибору (потенції свободи) розчавили бюрократичні битви, незаконні покарання та стигматизація тих, хто переміг у війні на фронті та в окупації. Розчинені в «силі руської зброї», радянські українці взагалі були позбавлені власного місця у символічному концепті Перемоги, посідаючи позицію неспроможних ані захистити, ані визволити власні землі, ані самостійно відбудувати їх (за умов відсутності міжнародної суб'єктності та власних збройних сил, яка в цьому концепті не бралась до уваги).

Однак порятунком системи не стали й призначені як фактор мобілізації «вороги». Визискування мобілізаційної активності через «всенародну боротьбу проти українських націоналістів» небезпечно підважувало власне українську національну ідею. Ідеологічний напад на Захід – за всієї бурхливої боротьби із «низькопоклонством» – стикався з «американською тушонкою», «віллісами», трофейним кіно й здоровим глуздом. А плекана ятрінням історичних ран, підтримувана й спрямована Москвою та близька до гітлерівської у своїх проявах, антиєврейська кампанія не мобілізувала на трудові подвиги й самопожертву в ім'я держави, а сприяла підживленню істерії та людського зла, яке аж ніяк не перетворювалося на енергію позитивної дії.

Соціальною базою відновлення системи в її новому взірці стали хабарники, мародери, партійні функціонери, «стиляги», «паразити» тощо. Дозвіл на омріяний радянськими людьми добробут (за постійної критики «міщанства», «паразитів», «стиляг», «хабарників», яка не завершувалась ані розстрілами, ані навіть судовими процесами) був точкою соціальної згоди між більшовицьким режимом та нужденними людьми, початком відліку споживацької революції, а з тим – точкою відліку поховання імперії під уламками прагматичних бажань «красивого й хорошого життя».

²⁴⁵ Jeffrey Brooks. Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War. – Princeton: Princeton University Press, 2000. – P. 195–232.

Провал власне «радянського проекту» (як проекту інтернаціоналізму та соціальної справедливості) й закріплення і зміцнення імперського російського означав для СРСР потрапляння у темпоральний розлам. Рух у протилежному, порівняно із рухом, який у світі визначався розпадом колоніальної системи, напямі потребував матеріальних, політичних, військових, ідеологічних надзусиль. Україна й українці стали водночас частиною поневолених народів Європи й учасниками поневолення, передовсім – платниками високої ціни за нову поставу СРСР у світі. Однак ясний сигнал у репресивній політиці, котра після вигнання нацистів спрямовувалася й за виражено національною ознакою, означав для українців визнання сталінським режимом їх прагнення до незалежності пролонгованим політичним фактором. Усвідомлення «українськості» на противагу усвідомлення «радянськості» сприяло формуванню тягlosti ідеї боротьби за незалежність, дозволяло виробляти і застосовувати порівняно ефективні прийоми та сценарії протидії репресивній системі. Потуга визвольної ідеї підсилювалася зусиллями діаспори, діяльність якої після Другої світової війни, підважена підтримкою вільного світу, ставала вагомим чинником збереження та просування, а згодом і реалізації ідеї незалежної України.

Темпоральний розлам як один із наслідків Другої світової для України полягав не тільки в тому, що одне лице суспільства дивилося вперед, а інше – назад²⁴⁶, а й тому, що різні спільноти, зокрема спільноти українців, по-різному сприймали, що є рухом вперед, а що – назад. Монополізуючи пам'ять про війну й пропонуючи єдиний – московсько-переможний – на неї погляд, більшовицький режим волів не помічати травми й не говорити про неї (це був також і загальноєвропейський тренд²⁴⁷). Однак, придушуючи, нівелюючи й забороняючи іншу правду/пам'ять про війну, Москва не стільки

²⁴⁶ Juliane Fürst. *Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism*. – P. 2.

²⁴⁷ Judt T. *The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe* / Tony Judt // In: *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* / Deak I., Gross J. T. and Judt T. (eds.). – Princeton: Princeton University Press, 2000.

воліла обезболити й оздоровити радянське суспільство, скільки користатися мовчанням для приховування власних злочинів проти людства й збільшувати «історичні рани», завдані у ході війни людьми та спільнотами (зокрема й національними спільнотами – українцями, поляками, євреями, німцями, угорцями тощо), аби й далі атомізувати суспільство. Дезорієнтація у пам'яті, просторі й часі ставали чинником, котрий залишав минуле у теперішньому, робив його «гарячим» й таким, що ставав на заваді завершення війни. Не тільки непоховані воїни, не тільки спалювані й затавровані зрадництвом долі, не тільки взаємні образи й претензії (приховані час від часу проявлені вибухами насилля) – весь комплексний і системний процес одержавлення війни та перетворення її на «Велику вітчизняну» сприяв її продовженню на українських територіях. І якщо для Естонії, за словами Президентки країни Керсті Кальюлайд, Друга світова завершилася 25 років тому – у 1994 році, «коли останні ешелони з радянською технікою залишили країну»²⁴⁸, то для України вона триває й досі, принаймні, на момент написання цього нарису.

²⁴⁸ President Kaljulaid will attend the World War II commemorative event in Poland. – 31.08.2019. Режим доступу: <https://www.president.ee/en/meedia/press-releases/15400-president-kaljulaid-will-attend-the-world-war-ii-commemorative-event-in-poland/index.html>.

Список скорочень

Арк. – аркуш

АРСР – Автономна радянська соціалістична республіка

ВГК – Верховне Головнокомандування

ВЛКСМ – Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка молоді

ВМН (рос.: высшая мера наказания) – вища міра покарання

ВПК – воєнно-промисловий комплекс

ВР – Верховна Рада

ВТ – військовий трибунал

ВТТ – виправно-трудоий табір

ГДА МВС України – Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України

ГДА СБУ – Галузевий Державний архів Служби безпеки України

ГПУ (рос.: Государственное политическое управление) – див.: ДПУ

ГТО – «готовий до труда та оборони»

ГУЛАГ (рос.: Главное управление лагерей) – Головне управління таборів

ДАДО – Державний архів Донецької області

ДАТО – Державний архів Тернопільської області

ДКО – Державний комітет оборони

ДР (displaced person) – переміщена особа (переміщені особи)

ДПУ – Державне політичне управління

КК – Кримінальний кодекс

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

КСМ – Комуністична спілка молоді

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

МГБ (рос.: министерство государственной безопасности) – див.: МДБ

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МДБ – Міністерство державної безпеки

МО – Міністерство оборони

МРСР – Молдавська радянська соціалістична республіка

НАНУ – Національна Академія наук України

Нарком – народний комісар

Наркомат – народний комісаріат

НКВД (рос.: народный комиссариат внутренних дел) – див. НКВС

НКВС – народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – народний комісаріат державної безпеки

НКО – народний комісаріат оборони

НКП – народний комісаріат праці

НКПС (рос.: народный комиссариат путей сообщения) – народний комісаріат шляхів сполучення

НСДАП (нім.: National-Sozialistische Deutsche Arbeitspartei, NSDAP) – Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

Оп. – опис

ОУН – Організація українських націоналістів

р. – рік

райком – районний комітет комуністичної партії

РИК (рос.: районный исполнительный комитет) – районний виконавчий комітет

РК (РК КП(б)У) – районний комітет (районний комітет комуністичної партії (більшовиків) України)

РК (РК ЛКСМУ) – районний комітет (районний комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України)

РККА (рос.: Рабоче-Крестьянская Красная Армия) – див. РСЧА

РКУ – Райхкомісаріат Україна

РМ – Рада Міністрів

РНК – Рада народних комісарів СРСР

РПК – районний партійний комітет

РПО – Рада праці і оборони

РСЧА – Робітничо-селянська червона армія

СА (нім.: Sturm Abteilung, SA) – парамілітарні формування НСДАП

СД (нім.: Sicherheitsdienst, SD) – служба безпеки НСДАП, згодом служба безпеки райхсфюрера СС

СМЕРШ (ГУКР/ СМЕРШ) – Головне управління військової контррозвідки (від «Смерть шпигунам!»)

Спр. – справа

СС (нім.: Schutzstaffel, SS) – військово-політична організація НСДАП, окрема парамілітарна організація у складі збройних сил нацистської Німеччини

Тсоавіахім – Товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву

УВАН – Українська вільна академія наук

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УДБ – управління державної безпеки

УК (рос.: Уголовный Кодекс) – Кримінальний Кодекс

УНКВС – управління наркомату внутрішніх справ

УНКГБ (рос.) – див. УНКДБ

УНКДБ – Управління наркомату державної безпеки

УПА – Українська повстанська армія

Ф. – фонд

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦДАГО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦК – Центральний комітет

Іменний покажчик

Aalders G. 253	Deleage E. 172
Agamben G. (Арамбен Дж.) 124, 125	Desbois P. (Дебуа П.) 131
Alexander S. 184	Dickinson P. (Дікінсон Пітер) 21
Alford K. 253	Dornik W. 123
Altshuler M. 216	Edele M. (Еделе, М.) 198, 201, 202, 203, 236, 237, 243
Antonescu I. 112	Enstad J.D. 122
Anusaukas A. 183	Fainberg S. (Файнберг С.) 32
Apor Péter, 212	Fitzpatrick Sh. (Фіцпатрік Ш.) 24
Applebaum A. (Эпплбаум Энн, Епплбом Энн) 15, 109, 125, 187, 188, 125, 228, 229	Forstner K. 184
Arendt H. (Арендт Х.) 15, 20, 31, 86, 125, 132	Fritzsche P. 132
Assman A. (Ассман А.) 16, 18, 36	Frommer B. 14
Bal A. 237	Fürst J. (Фюрст Дж.) 234, 235, 236, 241, 245, 246? 260
Bartlett, Djurdja. (Джурджа Бартлет) 237, 238, 243	Geissbühler S. 132
Beevor A. (Бівор Ентоні) 250, 252, 254	Geyer M. Гейер М. 44
Békés C. 89	Giacomo Bruno Di Daniel 149
Blackwell Martin J. (Блеквел Мартін) 217, 218	Goldhaben D. J. 131
Blank S. A. 25, 137	Goodrich P. 172
Bloxham D. 109, 193	Grinchenko G. (Грінченко Г.) 35, 146
Bociurkiw B. 232	Grose P. A. 31
Borovyk M. (Боровик М.) 35, 39, 40, 104, 108, 109, 148	Gross J. T. (Гросс Ян Томаш) 14, 29, 89, 97, 98, 99, 100, 101, 107, 122, 172, 187, 260
Brandon R. 28, 33, 98	HAJDÚ József 247
Breward C. 238	Hebeck M. 184
Brodsky, Joseph (Бродський Й.) 243	Heinzen J. (Хайнцен Джеймс) 127, 136, 247, 248, 250
Brooks J 259	Hirsch F. 193
Browning Cr. (Браунінг К.) 25, 129, 131	Hirschfeld G. 193
Burds J. (Бурдс Дж.) 151, 245	Hosking E. 163
Carlton E. (Карлтон Е.) 92, 93, 147, 153	Jelinek Y. A. 133
Chakrabarty D. (Чакрабарті Д.) 17	Jenkins K. 17
Coughlin B. 18	Judt T. (Джадт Т.) 14, 15, 172, 186, 187, 260
Csaba Békés 89	Kaljulaid K. (Кальюлайд Керсті) 10, 145, 261
Davies N. 97, 99, 122	Kasianov G. 123
Deak I. (Деак І.) 14, 154, 168, 172, 186, 187, 260	Kay A. (Кей А.) 139
Dean M. (Дін М.) 107, 150	Kende Tamás , 212
	Kenez P. (Пітер Кенез) 235
	Kenneth D. 253

Khiterer Victoria 218
 Khromeychuk O. (Хромейчук О.) 33
 Lagrou P. 172
 Lane C. 27
 László Borhi 89
 Latour B. 40
 Lazare Daniel 19
 Legters L. H. 137
 Levene M. (Левін М.) 119, 129
 Levi P. 36
 Liber G. O. (Лібер Дж.) 23, 37, 38, 45, 90
 Lieb P. 123
 Listhaug Ola 90
 Loanid R. 112
 Lõnčiková Michala 212
 Lorenz Ch. (Лоренц К.) 16, 36, 37
 Lowe K. 128
 Lower W. (Ловер В.) 28, 107, 128
 Legters L. H. 25
 Macmillan P. 97, 99, 107, 119, 122, 126, 131, 133
 Manela E. 184
 Marridale C. 109
 Marshall Richard H. 232
 Martin T. 24
 Martin T. 98, 184
 Milgram S. (Мілгрем С.) 30
 Millar J 249
 Mitchell V. 109, 193
 Morgan S. 17
 Nabulsi K. (Набулсі К.) 136
 Naimark N. M. 14, 89, 154, 168, 183, 254
 Narvselius E. (Нарвселиус Е.) 35, 146
 Olick J. K. 19
 Oliner P. M. 31
 Oliner S. P. 31
 Panay P. 119
 Parker G. 184
 Phillips M. 16
 Podolsky A. 214
 Polonsky A. 29, 97, 99, 122
 Ramet S. 90
 Rees E. 163
 Roberts A. (Робертс Е.) 92, 193
 Ruggenthaler P. 89
 Rutherford J. 139
 Salomoni A. 216.
 Săndulescu V. 212
 Scarry E. 204
 Service R. 163
 Seward K. 237
 Shlikhta N. 180
 Sindbæk T. 14
 Solomon P. (Соломон П.) 249
 Stahel D. 139
 Stalin J., Сталін Й., Сталин И. 15, 18, 20, 21, 22, 23, 43, 50, 60, 61, 70, 71, 75, 127, 129, 135, 137, 175, 178, 185, 188, 208, 209, 212, 215, 218, 221, 222, 234, 236, 243, 247
 Stauber Roni 214
 Suleiman S. R. 14
 Tasić D. 183
 Taylor Ch. (Тейлор Ч.) 16
 Taylor F. 89
 Tec N. 31
 Thrower J. 27
 Tilmans K. 16
 Tomasevich J. 90
 Tras, cǎ O. 89
 Tsipursky G. (Ципурський Г.) 242
 Tumarkin N. (Тумаркін Н.) 156, 225
 Vedree P. 119
 Velychenko S. 33
 Vree F. van 16
 Weiner A. 129
 Werth A. 193
 White Frederick H. 243
 Wigura K. 18
 Williams B. G. (Вільямс Б.) 25, 137
 Willoughby J. 89
 Winter J. 16, 184, 243
 Weiner A. 24
 Zimbardo Ph. (Зімбардо Ф.) 30
 Агамбен Дж. 45
 Айсфельд А. 185
 Алланіязов Т. 227

Альтшулер М. 214
 Антонеску І. 110, 132, 133
 Арад Іцхак 217
 Арендт Х. 15, 20, 31, 86, 125, 132
 Аріфова С. 156
 Аркуша О. 176, 248
 Арнаутов Н. 64, 75
 Бадах Ю. 101
 Бажан О. Г. 22, 77, 180, 188, 207, 222
 Баканов С. 56
 Балабушевич Т. 173, 192
 Баран В. Кіндратович 62, 97, 173, 192, 194, 199, 203
 Барановська Н. 218
 Баришполець М. 148
 Барнет Б. 135
 Бартов О. 124
 Бевернаж Б. 36
 Бек К. 165, 191
 Берія Л. 99
 Беркгоф К. 34, 152, 153, 254
 Бетлій О. 40, 239, 242
 Білокінь С. 63
 Бірчак В. 22
 Бірюкова Є. 157
 Блаувельт Т. 22
 Блащук С. Г. 13, 188
 Блащук С. М. 188
 Болдижар С. 116
 Бондарчук Л. 227
 Бондарчук П. 244
 Борисенко М. 63, 67
 Боровик М. 108, 109, 148
 Бородін Є. 176, 248
 Боряк Г. 13, 138, 150, 173, 188, 192, 195
 Браунінг К. 129
 Брежнев Л. 258
 Бугай М. 82
 Бут О. 24, 129
 Бьолль Г. 208
 Бэляев В. 140
 Вагриус М. 151
 Василевський О. 224
 Васильев В. 27, 50, 60
 Васюков А. 73
 Вегеш М. 93
 Вегеша М. 93, 95, 117, 126, 133
 Вернандский В. И. 188
 Вернер Г. (Werner G.) 182
 Веселова О. М. 203, 204, 205, 218
 Вишневський Р. Г. 166
 Вишня Остап (Губенко Павло) 217
 Віднянський С. 176, 248
 Вінокурова Ф. 132, 143
 Вінцовський Т. 111
 Віола Л. 22, 49, 69
 Власенко С. І. 188
 Вовсі М. С. 224
 Волосник Ю. 66
 Волошин А. 94
 Воронов І. 203
 Вронська Т. 5, 26, 37, 48, 61, 76, 77, 81, 82, 110, 123, 164, 171, 174, 189, 195, 207, 208, 210
 Гаврилов С. 234
 Гавришків М. 207
 Гаврюшенко Л. 234
 Гайсбюллер С. 132
 Галкова О. 53
 Гальчак Б. 230
 Гальчак С. 138, 150, 195
 Гартман І. 149
 Гасиджак Л. 208
 Геєць В. М. 173, 192
 Геллер М. 54, 226
 Герасимов І. О. 166
 Герінг Г. 105
 Гессен В. 46
 Гитлер А. (Гітлер А.) 24, 43, 78, 79, 104, 109, 110, 126, 127, 129, 133, 135, 149, 165, 171, 174, 214, 226
 Гімmlер Г. 105
 Гінда В. 240, 256, 257
 Гнатюк О. 123
 Говоров Л. 224
 Гогохія Н. 73
 Головок В. 54
 Голуб О. 228

Гончар О. 182
 Гончаренко О. 104
 Гончаров Г. 56
 Горбатов Б. 158
 Горбенко М. 208
 Гордієнко Г. 201
 Горобець В. 13
 Горті М. 95, 133
 Гофштейну Д. 213
 Григор'єв В. 141
 Гринвальд В. 111
 Гриневич В. 26, 32, 34, 57, 67, 69, 75, 79, 86, 149, 216, 220, 255, 256
 Грицак Я. 39, 44, 99, 101, 107, 134, 135, 155, 166
 Грицяк Є. 227
 Гришина Н. 56
 Грідіна І. 85, 121, 134, 151, 152
 Грінштейн А. М. 224
 Гудзь В. 54, 55, 68
 Гудков Л. 76, 77
 Гузар Л. 124
 Гуйтор М. 116
 Гуменна Д. 92
 Гуркіна С. 232
 Давидеску Г. 100
 Даниленко В. 181, 182, 195, 203, 244
 Даренская І. 69, 79
 Демідова Ш. 155
 Денисенко Г. 22
 Дерейко І. 147, 240, 256, 257
 Джейн 234
 Джонс А. 109, 119
 Джуха І. Г. (Джуха І. Г.) 24, 129
 Діса К. 109, 239, 242
 Добренко Є. 130
 Добров П. В. 24, 129
 Довбня О. 22
 Довганич О. 93
 Довженко О. 175, 176, 182, 222
 Докаш О. 112, 116
 Донської Марк 213
 Драгоманов П. М. 104
 Дрозд Р. 230
 Дюк М. 156
 Дюк Е. 242
 Етінгер Я. 224
 Єкельчик С. 28, 29, 170, 174, 178, 179, 182, 184, 209, 211, 222, 223, 225
 Ельцин Б. 51, 186
 Ємельянов О. 76
 Єсип І. (Єсип І.) 83
 Жданов А. 224
 Жосан О. 134
 Заболотна Т. 140
 Засулич В. 220
 Засядько О. 199
 Захаренко В. 60
 Захаров А. 229
 Звигяга О. 163
 Зима В. 206
 Зісельс Й. 228
 Золотарьов В. 22, 76
 Журнаджи Л. 24, 50, 109, 129
 Иванов Г. М. 175
 Измозик В. 76
 Іваненко В. 176, 248
 Іщенко А. 187
 Каганович Л. 221, 222, 223
 Капась І. 164
 Касисменко О. 171
 Кашу І. 22
 Кебуладзе В. 141
 Кентій А. 38, 123
 Киричук Ю. 38, 98, 100
 Кисла Ю. 181, 184, 239, 242
 Кісь О. 226, 227
 Клемент Е. 218
 Клічева П. 219
 Кобулов Б. 200
 Кобченко К. 108
 Коваль Е. 210
 Коваль М. 108, 128, 138, 154
 Ковалюк В. 97
 Ковба Ж. 31, 132
 Коган Б. 224
 Когут А. 22
 Кокін С. 22, 76, 78, 79, 123

Кондратюк С. 98
 Кондуфор Ю. 193
 Конев І. 224
 Копелев Л. 253
 Копосов Н. 225
 Корнаї Я. 197
 Коротченко Д. 215
 Корсун В. 157
 Корсун О. 93
 Косик В. 104
 Косинова М. 235
 Костельник Г. 180
 Костирченко Г. 130
 Кох Е. 104
 Красильников С. (Красільніков С.) 64, 75, 86
 Крип'якевич І. 97
 Круглашов А. 116
 Крупина В. 157, 249, 250, 252, 254, 257
 Кудряченко А. 13
 Кузнецов І. 64, 75
 Куліш О. 181
 Кульчицкий В. 102
 Кульчицкий С. 55, 61, 68, 135, 176, 191, 208, 248
 Кутузов М. 181
 Кучер В. 106
 Кязимов Г. 111
 Лаас Н. 195
 Лассаль Ф. 220
 Лаурер В. 106
 Лаурис К. 174
 Левенець Ю. 138, 150, 195
 Левченко Ю. І. (Левченко Ю. І.) 105, 111
 Легасов Л. 110, 124
 Ленін В. 49
 Лисенко М. М. 105
 Лисенко О. Є. 104, 110, 123, 138, 140, 150, 153, 163, 195, 240, 257
 Литвин В. М. 138, 150, 173, 192, 195
 Литвин К. 181
 Литвиненко В. 76
 Лихолат А. 193
 Люксембург Р. 220
 Люстигер А. (Люстігер А.) 185, 186
 Ляковська С. 66, 67
 Макаров В. 204
 Маковійчук І. М. 203
 Маковська Н. В. 188
 Малаков Д. 140
 Маловічко І. В. 167
 Мандельштам Ю. І. 244
 Маркс К. 220
 Маркус В. 93
 Марочко В. 51, 65
 Мартиненко В. 185
 Матях В. 13
 Маєвський О. 140
 Меєрович М. 56, 62
 Мельник М. 180
 Меркулов В. 200
 Миненков Д. 64, 75
 Мироненко А. 148
 Мирошниченко Ю. 175
 Митков В. 185
 Михайлуца М. 111
 Мицель М. (Мицель М.) 212, 213, 214, 220, 222, 224, 225
 Мілер Г. 242
 Міщанин В. 115, 118
 Мовчан О. 54, 55, 68, 203
 Мозохін О. (Мозохин О.) 177
 Молотов В. 100
 Мотиль О. 98
 Муковський І. Т. 163, 166
 Мусієнко І. 102, 103, 104, 115, 230
 Мюллер Н. 105
 Мякий І. 158
 Надольський Й. 207
 Науменко В. 105
 Наумов В. 185
 Невський О. 181
 Нестеренко В. 105
 Нікітенко В. 49, 84
 Нікітенко К. 73
 Нікіфоров М. 122
 Ніколаєць Ю. 85
 Нікольський В. М. 24, 129, 172

Новакович Б. 94
 Огородник В. 76
 Окіпнюк В. 76
 Олищенко О. 138
 Онищенко О. 150, 195
 Орвел Дж. 43, 52
 Орлов А. 135
 Осокіна Є. 65
 Остапєць Ю. 93, 95, 116, 117, 118, 126, 133
 Оттен М. 31
 Офіцинський Р. 93, 95, 106, 117, 118, 119, 126, 133
 Павличко С. 98
 Пагіря О. 72, 73, 74, 93
 Пагрій О. 95
 Панова М. 22
 Панченко П.П. 166, 218
 Паншин В. 55
 Парунов О. 210
 Пасс А. 56
 Пастушенко Т. 138, 150, 195
 Патриляк І. 105, 108, 109
 Пельвецький А. 180
 Перестіна З. 234
 Першина Т. 104
 Петренчиха Л. 155
 Петрова І. 53
 Пикер Г. 135
 Пилипчук В. 48
 Пилипчук С. 37
 Пилявець Ю. 203
 Підлубний В. 115
 Плазова Т. 230, 231
 Плевако О. 16
 Плотников Н. 185
 Плющ В. 231
 Подкур Р. 22, 60, 77
 Поль Д. 89, 108
 Полян П. 195
 Полянський О. 49
 Поршнева О. 69, 79
 Постишев П. 74
 Потильчак О. 219
 Примаченко Я. 19
 Пшеничного Г. 164
 Пыстина Л. 64, 75
 Пьясецька М. Ю. 143
 Рабенчук О. 204, 206, 209, 248, 277
 Разметаєв А. 92
 Раппорот Я. 224
 Расевич В. 33
 Реєнт О. П. 138, 150, 195
 Рекотов П. 110
 Репринцев В. 24, 128, 129
 Рибченко Л. 149, 150, 173
 Рильський М. 222
 Роговська А. 37
 Розенберг А. 104, 105
 Россман Д. 22
 Ротар Н. 116
 Рубльов О. 24, 129
 Ружа-Годес (Хельминська М.-М.) 212
 Рьокк Маріка 234, 240
 Рябенко С. 166
 Рябчук М. 33
 Савін А. 22
 Савчак В. 207
 Сафйфуліна Ю. 102, 103
 Сверстюк Є. 228
 Семенюк С. 227
 Сенченко І. 222
 Сергійчук В. 120
 Симонов В. 61
 Скіра Ю. 157
 Склокіна І. 176
 Скоробатов А. 140
 Смирнов Г. 123
 Смілянська Ю. 31
 Смолій В. 13, 27, 68, 84, 104, 138, 150, 173, 192, 195
 Смольницька М. 148
 С്മюлерс А. 25
 Снайдер Т. 19, 20, 24, 38, 50, 98, 109, 119, 124, 125, 127, 129, 130, 131, 136, 149, 156, 157
 Соколов А. 61
 Соколов М. 64
 Соловець А. 140

Солошенко В. 13
 Сорко Л. 93, 95, 118, 126, 133
 Сосковец Л. 64, 75
 Сосюра В. 182
 Спиноза Б. 220
 Стемпель С. 37
 Стефанюк Г. 106
 Стеценко С. 152
 Стяжкіна О. 35, 155, 158
 Суворов О. 181
 Суслєнський Я. 31, 132
 Таєвська Т. 54
 Таніс К. 233
 Тарнавський І. 158
 Тархова Н. 51
 Тепляков А. 64, 75
 Тепляков О. 22, 64, 75
 Терещенко А. 71
 Терещенко Ю. Т. 169
 Титаренко Д. 240, 241
 Тихонова П. 149
 Ткаченко В. 13
 Токар М. 93, 95, 116, 118, 126, 133
 Токарський В. 62, 97
 Томпсон Е. (Томпсон Є.) 33, 98
 Трепак Л. 106
 Тронько П. 138, 150, 195
 Троценко Н. 64, 75
 Трумен Г. 218
 Тяглий М. 133
 Ушакова С. 64, 75
 Фатєєв А. 223
 Федінець Ч. 93, 95, 117, 126, 133
 Федькович Ю. 115
 Фельдман А. 224
 Ференчук О. 227
 Фокин А. 56
 Фокс Д. 44
 Хаджирадев В. 123
 Хапаєва Д. 225
 Хаустов В. 185
 Хачатурян Н. 27
 Хикс Дж. 213
 Хмельницький Б. 181

Холквист П. 44
 Хорошунова І. 239
 Хоффманн Д. (Гоффманн Д.) 71, 72
 Хрущов М. 140, 144, 171, 177, 179, 201, 212, 213, 215, 221, 223, 229, 243
 Худанич В. 93
 Хупер С. 249
 Цимбал Т. 34, 255, 256
 Черемсинов Г. (Черемсінов Г.) 53
 Черничко С. 93, 95, 118, 126, 133
 Черчилль В. 218, 228
 Чишевська Я. 157
 Чмелик Р. 38
 Шабер Б. 64
 Шаламов В. 226
 Шаповал Ю. 38, 127
 Швалінна Й. 16
 Шварц С. 213
 Швець В. 68
 Швидкий В. 244
 Шевченко В. 24, 129
 Шевченко М. 110, 124, 138, 150, 195
 Шевченко Т. 181
 Шептицький А. 157
 Шер О. 64, 75
 Ширер Д. 192
 Шліхта Н. 232
 Шмітт К. 45
 Шолохов М. 50
 Шпорлюк Р. 33
 Штеппа К. 63
 Шторк Т. 126, 133
 Шумський О. 179
 Щербаков О. 224
 Щербакова Г. 148, 151, 155, 240
 Щетніков В. 111, 112
 Юнге М. 22
 Юрчак А. 27
 Яковлев А. 185
 Якубова Л. 24, 68, 129, 191, 208
 Янковська О. 193, 199
 Яновський Ю. 222
 Ясь О. 13, 66, 67

З питань замовлення та придбання книг просимо звертатися:

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

Телефони: +38 (044) 425-60-20,

+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)

+38 (097) 425-60-20 (Kyivstar)

+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)

E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ продажу

litera@ukma.kiev.ua – видавництво

Сайт та інтернет-книгарня: www.duh-i-litera.com

Надаємо послуги «Книга-поштою»